KONZERVATÍV GONDOLKODÓK

EGY AKADÉMIAI ÜLÉSSZAK ELŐADÁSAI

KOSSUTH KIADÓ

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai
és Történettudományok Osztálya 2015 novemberében
megrendezett „A konzervatív társadalomtudósok politikai
válaszútja az '30-as, '40-es években" című ülésszakán elhangzott
előadások kibővített és jegyzetekkel ellátott szövege

Szerkesztette
Papp Gábor

Borítóterv
Kiss Áron

Korrektor
Török Mária

ISBN 978-963-09-8554-3
ISSN 2063-8973

Felelős kiadó Kocsis András Sándor
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Műszaki vezető Badics Ilona

www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

A nyomtatás és a kötés a debreceni nyomdászat
több mint négy évszázados hagyományait őrző
Alföldi Nyomda Zrt. munkája
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

BEVEZETŐ

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya 2015 novemberében egész napos tudományos ülést szentelt egy aktuális történeti kérdéskörnek „A konzervatív társadalomtudósok politikai válaszútja az '30-as, '40-es években" címmel. Olyan korszakot igyekezett sokoldalúan tárgyalni, amely a 20. század magyar történetének újragondolása és újraértékelése során a társadalmi és szakmai figyelem előterébe került. Ezen belül egy olyan szellemi irányzat alakulását vette szemügyre, amely a Horthy-korszak fontos alkotóeleme, tükre és formálója volt, amelynek szereplői formálisan és informálisan a kulturális-tudományos élet markáns pozícióit töltötték be: témát, értékszempontokat, intellektuális arculatot kölcsönöztek a hazai politikai küzdőtér nemzeti-konzervatív erőinek.

E szellemi törekvés meghatározó egyéniségeivel többé-kevésbé elemzően foglalkoztak a hazai történeti tudományok, most azonban ezt az intellektuális körképet igyekeztünk teljesebbé tenni, amikor a fordulatos szerepeket játszó Szekfű Gyula mellett kiemelt figyelmet kapott a tudományterület szervezeti és módszertani fejlesztésében kulcsfontosságú Domanovszky Sándor, a történészek közül az eddig érdemben nem elemzett Mályusz Elemér és a politikai megítélés terheit hordozó Hóman Bálint. A konzervatív törekvések vizsgálatának fókuszát ez alkalommal a történész-belvilágon túl kiterjesztettük

az akadémiai-egyetemi életben meghatározóan jelentős filozófus-pszichológus Kornis Gyula és a jogász-politológus Moór Gyula tevékenységére is, valamint a magyar irodalom történetében és orientálásában mértékadó Horváth János felfogására és a szellemi életben oly fontos közvetítő-szervező erőt megtestesítő Balogh József szerepére. Ezt a szakmailag és eszmeileg sokszínű tematikát keretezte a '30-as években a közvetlen német expanzió hatására kialakult társadalmi-politikai polarizálódás köztörténete, valamint egy a magyar szellemi életre a fasizmus térhódítása idején közvetlen hatást is gyakorló olasz szellemi élet válaszútjainak és mély konfliktusának bemutatása.

A felolvasó ülés résztvevői zömmel az akadémiai osztály tagjai voltak, de az interdiszciplináris kapcsolódások jó hagyományainak szellemében az előadók között ott volt az irodalomtudós Szegedy-Maszák Mihály és például a magyar jogtörténet művelője, Szabadfalvy József is. A közreműködők igényes, elmélyült hozzájárulását és az ülés iránt érdeklődők kirívóan nagy számát a szellemi vállalkozás újszerűsége és összetettsége mellett bizonyára befolyásolta az az aktualitás, hogy a jeles történetíró és több mint kétes politikus, Hóman Bálint megítélése mind a tágabb közéletben, mind az akadémiai kizárását mérlegelő köztestületben 2015 végén fokozott figyelemben részesült.

A tudományos ülés is felszínre hozott a tárgyszerű tudományos vizsgálódás területén teljesen természetes nézet- és hangsúlykülönbségeket; abban a tekintetben azonban egységes és egyértelmű következtetés levonására volt alkalmas, hogy a '30-as évek végén és a '40-es évek elején a szellemi életben domináns konzervatív irány politikai (és az egyéni utak változatosságát látva kimondhatjuk: morális) választás elé került: a német birodalmi befolyással felerősödő radikális jobbratolódásra milyen választ ad, mennyiben és hogyan ébred nemzeti felelősségének tudatára, hogyan készül a második világháború kimenetelére és tágabb perspektívában miben látja az ország és a társadalom jövőjét.

Az előadások zömét – esetenként kidolgozottabb, teljesebb formában – tesszük közzé jelen kötetünkben, egy-két további előadás megjelentetésére várhatóan másutt kerül sor. Bízunk abban, hogy ez a tudományos kezdeményezés nem áll meg a rendezvény és a kötet jelen stádiumában, hanem a kérdéskör további rangos szakértőit is megszólalásra készteti, kifejezetten szakmai viták és szintéziskísérletek ösztönzőjévé válik. A felolvasóülés lineáris rendje nem tette lehetővé, hogy az előadók akár egymás megszólalásaira reflektáljanak (e tekintetben egyetlen appendix-jellegű kiegészítésre adunk helyet kötetünkben is, Mályusz politikai orientációjának megítéléséről szólva), így még az is remélhető, hogy a több irányba mutató ülésnap résztvevői a maguk körében is inspirációt merítenek a megkezdett eszmecseréből és a jövőben tevékenyen folytatják azt.

Hunyady György

Romsics Ignác

DIKTATÚRA ÉS DEMOKRÁCIA KÖZÖTT

A MAGYAR KONZERVATÍVOK DILEMMÁI AZ 1930-AS ÉVEK VÉGÉN ÉS AZ 1940-ES ÉVEK ELEJÉN

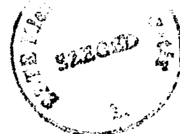
A modern kor más szekularizált ideológiáihoz hasonlóan a konzervativizmus is többarcú és többrétegű. Eredetileg, az angol és a francia polgári forradalmak időszakában két típusa alakult ki. A rendiség és az abszolút királyi hatalom mögé felsorakozó ultra-, „igazi" vagy integrális konzervatívok továbbra is úgy gondolták, hogy minden hatalom istentől származik, s a népszuverenitás nem egyéb kártékony mítosznál, illetve demagóg népbolondításnál. A természethez hasonlóan a társadalomnak is organikus rendje van, amely nem helyettesíthető a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavain alapuló új intézményekkel. A társadalmi együttélés alapjai nem az emberi jogok, hanem a vallásosság, a szokások és a hagyomány. A konzervatívok másik része, akik megkülönböztető jelzőjeként a liberális és/vagy az alkotmányos honosodott meg, a polgári forradalmak alapcélkitűzéseit, vagyis a rendiség, a születési előjogok és az abszolút királyság intézményének felszámolását elfogadta. A népszuverenitás elvéhez ugyanakkor a monarchikus hagyomány számos elemét társították. A társadalmi és politikai rend eszerint változtatható, sőt változtatandó is, ám minden reformnak a tapasztalaton, a múlt tiszteletén és az átörökített jogokon kell alapulni. A gyakorlatban ennek leginkább az angol alkotmányos királyság felelt meg, amelyben az uralkodónak és a felsőháznak juttatott jogokkal a népakarat letéteményesének tekintett alsóház megfelelőképpen ellensúlyozhatónak bizonyult. A Habsburg Birodalomban a konzervativizmus előbbi változatát Metternich és tanácsadói képviselték, az utóbbit pedig többek között gróf Dessewffy Aurél.

A 19. század második felére az ultrakonzervatív legitimista irányzatok szerte Európában talajukat vesztették, a mérsékeltek viszont a politikai térfél baloldalán elhelyezkedő liberális pártok parlamentáris vitapartnereivé, sőt olykor és helyenként szövetségeseivé váltak. A magyar nyelvben „fontolva haladóknak" is nevezett konzervatívok álláspontja csak mértékben, ütemben és módban, de nem alapjában és minőségében tért el a liberális felfogástól.[1]

A század utolsó harmadára ez a politikai alaphelyzet jelentősen módosult. Az elért vívmányok fenntartására és/vagy óvatos reformálására törekvő konzervatív és liberális pártok uralmát jobbról és balról egyaránt súlyos kihívások érték. A gazdasági modernizáció természetes társadalmi következményeként kialakult ipari munkásság szocialista pártjai Nyugat-Európában a baloldal meghatározó, másutt számottevő erejévé váltak. A jobboldalon ugyancsak új irányzatok léptek fel. Ezek az összefoglalóan újkonzervatívnak nevezhető antiliberális irányzatok gazdasági téren a szabad versennyel szemben az állam fokozottabb beavatkozásáért és a piacgazdaság érvényesülésének korlátozásáért, társadalmi síkon pedig a polgári átalakulás veszteseiért vagy magukat vesztesnek érző

frusztrált csoportjaiért szálltak síkra. Ehhez a gazdasági-társadalmi programhoz – a régi típusú ultrakonzervativizmustól eltérően – szinte kivétel nélkül markáns nacionalizmus és nemritkán biológiai értelemben vett rasszizmus társult. Utóbbi elsődleges célpontjaivá szinte mindenütt az örök emberi rossz és a kapitalizmus negatív jelenségeinek hordozóiként azonosított zsidók váltak. Az újkonzervatívok politikai programjának fontos része volt a pártok versengésére épülő és lényegénél fogva korruptnak tartott parlamentarizmus bírálata, s a pozitív értékekkel felruházott hagyományos közösségek, a család, a falu és a régió dicsőítése.[2]

Ennek a 19. század utolsó harmadában alakot öltő antiliberális újkonzervativizmusnak a 20. század első évtizedeire számos nemzeti keretek között megszerveződött irányzata alakult ki. Magyarországon ilyen volt a politikai katolicizmus, amelyet az 1895-ben megalakított Néppárt testesített meg, valamint az agrárius érdekvédelem, amelyet az 1896-ban megalakult Magyar Gazdaszövetség karolt fel. A századfordulós magyar újkonzervativizmust európai megfelelőihez hasonlóan az 1848 utáni polgári átalakulás, illetve általában a liberalizmus bírálata jellemezte. A liberális eszme eszerint megvalósíthatatlan utópiának bizonyult, sőt önmaga ellentétébe fordult. A szabad verseny nem szabadságot hozott, hanem annak ellentétét: az erősek uralmát a gyengék fölött. Morálisan ez elfogadhatatlan és rosszabb, mint a rendiség, amelynek keretei között a földesúr nemcsak uralkodott jobbágyai fölött, hanem gondoskodott is róluk. Az újkonzervatívok mindazonáltal nem a rendiséget kívánták restaurálni. Éppen ellenkezőleg: a liberalizmussal és a pártpluralizmussal szemben olyan modern érdekképviseleti rendszer kidolgozását latolgatták, amely kikapcsolta, de legalábbis korlátozta volna a gazdasági versenyt, s a társadalmat is a szolidaritás, a gyengékről és elesettekről való gondoskodás elve alapján szervezte volna újjá.[3]

A német- és franciaországiakhoz hasonlóan a magyarországi neokonzervatív áramlatoknak is integráns része volt az antiszemitizmus. A lakosság 5 százalékát kitevő zsidóság a magyarországi gazdasági modernizáció és a polgári átalakulás folyamatában közismerten meghatározó szerepet játszott. Ez tömeges felemelkedéssel és látványos vagyonosodással járt együtt. Az átalakulás vesztesei közül ez sokakat ellenük hangolt. A gazdasági és társadalmi ellentétekhez markáns kulturális különbségek is társultak. Mindezek miatt a magyar közéletben már az 1870-es években megjelent a zsidó bevándorlás korlátozásának, majd a zsidók kitelepítésének a követelése. Istóczy Győző, aki 1883-ban egy rövid életű antiszemita pártot (Országos Antiszemita Párt) is alakított, azt terjesztette, hogy a liberalizmus és a demokrácia elveinek hirdetésével a zsidóság valójában a keresztény társadalmat akarja lerombolni, hogy helyébe állíthassa a maga uralmát.[4]

Az I. világháború előtt az Országos Antiszemita Párt semmiféle kormányzati szerephez nem jutott, s a neokatolikus és agrárius szerveződések is csak korlátozottan. A kor meghatározó politikusai – Tisza István, Andrássy Gyula, Wekerle Sándor stb. – egyaránt a liberális konzervativizmus emlőin nevelkedtek, és az újkonzervatív erők által követelt diszkriminatív változtatásoknak sikeresen ellenálltak. Az I. világháború, s különösen a két forradalom és Trianon megrázkódtatásai azonban ebből a szempontból is új helyzetet teremtettek. Nemcsak a liberaliz-

mus, hanem a vele szövetséges liberális konzervativizmus is visszaszorult, miközben az antiliberalizmus jobboldali és szélsőjobboldali irányzatai megerősödtek. Ezt a tendenciát és korérzést a kortársak közül sokan diagnosztizálták, köztük két egymástól annyira különböző ember is, mint Kozma Miklós huszárkapitány és Szerb Antal. „Nekünk a múltak politikája – jegyezte naplójába előbbi 1918 végén – érthetetlen, majdnem gyermekesnek látszó játék. [...] Nekünk ennek a politikának a folytatása nem kell. A liberalizmusnak vége van, és nem lehet többé életre kelteni. [...] Erős központi kormányzatra van szükség. Szükség van erre azért is, mert a vagyonmegoszlás nem maradhat a régi, a háborús gazdálkodás mérhetetlen eltolódásokat okozott a középosztály súlyos kárára és egy majdnem zárt, aránytalanul kis kört jelentő mozgó tőke javára."[5] Reformokat tehát, de nem a liberális demokrata Károlyi-kormány tervei szerint! A politikai liberalizmus, illetve liberális konzervativizmus demokratizmussá fejlesztése helyett erős, katonaságra támaszkodó, diktatórikus jellegű kormányhatalmat, a baloldali jellegű elitváltás helyett jobboldalit, s a földbirtokviszonyok túlságosan radikális megbolygatása helyett a városi tőkések – döntően zsidók – és a hadseregszállítók – az ország foglalkozásszerkezeti sajátosságai miatt döntően ugyancsak a zsidók – vagyonának dézsmáját. Ugyanerről Szerb Antal az 1930-as évek elején: „1919 nyarán a forradalmi és proletarizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztény Magyarországgá. Az importált forradalomnak nyoma sem maradt. A forradalmakban kompromittált emberek eltűntek és újak jöttek a helyükbe. De sokan voltak olyanok is, akik még előző nap az internacionálét dúdolták és most könnyek közt fújták fel-

váltva a himnuszt és az Erger-bergert [...] A világháború előtt és alatt egyre csökkent a vallásosságnak és a nemzeti érzésnek embereket mozgató hatalma. A világháború utolsó éveiben, amikor mindenki megcsömörült és elkeseredett volt, már csak kis töredék ápolta magában ezeket az érzéseket és azok is csak csendben, mint az ókeresztények a katakombákban. Most, a forradalom után bevallhatóvá, sőt csaknem kötelezővé lett a vallás és a nacionalizmus."[6]

Az antiparlamentáris és antiszemita jobboldali radikálisok vezérének eleinte mindenki szemében Horthy Miklós, a Nemzeti Hadsereg fővezére tűnt, aki azonban 1920. márciusi kormányzóvá választása után – sokak meglepetésére – nem diktatúrát és a nagy magánvagyonok újraosztását követelő híveire, hanem – a külföld elvárásainak is megfelelve – a parlamentarizmus alapján álló és a magántulajdon szentségét, valamint a jogrendet komolyan vevő konzervatív szövetségeseire kezdett támaszkodni. Elégedetlenkedő híveinek 1922 őszén kijelentette: „Ebben az országban rendnek kell lenni, és én rendet is fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, s ha a rendetlenség a jobboldalról történik, számomra a különbség csak anynyi, hogy ezekbe fájó szívvel fogok belelövetni, míg egy esetleg baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzióval."[7]

Az új rend kialakításában és megszilárdításában Horthy mellett vagy inkább előtt döntő szerepet vállalt gróf Bethlen István. Bár a háború előtt Bethlen több szálon kötődött az újkonzervatív irányzatokhoz, és ezeken belül elsősorban az agrárius szociálprotekcionizmushoz, világ- és társadalomképe, valamint politikai gondolkodása alapvetőn a 19. századi konzervatív-liberális eszmekörben gyökeredzett. Felismerte, hogy az új körülmények között

gazdasági, társadalmi és politikai téren egyaránt változásokra van szükség, ám úgy gondolta, hogy ezek a reformok sem a történelmileg kialakult vagyoni viszonyokat nem alakíthatják át alapvetően, sem a hagyományos vezető elit – az arisztokrácia és a birtokos nemesség – hatalmát nem veszélyeztethetik. Mindazt, amit 1921 és 1931 közötti miniszterelnöksége alatt tett, ebben a szellemben tette. Így jött létre az az autoriter politikai rendszer, amelynek a parlamentjében mindig több pártnak a képviselői foglaltak helyet, ám a heterogén, de alapvetően konzervatív szellemű kormánypárt leváltására gyakorlatilag nem volt mód; amelyben egy korlátozott és kártalanítással egybekötött földreformon kívül más intézkedés a vagyonbiztonságot nem sértette, viszont az állami szociálpolitika terén jelentős előrelépések történtek; amelynek a kultúrpolitikája egyszerre támogatta a keresztény középosztály gyermekeinek diplomához juttatását és az analfabétizmus felszámolását; s amely úgy harcolt a „lármás antiszemitizmus ellen", hogy – enyhített formában ugyan, de – fenntartotta a zsidó fiatalok egyetemi képzését korlátozó, 1920-ban bevezetett numerus clausust.

A konszolidációs eredményeknek köszönhetően a konzervatív uralkodó rétegekkel, illetve az autoriter kormányzati rendszerrel szembeni társadalmi ellenállás a húszas évek második felére jelentősen mérséklődött. Pillanatok alatt megfordult azonban az ország hangulata akkor, amikor a gazdasági világválság hazai jelentkezése következtében a nemzeti jövedelem növekedése megállt, majd visszazuhant, és az állami szociálpolitika addigi forrásai elapadtak. Az új helyzetben a társadalom minden régi ellentéte kiújult, s a kormányzattal szembeni bal- és jobboldali kritika egyaránt felerősödött.

Bethlen a válság alatt is konzervatív parlamentáris kormányzati rendszerének a megóvására törekedett, és mind a bal-, mind a szélsőjobboldali nyitás elől elzárkózott. A demokratikus ellenzék követeléseinek, amelyek a titkos választójog általánossá tételére és a szabadságjogok kiterjesztésére, illetve ezek alapján egy „nemzeti koncentráció" létrehozására vonatkoztak, makacsul és megingathatatlanul ellenállt. Az alsóbb társadalmi rétegek titkos választójoggal való felruházása – hangoztatta – a „nyers tömegek uralmához vezet", és „azok az országok, ahol a tömegek uralma válik úrrá az egész nemzet felett, a pusztulásnak vannak kitéve".[8] Nem fogadta azonban el Horthy és a hozzá újból közelebb kerülő honvédelmi miniszter, Gömbös Gyula statárium bevezetésére és különböző antiliberális és zsidóellenes lépések megtételére vonatkozó javaslatait sem.[9]

A gazdasági válság és az erre válaszként adott állami beavatkozás világméretű térnyerése következtében az új korszak általánosan elfogadott gazdaságpolitikai modelljévé az „irányított piacgazdaság" vált. Az irányított piacgazdaság koncepcióját a magyar konzervatívok egy része a liberális intézményi struktúra felszámolásának vagy korlátozásának, illetve korporatív jellegű átalakításának a programjával kötötte össze. A fajvédő Gömbös Gyula mellett a magyar vezetők közül ez jellemezte például az újkonzervatív Imrédy Béla és Teleki Pál törekvéseit is. Bethlen és a körülötte csoportosuló liberális konzervatívok, az ún. alkotmányvédők esetében azonban a legcsekélyebb mértékben sem mutatható ki egy ilyen összefüggés. Amikor – a harmincas évek első felében – Gömbös miniszterelnök a német és az olasz példa alapján egy fa-

siszta típusú tömegpárt megszervezését, valamint a parlament érdekképviseleti jellegű átszervezését fontolgatta, és ezzel összefüggésben felvetette a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek felszámolását, továbbá a baloldali sajtó likvidálását is, Bethlen és társai határozottan szembefordultak ezekkel a tervekkel. Egyik 1934-es előadásában Bethlen azt igyekezett bizonyítani, hogy minden tartós szellemi és politikai irányzat a legfejlettebb népektől, Európában tehát Nyugatról indul ki. A 20. századi „pártdiktatúrák" ezzel szemben Kelet- vagy Közép-Európában keletkeztek, amelyek nemcsak, hogy általánossá nem válhatnak, hanem az életre kelésüket előidéző efemer körülmények elmúltával maguk is meg fognak szűnni. Én tehát – jelentette ki – „az ezeréves magyar tradíció alapján állok, és nem kérek sem a nyaklónélküli nyugati demokratikus fejlődésből, de nem kérek semmiféle diktatúrából sem".[10] A diktatúraellenesség, illetve – korabeli szóhasználattal élve – az alkotmányvédelem platformján 1935 tavaszától közeledés kezdődött Bethlen korábbi ellenfelei, a liberális-demokraták, a kisgazdák és a szociáldemokraták között. Tekintettel azonban Bethlen határozottan elutasító álláspontjára egy újabb földreformmal és az általános és titkos választójoggal szemben, az alkotmányvédő konzervatívok és a demokratikus baloldal közötti együttműködés lehetőségei korlátozottak voltak.

Gömbös Gyula 1936-os halála és a második világháború kitörése közötti négy esztendőben a magyar belpolitika sajátos hullámmozgásban távolodott az 1920-as évek konzervatív-parlamentáris kormányzati módszereitől, és közeledett a Németország és Olaszország után immár számos más dél- és kelet-európai országban is meggyökeresedett szélsőjobboldali-diktatórikus uralmi technikák át-

vétele felé. Darányi Kálmán, Imrédy Béla és Teleki Pál, e szűk fél évtized konzervatív miniszterelnökei egyaránt azzal a feladattal vették át a kormánygyeplőt, hogy a Gömbös uralma alatt megkezdődött jobbratolódási folyamatot megállítsák és az ország külpolitikai játékterét megőrizzék. Az egyre kizárólagosabban Németország által dominált nemzetközi erőtér kényszerítő körülményei és a magyar társadalom feszítő belső problémái miatt azonban ennek a feladatnak maradéktalanul egyikük sem tudott megfelelni. Félig akarva, félig akaratlanul Magyarország egyre inkább a náci Németország mellé sodródott, és belpolitikájában is a szélsőjobboldali tendenciák kerekedtek felül. Ez az új helyzet a konzervatív politikusokat is megosztotta, sőt élesen szembeállította őket egymással. Ellentéteik főbb kristályosodási pontjai a választójog és a földreform ügye, a zsidókérdés és a parlamentarizmus versus diktatúra dilemmája voltak.

A választójogi reform ügye, amelynek tétje a nyílt választás megszüntetése és a titkosság általánossá tétele volt, 1937 végén és 1938 elején került napirendre. A tervezetet minden oldalról támadták. A baloldal a választójogosultak körének érdemi bővítését, Bethlen és még néhány „öreg csáklyás", ahogy ellenfelei nevezték, viszont a vagyoni és a műveltségi cenzus további emelését követelték. Ha ez nem következik be – figyelmeztette a demokratákat –, a magyar parlamentet két demagóg jelszó fogja hatalmába keríteni. „Az egyik az azonnali ingyen földosztás követelése lesz; a másik pedig az antiszemitizmus jegyében mindannak a lerombolására való törekvés, amin a magántulajdonon alapuló kapitalista polgári rend egyáltalán felépülhet."[11]

A választójogi törvényjavaslat vitájával párhuzamosan a kormány zsidóellenes törvényjavaslata is napirendre került. Ennek szükségességét Darányi azzal indokolta, hogy „a zsidóság különleges diszpozícióinál és helyzeténél fogva, de részben a magyarfajta közömbössége miatt is, aránytalanul nagy szerepet játszik a gazdasági élet bizonyos ágazataiban". A törvény indoklása, melynek kidolgozásában Kovács Alajos és mások mellett Imrédy Béla és Hóman Bálint kultuszminiszter is részt vett, ugyanezt hangsúlyozta kiegészítve a zsidóság asszimilációjának megkérdőjelezésével. Az izraelita hitfelekezethez tartozók – olvasható ebben – „a magyarságnak csak külső vonásait vették fel, de nem eresztettek még gyökeret több nemzedékkel a magyar talajba".[12] Azt, hogy az országban zsidókérdés van, s hogy ennek valaminő kezelése szükséges, Bethlen maga is vallotta. Megengedhetetlennek tartotta viszont, hogy a polgári jogegyenlőség elvén vallási, származási alapon sérelem essék, és izraelita vallású alkalmazottakat erőszakkal tegyenek ki állásaikból. Amit tenni lehetne és kellene, emlékeztetett saját miniszterelnöki gyakorlatára, az a keresztény érdekeltségek állami szubvencionálása, koncessziók juttatása a nem zsidó vállalatoknak és a keresztény ifjúság gazdasági pályákra terelése lenne a jogegyenlőség nyilvánvaló megsértése és az állampolgári diszkrimináció törvénybe foglalása nélkül.[13] Rajta és a baloldal számos képviselőjén kívül felszólalt még a törvény ellen a legitimista gróf Széchenyi György, gróf Apponyi György, Gratz Gusztáv és a kormánypárti Payr Hugó, s a felsőházból is ketten. A szellemi élet ötvenkilenc tiltakozója között szintén találunk néhány konzervatív alkotót, míg Babits külön cikkben ítélte el a törvényt.[14] A legnagyobb figyelmet azonban minden bizonnyal

Lázár Andor igazságügy-miniszter lemondása váltotta ki, aki akkor is szokatlan lépését azzal indokolta, hogy „A zsidótörvény mögött álló erők, ahelyett, hogy új értékek teremtésére igyekeznének ösztönözni a magyar társadalmat, a mások által teremtett értékek birtokbavételét hirdetik cél gyanánt".[15]

Imrédy Béla politikai pályára lépésétől kezdve újkonzervatív nézeteiről volt ismert. Gazdaság- és társadalompolitikai elképzeléseinek lényege a 19. századi *laissez faire* típusú kapitalizmus, illetve a liberális individualizmus ötvözése volt az állami beavatkozás és a társadalmi szolidaritás, illetve a „kollektív gondolat" szellemével. Világképét döntően befolyásolta a *Quadragesimo anno...* kezdetű, 1931-es pápai enciklika, amely a hagyományos, pártpluralizmusra épülő parlamentáris államszervezési elvvel szemben a hivatásrendiségre, a korporációkra helyezte a hangsúlyt. Darányi Kálmán számára készített 1937. márciusi memorandumában kifejtette, hogy Magyarország két legfontosabb megoldásra váró problémája a földkérdés és a zsidókérdés. Egyik kezelését sem kötötte azonban össze a fennálló társadalmi viszonyok radikális átalakításával. Éppen ellenkezőleg: reformjavaslataival úgy kívánta kifogni a szelet a szélsőjobboldal vitorláiból, hogy az uralkodó körök gazdasági és politikai érdekei alapvetően ne szenvedjenek kárt.

A hagyományos konzervatív gondolatot a „koreszmékkel" ötvözni kívánó jobboldalisága az uralkodó elit szemében Imrédyt alkalmassá tette arra, hogy a szélsőjobboldal uszályába került Darányit ő váltsa fel a kormány élén. Kezdetben úgy látszott, hogy be is váltja a hozzá fűzött reményeket. Programadó parlamenti beszédében például élesen támadta a nyilasokat, akiket „magyartalan

magyaroknak" nevezett, és azt állította róluk, hogy „ködös maszlaggal" kábítják az elégedetleneket.[16] Ettől bizonyára nem függetlenül Szálasi Ferencre ugyanazért a politikai vétségért – pártja felforgatónak és államellenesnek ítélt tevékenységéért –, amiért az első fokú bíróság 1937 novemberében tízhavi fogságra ítélte, a másodfokon eljáró Budapesti Ítélőtábla 1938. július 6-án háromévi fegyházban letöltendő szabadságvesztést és a politikai jogoktól való ötévi eltiltást szabott ki büntetésül. S ez utóbbit a Kúria is jóváhagyta.[17] Alig múlt el azonban két-három hónap, és Imrédy is rákényszerült arra az útra, amely külpolitikai szempontból a fenntartások nélküli németbarátság, belpolitikailag pedig a diktatúra irányába vitt. A németországi látogatását követően tartott augusztus végi minisztertanácsi üléseken és a szeptember 4-i kaposvári gazdagyűlésen így már egy új Imrédyvel ismerkedhetett meg a politika iránt érdeklődő közvélemény. Az ekkor meghirdetett „csodás forradalom" bevallott tartalma a Gömbös-féle telepítési törvény meggyorsítása és az állami kényszerkisajátítás lehetőségének kiterjesztése, a munkásság politikai és érdekvédelmi szervezeteinek olasz mintájú kisajátítása, valamint a zsidótörvény következetes végrehajtása; titkos célja pedig a parlamentarizmus és a pártpluralizmus megszüntetése s ennek érdekében egy olyan felhatalmazási törvényjavaslat kicsikarása volt a parlamenttől, amely rendkívüli hatalommal ruházta volna fel a kormányt.[18]

Imrédy antiparlamentáris terveivel nemcsak Bethlen és csoportja, hanem velük együttműködve kormányának néhány tagja, például Keresztes-Fischer Ferenc és Teleki Pál is szembefordult. Ennek az együttműködésnek lett az eredménye, hogy 1938. november 22-én Bethlen vezetésével hatvanketten kiléptek a kormánypártból, a honatyák pedig 115:94 arányban leszavazták a kormányfőt. A zsidókérdésben azonban korántsem alakult ki ilyen Imrédy-ellenes konzervatív konszenzus. Éppen ellenkezőleg, az 1939-es ún. második zsidótörvény kidolgozásában ismeretes módon a magyarországi zsidóságot nemzetiségként, illetve időnként fajként meghatározó Teleki Pál is aktívan részt vett. Bethlen és az ún. disszidens kormánypárti képviselők vezető egyéniségei – köztük Korniss Gyula volt házelnök, Zsitvay Tibor, Sztranyavszky Sándor, Marschall Ferenc, Bornemissza Géza és Lázár Andor volt miniszterek – viszont 1939. január 14-én Tildy Zoltánnal és Eckhardt Tiborral együtt a kormányzónál tiltakoztak. „A zsidókérdés és a földkérdés a magyar közéletnek az a le nem szerelt két aknája – írták memorandumukban –, melyet bárki, aki elég lelkiismeretlen hozzá, bármikor felrobbanthat." És Imrédy – tették hozzá – erre készül. „A jelenlegi zsidójavaslat nem a magyar ügyet szolgálja, hanem alacsonyrendű indulatok kielégítését célozza, hogy ezáltal egy gyenge kormány possibilitását a felelőtlen elemek szemében megnövelje, tekintet nélkül arra, hogy ez az eredmény az országnak mibe került."[19]

Bár a második zsidótörvény életbelépését Horthy nem akadályozta meg, bizalmát megvonta miniszterelnökétől. Lemondatása zsidó származásának dokumentálása nélkül is bekövetkezett volna.

Az új miniszterelnöktől, Teleki Páltól Bethlen azt várta, hogy a disszidensekre, a pártokon kívüli és legitimista konzervatívokra, valamint a kisgazdákra és a liberálisokra támaszkodva egy olyan új kormánypártot kovácsol össze, amely sikerrel szállhat szembe a társadalmi és politikai rendet tovább erodáló szélsőjobboldali törekvések-

kel. A disszidensek néhány vezéralakjával fennálló ellentéte és különösen a liberálisoktól való idegenkedése miatt Teleki azonban nem vállalta ezt a feladatot. Ehelyett megelégedett a párt nevének átkeresztelésével, valamint a kormánypártból kiszorult és a nyilas szélsőjobboldal felé közeledő Imrédy elszigetelésével. Bethlen ezt súlyos hibának vélte, és 40 éves parlamenti múlttal a háta mögött úgy határozott, hogy nem indul az 1939-es nyári – ezúttal már a vidéki körzetekben is titkos – választásokon. Elhatározását május 6-án, a második zsidótörvény kihirdetésének másnapján jelentette be. Ez külön nyomatékot adott döntésének. „Ma nemzeti próféta – indokolta lépését – csak az, aki a nemzeti érdek szent nevében zsidót früstököl, grófot ebédel, és lefekvés előtt minden földet és minden vagyont szétoszt, ami nem az övé."[20]

A két világháború közötti magyar konzervativizmus szétválását és szembekerülését jól demonstrálta a két irányzat emblematikus alakjának, Imrédy Bélának és Bethlen Istvánnak 1940-es, illetve 1941-es helyzetelemzése és a jövőre vonatkozó víziója. Imrédy úgy látta, hogy „Az események rohanása, a hallatlan eredmények, amelyeket az új világ szellemében berendezkedő birodalmak a régi világ elvein felépült országokkal szemben elértek, rávezettek immár mindenkit, aki egyáltalán tud és hajlandó gondolkozni, hogy az az állami, társadalmi és gazdasági berendezkedés, amely a XIX. században bevált, a XX. század közepe felé végleg elöregedett, megbukott azon a véres vizsgán, amelynek három nagy menete az édesen-bús lengyel őszben, a rideg északi télutón és a szelíden mosolygó francia tavaszban egyaránt kimutatta a régi világ berendezésének elégtelenségét. Egy negatív tanulsággal gazdagabbak lettünk: ami volt, elmúlt, a régi világ

napja letűnt és a láthatár másik szélén diadalmasan kél az új nap." Azokat az irányító eszméket, amelyeken az új Európának fel kell és a történelem logikája következtében fel is fog épülni, Imrédy tíz pontban foglalta össze. Ezek a következők voltak: nacionalizmus; a család, a faj és a nemzetiség tisztelete és védelme; tekintélytisztelet és „a fegyelem szellemét megtestesítő katonás életforma"; hivatásrendiség; a kormányzati hatalom nagyobb függetlensége a törvényhozástól; s végül a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése és ennek rendjén a földbirtokmegoszlás „népi irányú átalakítása".[21]

Bethlen István ezzel szemben minden korábbi megnyilatkozásánál határozottabban állt ki a felvilágosodás eszméi, valamint a liberalizmus történelmi érdemei mellett, és nem fukarkodott a jobb- és baloldali diktatúrák, vagyis az új Európa bírálatával sem. „A liberális demokrácia [...] – írta – olyan óriási vívmányokat hozott az emberi előrehaladásnak és a földi élet javításának számára, amelyek előidézték, hogy az emberiség egy évszázad alatt nagyobb haladást ért el, mint azelőtt talán egy évezred alatt. Hogy ezen évszázad alatt az inga az általa megkezdett úton túllengett a stabilitásának pontján, és hogy sok vonatkozásban a felidézett haladásnak árnyoldalai is mind jobban kezdtek jelentkezni, nem csodálható; ez azonban nem jelentheti azt, hogy ezeknek a bajoknak az orvoslása érdekében leromboljuk mindazokat a vívmányokat, amelyekkel ez a korszak az emberiséget megajándékozta, és a nemzeteket újból a fejedelmi abszolutizmussal egyenértékű, de most már totális államnak elkeresztelt, vezéri abszolutizmusba taszítsuk vissza, vagy az egyéni gazdasági szabadság és felelősség rendszeréből az állam omnipotenciájával kormányzott szocialista kollektivizmusnak Prokrusztész-

ágyába préseljük bele, mert ezek a rendszerek modern elnevezés alatt ugyan, de talán még súlyosabb béklyókat jelentenének az emberiség testén, mint azok a megkötöttségek, amelyekből a liberális kor emelte ki annak idején a népek életét, olyan modern rabszolgaságot, amely látszólag a nép nevében, de éppen ezért gyakran az erkölcsi felelősség korlátai nélkül gyakoroltatik." A teendő ennél fogva nem a liberális-demokratikus hagyomány lerombolása, hanem annak megtisztítása saját túlzásaitól: a népfelség elvének korlátozása, a mindenkori elit szerepének elismerése; a gazdasági szabadverseny és a társadalmi individualizmus ötvözése az állami beavatkozással és a szociális törvényhozással. A jövő ebben az értelemben a demokráciáé; a háború után ez fog diadalmaskodni – biztosította hallgatóságát, akik közül a nagypolgárságot Chorin Ferenc és Hegedűs Lóránt, a bankvilágot Baranyai Lipót, a liberális-demokratákat Rassay Károly és Ugron Gábor, a Habsburg-családot József főherceg, a református egyházat Ravasz László, egykori minisztereit és munkatársait Bud János és Berky Gyula, a szellemi elitet pedig többek között Balogh Jenő, az MTA másodelnöke, Herczeg Ferenc, Kornis Gyula és Wlassics Gyula képviselte. Imrédy és Teleki természetesen hiányoztak hallgatói közül.[22]

JEGYZET

1 Romsics Ignác: Bevezetés. Az európai és a magyar jobboldal alaptípusai. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1918.* Budapest, Osiris Kiadó, 2009, 7–13.

2 Szabó Miklós: *A konzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918).* Budapest, Új Mandátum, 2003, 11–50.

3 Uo. 120–143.

4 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2001, 314–338.

5 Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–19.* Budapest, Athenaeum, 1933, 73–76.

6 Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet.* 2. kötet. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1934, 506.

7 Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. K. 429. Kozma Miklós Iratai. I. csomó. Adatgyűjtemény 1920–1924. 1923. augusztus 1.

8 *Bethlen István gróf beszédei és írásai.* I. kötet. Budapest, Genius Könyvkiadó Rt., 1933, 228.

9 Romsics Ignác: *Bethlen István.* Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991, 228–229.

10 Bethlen István: Hagyomány és forradalom a politikában. In Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek.* Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2000, 158–173.

11 Gróf Bethlen István: A titkos választójog. *Pesti Napló,* 1937. december 25. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár. K. 510. Az Országgyűlés bizottságainak jegyzőkönyvei. 14. csomó. 1937. november 8. és *Pesti Napló,* 1938. február 10. Gróf Bethlen István nagy beszéde.

[12] Gyurgyák János: i. m. 136–138.
[13] *Képviselőházi Napló*, 1937. május 11. (XIII. kötet) 64–65. és *Újság*, 1938. április 24. Bethlen István erőteljes kritikája a zsidójavaslatról.
[14] Gyurgyák János: i. m. 142.
[15] Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. Budapest, História, MTA Történettudományi Intézete, 2000, 222.
[16] Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 38.
[17] Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2013, 53.
[18] Sipos Péter: i. m. 52–62.
[19] Szinai Miklós és Szűcs László szerk.: *Horthy Miklós titkos iratai*. Negyedik kiadás. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972, 205–210.
[20] *8 Órai Újság*, 1939. május 10. Bethlen visszavonul. Vö. Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991, 277.
[21] Imrédy Béla: *Az új Európa irányító eszméi*. Budapest, Az „Egyedül Vagyunk" folyóirat kiadványa, 1940. – Idézet a 4–5. oldalon.
[22] Bethlen István: Korunk uralkodó eszméi és báró Eötvös József. In Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2000, 203–230. – Idézet a 215–216. oldalon.

Hunyady György

KORNIS GYULA, EGY IDEÁLIS IDEALISTA

Egy személyes történetet beszélek el a múlt század '30-as, '40-es éveiből. Egy olyan személyről beszélek, Kornis Gyuláról, aki jellegzetes alakja volt az elgyötört országban eluralkodó konzervativizmusnak. Egy olyan történetről beszélek, amely minden ízében beleszövődött a legszűkebb intellektuális és politikai elit fordulatos két évtizedébe. Nem utolsósorban azzal foglalkozunk, hogy Kornis a számára egyaránt fontos hatalom és erkölcs milyen konfliktusát élte meg '30 után, és ennek nyomán fénylő pályafutásának drámai végén hogyan lett a 20. század két markáns önkényuralmi rendszerének üldözöttje.

Kornis Gyula piarista diák volt, ezt tartalmazza valamennyi életrajza, homályban hagyva azt a (népbírósági fellebbezésében leírt)[1] tényt, hogy 1885-ben Vácott egy orvos családjába született, édesapját azonban kilencéves korában elvesztette és népes családja nagy szegénységbe hullott. Bizonyos, hogy az egyházi iskolázás, majd 1900-ban belépése a rendbe, annak segítségével folytatott budapesti és lipcsei tanulmányok, végül a pappá avatásával közel egy időben, 1907-ben elnyert piarista főgimnáziumi tanárság alapozta meg humán műveltségét és magasra ívelő szellemi pályafutását. Még vezetéknevét is 1900-ban kapta Roch Gyula magisztertől, aki ragaszkodott ahhoz,

hogy a novíciusok sváb nevüket magyarra cseréljék fel, így lett Kremerből Kornis. (Öregkori levelében öntudattal említi, hogy a '30-as, '40-es években nem érzett semmi kísértést arra, hogy a nevüket visszaváltoztató társainak százaihoz csatlakozzék, akik „egyszerre a magyarságnak, amely felemelte őket, ellenségévé tarajosodtak".)[2]

A rend és Kornis szellemi nyitottságáról tanúskodik, hogy magyar–latin tanári végzettségének megszerzése után a természettudományos fogantatású kísérleti pszichológiát kezdte behatóan tanulmányozni. Maga nem végzett kísérleteket e téren, de foglalkoztatta, hogy az empirikus módszerek megjelenése a lelki jelenségek vizsgálatában mely területeken hoz bizonyított eredményeket, milyen szemléleti kiindulópontjai és kihatásai vannak, valamint hogy e megújult tudomány mit tud nyújtani a társadalomtudományoknak, mindenekelőtt a történettudománynak. E tájékozódásnak a pszichológia hazai történetében fontos mellékterméke volt, hogy tananyagként összeállította az *Elemi pszichológiai kísérletek*[3] című gyűjteményét 1911-ben, egy évre rá pedig megjelent *A pszichológia és logika elemei középiskolák számára*[4] című tankönyve, aminek tucatnyi kiadása lett, és 1945-ig gimnáziumi tananyag volt. Ebben már alapvonalaiban benne rejlik az a háromkötetes szintézis, amit 1917 és 1919 között dolgozott ki *A lelki élet*[5] címen, ami az empirikus alapon is nyugvó pszichológia nemzetközi viszonylatban is párját ritkító első hazai összefoglalása volt (óriási munkabefektetéssel készült, mint kiadványnak egyedüli gyengéje talán, hogy a hivatkozott helyekről nemegyszer tételesen átvett szövegrészeket). A lelki élet számára különösen ellenszenves mechanikus felfogásával szemben méltányolta a fiziológiai irányból jövő és annak irányába

mutató kérdésfeltevéseket, látta a Wundt által módszertani tudatossággal alkalmazott kísérletek hozamát főként az érzékelés területén, ugyanakkor a pszichológiában alapvető jelentőségűnek vélte a belső élmények önmegfigyelését (introspekcióját), és ugyancsak a filozófus Brentano nyomán a tárgyakra irányuló élményeket a kiformáló lelki aktivitás eredményének mutatta be. Ez a kimunkált rendszerében szép, eklektikus gondolati építmény volt az egyik pillére a társadalomtudományok irányába mutató hídverésnek.

A történelmi materializmus ellenében ugyanis a szellemtudományi felfogás elkötelezett híve volt, aki Dilthey nyomán úgy vélte, hogy a humán tudományok alapja a pszichológia, nevezetesen alapvető módszerük az emberek, a csoportok, a korszakok, a nemzetek belső állapotába való beléhelyezkedés és szellemi irányultságuk megértése. Kornis a pszichológia épp formát öltő tudománya és a vele szemben táplált szellemtudományi elvárás illesztésén fáradozott. Ennek első dokumentuma volt 1911-ben „az *Okság és törvényszerűség a psychológiában*"[6] című kötete, majd 1914-ben a gondolatilag teljesebb *Történelem és psychológia*.[7]

Mondanivalójának lényege, hogy míg a természet világában ok-okozati összefüggések állnak fenn, az ember és társadalom közegében minden a cél irányába mutat és a célból vezethető le. Egyaránt ***nincs okság és törvényszerűség*** a pszichológiában és a történelemben, ezek alapvetően teleologikus szerveződésekkel foglalkoznak. Az már továbbvezető kérdés, hogy a célok honnan erednek, az egyén lelkének irracionális mélységeiből fakadnak-e fel, vagy az objektív értékek szférájából ereszkednek alá, ez a szellemtudományi bölcselet alapdilemmája, Kornis

életművében kissé ingadozva e kettő összeegyeztetésére hajlott. A pszichológia és történelem viszonyának szellemtudományi értelmezésében egy másik alapvető tétel, hogy a természettudományok az általános összefüggéseket keresik, a humán tudományok viszont azt kívánják megragadni, ami egyszeri, sajátos, egyedi. Ebben a vonatkozásban nehéz lenne tagadni, hogy a kísérleti pszichológia ambíciói kétségtelenül természettudományos jellegűek, a lelki jelenségeket szétdarabolva is általánosításra törnek. Innen a kompromisszumos gondolat, hogy a pszichológia a maga fogalmi konstrukcióival és mért változóival az élmény, a személyiség, a csoportmentalitás teljességét csak aszimptotikusan közelíti meg, de soha el nem éri. Kornis ennek jegyében hirdeti, és fog erre majd rendre visszatérni, hogy a típusalkotás lehet és legyen a pszichológia és a történeti-társadalmi tudományok találkozási pontja, amire – mármint a típusalkotásra – a szellemtudományokban a merő egyediség ismeretelméleti doktrínájából engedve valóban volt is hajlam.

A '10-es évek különösen termékeny időszakot képeztek Kornis életében, széles szellemi területek áttekintését, megmunkálását, széles ívű összefüggések keresését. A későbbiekben ekkor kiérlelt elgondolásaira gyakran utalt, de ezeket inkább felidézte, mint gyarapította. Ideologikus megnyilatkozásaiban a megcélzott értékek és ezek kollektív jellege mind nagyobb súlyt kapott. A kísérleti pszichológia mind kevésbé foglalkoztatja, de érdekes módon tárgyszerű – tulajdonképpen világnézeti szempontból is csak halványan átszínezett – tankönyvének gimnáziumi oktatását töretlenül fenntartja, amivel egyébként a tudománynak és az oktatásügynek egyedülálló szolgálatot tett: elég csak arra utalni, hogy a közoktatásban ehhez mérhető rendszeres pszichológiaoktatás máig nincs, holott a pszichológia és a társadalomtudományok általa keresett határterületén immár több mint száz éve áll a szociálpszichológia gondolati építménye.[8]

Kornis a '10-es években történetelméleti-pszichológiai témájával jelen volt a filozófia színes tablóján, immár az Akadémia levelező tagjaként, 1917-ben *A viszonyító lelki aktusok*ról[9] tartott székfoglaló előadást. Az évtized derekán egyetemi pályára lép, Budapesten és Pozsonyban is tanít.

Az alakuló pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen lett a filozófia nyilvános rendes egyetemi tanára, majd 1918-ban alapító dékánja a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karnak. Az egyetem létrehozásának eredeti tervében e kar nem szerepelt, ezért visszatekintve felkészült és dörgedelmes évnyitó beszédet intézett az egybegyűltekhez. Mint történetietlen abszurditást könyvelte el egy tudományegyetem gondolatát bölcsészkar nélkül, a német idealizmus legendás képviselőinek tudományfelfogása mindenkorra a legszebben jelölte ki a bölcsészet szerepét a gyakorlati érdekű karok között, amelyek szakiskolák lennének, ha a hallgatók a tudás és tudomány természetéről nem szereznének alapozó és integráló ismereteket. Ha a hallgatók a szellemtudományok műhelyébe nem nyernének olyan betekintést, ami segít a természettudományok szellemi hozamának kiértékelésében is. A bölcsészetet a tanárképzés véges céljai sem fosztják meg az igazságkeresés végtelenségének élményétől, és e stúdiumok nemcsak kritikai képességekkel ruháznak fel, hanem előítélet-mentes gondolkodásra is szoktatnak, lehetővé téve „a küzdő világnézetek különböző álláspontjának türelmes megértését".[10] Micsoda elok-

vencia, mondhatnám, milyen példa számunkra, amikor a természettudományok és alkalmazott tudományok túlnyomásával szemben sokkal ingatagabb helyzetben keressük az érveket, hovatovább már a szavakat is!

A világháborúig nem lelhetjük fel Kornis munkáiban azt a kulcsszót, hogy nemzet, mint ahogy az iskolaügy és oktatáspolitika sem szerepel bennük csupán egyetlen esszé erejéig, Tolsztoj iskolaellenes reformpedagógiájának extremitásáról.[11] Háborús filozófiai írásaiban azonban már jósolja a nemzeti kultúra politikájának és pedagógiájának eljövetelét, mint ahogy a forradalmak ellenhatásaként tevőlegesen bekapcsolódik a keresztény-nemzeti konzervatív országépítő program kidolgozásába. A forradalmak után már 1919 decemberében éles választ ad az egységes középiskola ügyét pártoló miniszteri körkérdésre[12], e válaszának az iskolarendszer szerkezetéről kidolgozott tételei képezik a magját az 1921-ben megjelent *Kultúrpolitikánk irányelvei*[13] című korszakos írásának.

Szinte egy más ember áll előttünk, amikor itt a hatalom birtokosának erős, parancsoló hangján szólal meg, aminek a legderűsebb és legdiplomatikusabb magyarázata, amelyet Halasy-Nagy József ad Kornis első kultúrpolitikai tanulmánykötetének recenziójában: a szerző történelem és kultúra filozofikus tanulmányozása mellett és révén jut a történelem és kultúra „csinálásához".[14]

A recenzens utal Edmund Burke francia forradalomról született klasszikus írására, mondván, hogy Kornis ezen és soron következő tanulmányai is viselhetnék a „Töprengések a forradalmakról és a bolsevizmusról" címet. Meg kell azonban jegyezni, hogy e reakció most a konzervativizmus szélső határán mozog: revansvágytól hajtva társadalmi restaurációt kíván, kárhoztatja a kötöttségeket oldó

és befogadó liberális múltat, a kapitalizmus és bolsevizmus közös kártevőjeként a zsidóságot jelöli meg. Kornisnak is van ebben az ellenforradalmi atmoszférában néhány olyan elmarasztaló antiszemita mondata, amit egy-két éven belül direkt formájában maga sem vállal, tompa utalásokra váltva át, amit majd történeti nemzetfogalmára építve elvet. Kultúrpolitikája szempontjából jellemző és az iskolarendszer társadalmi szelekciós szerepére tekintettel lényeges a demokrácia fogalmával való ironikus játék, amit ekkor magának megenged: „népellenes, antidemokratikus kultúrpolitika volna", „hogy a közoktatás úgy szerveztessék, hogy a nép minden tehetségét magától a néptől elraboljuk, s számára a saját osztályán belül csak a kevésbé tehetségeseket és tehetségteleneket hagyjuk meg". Ezzel szembe azt állította, hogy „az igazi demokratikus haladás az", midőn „a nép fia, mint amilyen, a saját kereteiben érvényesülhet s nem úgy, hogy előbb a saját talajából mesterségesen kitépve egy felsőbb osztályidegen humuszába van átültetve, melyben lelkileg mindig idegen marad".[15]

Kornis Gyulának megvolt a maga, nem is lebecsülendő helye a Bethlen-féle politikai vonulatban. A nem különösen szofisztikált és egyszerűségében tiszta filozófiai gondolatvezetésével azt tanúsította, hogy a kultúra időtlen értékei vezetik és mérik ki az egyén és közösség előrehaladásának útját. Az értékek a nemzeti kultúrában öltenek testet, amelynek táptalaja az egyének irracionális mélységekből felfakadó érzésvilága. A nemzet lényege szerint egy szellemi létező, a nemzet valóságos szervezeti burka és eszköze az állam, amelynek elsődleges feladata a nemzeti kultúra szolgálata, felvirágoztatása és védelme, ily módon vetve meg az alapját a társadalom belső harmóniá-

jának, az egyén aktivitásának és jólétének, a gazdaság erőt adó prosperitásának. Nyilván nem lehet ezt az idealista történelem- és társadalomfelfogást itt részleteiben, gondolati buktatóival és erős szuggesztivitásával felidézni. De talán e néhány szóból is kiolvasható pár markáns preferencia: a szellemi kultúra állami támogatásának erős követelése, a kultúra nemzeti jellegének kidomborítása és tudatos felhasználása a társadalmi kohézió növelésére, a kultúra erkölcsi és érzelmi oldalának hangsúlyozása a filozófiai világlátásban és a nevelés gyakorlatában (szembeállítva az önérdekű individualizmussal, a demokrácia formalizmusával és a puszta rációval, amely nem tiszteli a történeti tradíciókat, a társadalmi különbségeket, a nemzeti sajátszerűségeket). Kornis számos tanulmányban, két kötetben[16] fejtette ki ezt a gondolatmenetet, amely kiterjedt a kor ideologikus társadalomképében kivételes megvilágításba állított középosztály mentalitására is[17]: ebben is egy szellemi közösséget azonosít, mégpedig a nemzeti kultúra értékeire fogékony társadalmi réteget, amelynek ha lennének is lazán körvonalazott egzisztenciális körülményei, összetartozásának alapja és a beletartozás kritériuma az értékközösség és annak vállalása. (Itt most nem mélyednék el rendszerlogikájának abban az ellentmondásában, hogy 1926-ban és utóbb nagy társadalmi tablót kínáló műveiben[18] a társadalmi kategóriák zömét nem eszmei alapon választja szét, hanem jellemző társadalmi státusukhoz rendel világnézeti leírást, amely az értékek tartalma és megbecsülése tekintetében rendre alulmarad – szerinte – a középosztályéhoz képest. A kapitalizmus egészének látni vélt jellemzőit az általa plutokráciának nevezett tőkések felfogásával azonosítja, és miközben e típus ismérveiként könyveli el a számára legkétségesebb

értékelveket – a történetietlenséget, a nemzetietlenséget, a liberalizmust, az anyagiasságot, a racionalizmust és pragmatizmust –, társadalomkritikájának kereszttüzébe mégis az egészében – nyilván indokolatlanul – marxistának tekintett proletariátus kerül.)

Mindent egybevetve expanzív kultúrafelfogása megfelelő – ha tetszik filozófiai – aláfestést adott Bethlen István politikájának. Ne feledjük, hogy Bethlen 1921. április 19-én elmondott konszolidációs programjának négy pontja közül majd mindegyik olyan feladatot jelölt meg, melynek megoldása részben vagy egészben a kultúrpolitika tennivalója volt.[19] Az erőszakkal stabilizált belpolitikai helyzetben és a gazdasági források jó részének elvesztése után a katonai és külpolitikai tekintetben lefegyverzett kormány mozgástere rendkívül beszűkült, ha megfontolt politikával erőt kívánt gyűjteni, akkor ezt szellemi ráhatással, az oktatás szisztematikus fejlesztésével, a hazai tudományosság erőinek összpontosításával és nemzetközi kapcsolatainak kiépítésével tehette. Kormányzati tapasztalatai és hatékonysága kiemelték Klebelsberg Kunót minisztertársai közül, nem tekinthető véletlennek, hogy az égető belügyminiszteri teendők megoldása után, második kormányában Bethlen őt állította kultusztárcája élére, és a felcsapó költségvetési igényeket minden nehézséggel dacolva együtt érvényre juttatták. Klebelsberg koncepciózus mivoltát és kivételes szervező- és szervezetépítő képességét itt szükségtelen méltatni. Kitűnt munkatársainak megválasztásában is. Kornissal való kapcsolata régi keletű volt, hiszen ő volt a pozsonyi egyetem első számú patrónusa, ahol Kornis vezetői pályája lendületet vett és a dékáni székig emelte őt. A kultúra szerepét illetően – a magyar kultúrfölény önbiztató és megmozgató gondo-

latáig, melyről Kornis 1921-ben tanulmányt írt[20] – felfogásuk harmonikusan kapcsolódott össze, aminek ékes bizonyítéka, hogy Klebelsberg 1928. január 1-jei körirata, az úgynevezett neonacionalista hullám nyitánya több ponton szó szerint veszi át[21] Kornis szövegét a hét év előtti Kultúrpolitikánk irányelveiből. (Ez a szövegátemelési technika egyébként Kornis irodalmi működésének, közreműködésének visszatérő módszere volt, még a szövegszerkesztők megjelenését megelőző távoli korban, ami egyébként nemegyszer érdekes tartalmi támpontokat ad, hogy az idők folyamán mihez hű és min végez változtatásokat.)

Kornis tevékenyen részt vett – 1920-tól úgy is, mint a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem nyilvános rendes tanára – a magas kultúra megújításának roppant erőfeszítésében. Az 1921-ben alakult Minerva Társaság elnöke lett, amely a szellemtudomány művelőinek szervezett keretet és folyóiratot is kínált. Ez a magyar szellemtudomány – ennyiben egyetérthetünk Mályusz Elemér későbbi kaján elismerésével – laza körvonalú volt, szellemi hozama sokszínű, filozófiai-módszertani alapjaitól – melyekkel Kornis oly szisztematikusan foglalatoskodott – több irányba is elrugaszkodott, de a társadalmi-történeti látásmód egészlegességének igénye termékenynek bizonyult (még akkor is, ha a jelentésbeli egészek intuitív megragadása olyan hibalehetőségeket is rejtett magában, mint a magyar barokk eltájolása egy évszázaddal a történeti időben)[22].

A '20-as években, amikor magyar nyelvű rendszerező alapművek kiadása napirendre került, Szekfű Gyula *Három nemzedéke*, Pauler Ákos filozófiai bevezetője és logikája, valamint Moór Gyula jogfilozófiai kézikönyve mellett Kornis három művel is jelentkezett.

1922-ben jelent meg a tudomány fogalmának és rendszerének szentelt *Bevezetés a tudományos gondolkodásba*[23], 1924-ben a *Történetfilozófia*[24], majd 1927-ben a gazdag forrásanyagot mintaszerű teljességgel feldolgozó két kötete *A magyar művelődés eszményei*.[25] Különös tréfája a sorsnak vagy legalábbis a tudománytörténetnek, ha a pozitivizmus felett tort ülő szellemtudományi alapvetések helyett Kornis leginkább részletező-tárgyszerű művelődéstörténeti monográfiája bizonyul a legmaradandóbb művének (akkor is, ha hivatkozási rendszere, mint más összegző munkáiban, itt sem ad megfelelő támpontot forrásai visszakeresésére). A magyar közoktatás rendszerének kialakítása 1777 és 1848 között tanulságokat kínált a 20. század elején is, amit a szerző szelíd utalásokkal jelez, mint ahogy különös gonddal kezeli azokat a megfontolásokat, amelyek az értelmiségi túltermelés kérdéskörében jelentkeztek – amit Kornis kora rendezendő kulcsproblémájának tartott.

Klebelsberg számára a tudománypolitikában szabad tér nyílt, amit a szó pozitív és kritikus értelmében is grandiózus kezdeményezésekkel ki is aknázott. A közoktatás területén viszont rögzült struktúrákkal, sűrűn szőtt szabályozással és veterán harcosokkal szembesült, kik között előkelő helyet foglalt el Kornis Gyula, aki az Országos Közoktatási Tanácsban a középiskolai reform előadója, majd évekig a testület vezetője volt. Klebelsberg örökbecsű lépéseket tett a népiskolai rendszer kiépítésével, rendezte a polgári iskolák és a középfokú szakiskolák viszonyát, valamint a pedagógusképzés összetett rendszerét. A legtöbb fennakadás a gimnáziumok reformjában je-

lentkezett, valóban konzervatív szakpolitikai ellenállás mutatkozott e téren, és ez vezetett a nagy tekintélyű államtitkárával, Pauler Ákossal való szakításra 1924-ben, és feszültségeket okozott a Kornis Gyulával való munkakapcsolatban is, aki 1927 és 1931 között volt mellette államtitkár.

Szembe lehet állítani Klebelsberg és Hóman középiskolai törvényét, mondván, hogy az 1924-ben háromféle középiskola szétválasztása a klasszikus nyelvek tanítása alapján görcsös ragaszkodás volt meghaladott hagyományokhoz a modernebb ismeretek kárára, míg az 1934-es törvény egyszerűbb, hasznosabb és társadalmilag nyitottabb volt. Ebben a szembeállításban van igazság, de elfed két történeti tényt: egyfelől a gimnáziumban a görög és a latin nyelv tanítása nagy volumenben egy olyan tradíció volt, amelyhez Pauler Ákos és az Országos Közoktatási Tanács konzervatívjai kulturális identitásuk megőrzéseként körömszakadtáig ragaszkodtak, a trifurkáció a velük való kényszerű kompromisszum volt. Másfelől Klebelsberg – mint ezt bennfentes életrajzírója, Huszti József állítja[26] – minisztersége idején saját törvénye fokozatos áthágásával a görög tanulás kényszerét és a latin oktatás volumenét csökkentette, azon személyes meggyőződése alapján, hogy modern nyelveket és természettudományokat kell tanítani a középiskolában, lényegében úgy, ahogy ezt a reálgimnáziumban teszik. És ez volt az a pont, melyben az eszméit csiszoló és propagáló[27], a munkáját szakszerűen segítő és a közoktatás alakításában generálisan jól szolgáló Kornissal is szembekerült. Kornis maga is a klasszikus nyelvekre épülő humanisztikus tanulmányok embere volt, amint ezt írásművei, vagy akár személyes feljegyzései és levelei haláláig bizonyítják. Ő azonban ezen túltekintve a középiskola-típusokat és az egyetemet a társadalmi mobilitás zsilipelő rendszereként fogta fel, tudatos fékezője volt a társadalmi mobilitásnak, és a társadalmi stabilitás szempontjából veszélyesnek vélte az értelmiségi túltermelést, ezért is volt híve a különböző irányú, különböző előrehaladást ígérő középiskola-típusok elkülönítésének és fenntartásának. Klebelsberg iránti minden baráti érzése és megőrzött tisztelete mellett érzékelte és ki is fejezte, hogy köztük volt különbség a kultúra felfogásában és a kultúrát közvetítő iskolarendszer szerepének értelmezésében: míg Klebelsberg a ráció embere volt és a hasznos tudás gyarapításában hitt, önmaga viszont a kultúrában a tradicionális viszonyok erkölcsi őrzőjét látta, és a társadalom zöme számára elsődlegesen ezt kívánta átörökíteni. Ez a megkülönböztetés persze sarkított, Kornis, aki sugalmazott emberképében és megfogalmazott nevelési céljaiban az érzelmeket és ezek irracionális mélységeit nem győzte hangsúlyozni, a ráció szerepét kiválóan látta a tudományban és világos logikájával érvényesíteni is igyekezett, korántsem mondott le a tudomány eredményeinek iskolai közvetítéséről, ám csak kiváló keveseknek gondolta volna eljuttatni azokat. Az iskola társadalmi szelekciós szerepéhez ragaszkodik, melyhez új érveket és kritériumokat talál a gazdasági világválság idején: *A szellemi munka válsága*[28] című tanulmányában, amikor az értelmiségi túltermelés társadalmi veszélyességével érvel, és világos logikával azt vezeti le, hogy az érettségi szigorának hatványozott növelésével – a tanulók felének kiszűrésével – lehetne ezt elkerülni.

E világválság véget vetett a konszolidáció sokban sikeres programjának, Klebelsberg úgymond kulturális túlköltekezése éles jobboldali támadások célpontja lett, le-

köszönt és tragikus hirtelenséggel meg is halt. A Bethlen örökébe lépő Gömbös Gyula kormánya minden értelemben militáns szellemiséget hozott, és abban az értelemben is nagyobb szociális nyitottságot, hogy radikalizmusa magában foglalta az elitcsere gondolatát is; és az egészséges népi fiatalság felemelésében az oktatásügyre fontos feladatok hárultak. Bár Kornis személy szerint Gömbös Gyulával nem ápolt rossz kapcsolatot, az a világlátott professzorral rendre megosztotta nemzetközi tapasztalatait[29], de a Vallás- és Közoktatási Minisztériumot Hóman Bálint vette át és tartotta kézben a Gömböst követő kormányok hosszú során. Hóman 1934-ben megvívott Kornissal a parlamentben és elfogadtatta az egységes középiskola törvénybe iktatását.[30] Ez lett a másfél évtizedes kötélhúzás vége. Kornis, aki 1931-ben parlamenti képviselő lett, majd e pályán emelkedve parlamenti alelnök, sőt 1938-ban elnök, lehetett a miniszter avatott vitapartnere a tárca költségvetésének ügyében, de a közoktatási kormányzatból kiszorult.

A kormánypártban és a parlamentben elfoglalt pozíciói mellett a '30-as évek elején megvetette a lábát az akadémiai szférában. Keserédes közéleti tapasztalatainak kiválóan kimunkált értelmi feldolgozása volt *Az államférfi: a politikai lélek vizsgálata* című újabb kétkötetes monográfiája[31]. Szórványos, elsősorban pszichoanalitikus indíttatású kísérletek mellett a pszichológia nemzetközi szakirodalmában ez volt valójában az első kísérlet a politikai pszichológia rendszeres tárgyalására. Szellemtudományi megközelítése jegyében kiemelte a politikus éthoszát, értékkötelezettségét és értékfelfogását, és mintegy szembesítette ezzel típusainak és lelki funkcióinak valóságát. Jellemző felfogására, hogy a történelem formálójának az

államférfi kimagasló személyiségét tekinti, annak belső erőforrásait és külső hatékonyságát, ugyanakkor elmés történeti példák tömkelegén szemlélteti a politika emberi esendőséggel (hiúsággal, irigységgel, intrikával, megalkuvással) teli világát, melyben a demokrácia intézményes formáinak korántsem tulajdonít hálás szerepet. Örök recenzense, Halasy-Nagy József mindebben a szellemtudományi pszichológia maradandó értékét látja[32], joggal, bár maga a szellemtudományi pszichológia nem bizonyult maradandónak.

Ám ekkor, 1933-ban Kornis elnyeri e művel a Magyar Tudományos Akadémia Nagyjutalmát, ami, mint ezt látni fogjuk, kivételes megtiszteltetés volt e korban. Ugyanezen évben az MTA II. osztályának első ízben lesz elnöke, elfoglalja és 1945-ig betölti a Filozófiai Bizottság vezetői posztját, rövidesen az MTA Igazgató Tanácsának is tagja lesz. 1933-ban választják a budapesti Magyar Királyi Egyetem bölcsészkarán (ahol már mind a filozófiának, mind a pedagógiának nyilvános rendes tanára) dékánná, s ezt két évvel követően az egyetem rektora lesz. Valóságos kavalkádja ez a tudományos közélet felelősségteljes megbízatásainak, amit nagy közéleti rutinjával, rendkívüli munkabírásával, eltökélt igyekezettel látott el. E vállalások megalapozottságát a filozófia területén egy tanulmánya és egy kötete tanúsítja, amelyet a magyar filozófusok munkássága elemző bemutatásának szentel.[33] Okkal mondja Somos Róbert[34], hogy nem volt hozzá hasonló ismerője a magyar filozófia termésének, amihez hozzáteszi, hogy Kornis maga mindig is magyarul publikált, és nem is látta szükségét filozófiai művei idegen nyelvű megjelentetésének. A hazai társadalomtudományok széles köréről szerzett ismereteit jól dokumentálják beiktató beszédei,

amelyek külön-külön és gyűjteménybe fogva[35] egyszerre tükröznek a nemzetközi szakirodalmon nyugvó tárgyismeretet és kínálnak akadémikus társairól markáns szellemi karakterrajzokat. (A kapcsolati háló szempontjából is figyelmet érdemelnek avatóbeszédeinek terjedelmi és hangvételi különbségei, kiragadott példaként az 1943. évi rendes tagi avatás alkalmából elmondott beszéd a rokon-gondolkodó Moór Gyula jogfilozófusról és Szekfű Gyula történészről, akivel – Gogolák Lajos intimpistáskodó visszatekintése szerint – nem ápoltak kölcsönös nagyrabecsülésen alapuló viszonyt. Idézem: „hallottam, hogy Szekfű sokszor mint szidalmazza Kornis immoralitását, parvenü mivoltát, a Rózsadomb tetejére épített monumentális, zöld márványoszlopú villáját, roppant könyvtárával és vörös bársony szalongarnitúráival").[36]

Bármi lett Kornis kétségtelenül túltengő személyiségének érzelmi visszhangja, nem fér kétség ahhoz, hogy különösen kemény és bátor volt a fellépése az általa egységben látott és együtt kezelt német befolyással és szélsőjobboldali mozgolódással szemben. Ennek kiemelkedő példája volt 1936-ban megjelentetett rektori beszéde, amely az *Egyetem és politika*[37] címet viselte. Adott kül- és belpolitikai helyzetben különös jelentősége volt annak, hogy a liberális-humanisztikus, a kommunista és az olasz fasiszta egyetempolitika mellett a rektori beszéd kitért a nemzeti szocializmus elveire és gyakorlatára. Bemutatja a – minden megnyilatkozása szerint tőle idegen – biológiai naturalista nemzetfelfogást. „A mai német fajpolitika szerint minden emberfajnak más és más az elmejárása, világlátása, gondolkodásmódja, alapvető értékkategóriája.

Ezért nincsenek egyetemes emberi igazságok: csak indián, néger, kínai, zsidó, germán stb. igazságok vannak. Csak a tisztavérű nemzet tud közösen és egységesen látni... egynemű kultúrát fejleszteni. Ezért a kb. 7000 egyetemi alkalmazott közül 1300-at elbocsátottak vagy nyugalomba küldtek: zsidó származású vagy zsidó rokonságú egyén nem taníthat az egyetemen, bármilyen sikeres tudományos működést fejt is ki."[38] A rektor kifejti ennek a politikai rendszernek a társadalmi következményeit: „Az új totális német birodalom alapelve a Gleichschaltung: a társadalmi szervezet valamennyi formája, mind kormányzati, mind nem-kormányzati alakja közös típusba uniformizáltassék, mégpedig az uralkodó egypárt (nemzeti szocialista párt) tagjainak vezetése alatt. Semmiféle szervezet nem tűrhető meg a harmadik birodalomban, amely független az államtól, vagy a kritika és ellenzék jogait igényelhetné. Minden az autoritatív vezetés közös modellje szerint van központilag felülről szervezve, az alulról jövő hatalom minden demokratikus elve ellenére. Így az eddig önkormányzattal bíró egyetemek is."[39] Részletezi az egyetemi hallgatósága számára nyilvánvalóan taszító és riasztó felsőoktatási működésmódot: „A rektor helyébe a Führer der Universität lép, akit közvetlenül a közoktatásügyi miniszter nevez ki. A miniszter nevezi ki a rektor tanácsadóit is. A rektornak csak javaslati joga van. A fakultások körébe csak a szaktudományi munka tartozik. A kari bizottságok a dékánok mellett csak tanácskozó joggal rendelkeznek. Így az egyetemek testületi igazgatása teljesen megszűnt. Mivel a nemzeti szocialista Führerdanke-nak centrális politikai jelentősége van, a nemzeti szocialista párt világnézete és kultúrpolitikája gátlás nélkül érvényesülhet."[40] Gondosan és kiegyensú-

lyozottan kifejtett álláspontját a saját szavaival tézisszerűen így foglalhatjuk össze: „Az egyetem a tudományok székhelye. Természetes tehát, hogy nem kívánatos számára a politikától való eleve megkötöttség, amely számos területen nem engedi meg a szabad kutatást, a vitát, az ellenőrzést, az igazságnak autonóm és fesztelen, egyedül az ész logikai evidenciáján alapuló fürkészését, azt az önálló gondolkodást – kizárólag a tárgy belső természete alapján – a lényegest a lényegtelentől, a pillanatnyit az időtlentől, a szükségképit a puszta esetlegestől, az állandót a merő konjunktúrától."[41]

Kornis számára a tudomány közege volt az, ahol az önkényuralom fenyegetését felmérte, alapját és formáját nyíltan elvetette és minden korábbinál nyitottabbá vált a demokratikus működés és rendszer irányába. Ha Hóman egyetemi ügyekben hatalmi presszióť akart gyakorolni Moór Gyulára, akkor kellő nemzetközi perspektívába helyezve nyílt elutasításban részesült: e nyíltságról persze annyit, hogy Kornis már elöljáróban leszögezte, hogy „az egyetem ősi jogait nálunk semmiféle veszedelem nem fenyegeti, a diktatórikus rendszerek egyetempolitikájának nálunk a legkisebb nyoma sem fedezhető fel."[42] Mégis micsoda tiszta és határozott beszéd volt ez a tudomány, az egyetem, a gondolkodás szabadsága mellett és irigylésre méltó kiállás az egyetem autonómiája védelmében!

1938 a nyílt politikai szakítás éve volt Kornis életében, aki egy rövid időre ekkor lépett elő az országgyűlés elnökévé. A belső gazdasági-társadalmi feszültségek éleződésekor és a külpolitikai erőtér erősödő sodrásában ekkor következett be Imrédy Béla kormányának megbuktatása az év novemberében. Imrédy apja a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének volt alelnök-vezérigazgatója, a kiváló felkészültségű fiú sebesen emelkedett a Magyar Nemzeti Bank elnöki székébe, majd befolyásos pénzügyminiszter lett a belpolitikában erélytelen, a külpolitikában naiv Darányi Kálmán kormányában. Imrédyt bizonyított szakértelme mellett angolszász orientációja tette bizalomgerjesztővé a politikai és gazdasági elit Bethlen Istvántól Chorin Ferencig terjedő köreiben, amelyek tőle a nyilas előretörés megfékezését várták. Szakirodalmi közhely, hogy Imrédyre a kormányzó kíséretében Hitlernél tett látogatása – amelyre eredetileg vonakodva ment és ahonnan a kelletlen fogadtatás miatt előbb távozott – frenetikus hatást gyakorolt.[43] Németbarátságra tette fel (a Felvidék visszanyerésében sikeres) külpolitikáját, az első zsidótörvényt követően túllicitálni próbálta a nyilas jobboldalt, és nyilvánvalóvá vált, hogy a közjogi formalitások keretében gyors ütemben diktatórikus hatalomra tör. Kornis egykor (Imrédy beiktatásakor tartott „pártlakomán") vezérszónokként üdvözölte mint a Darányi-kormány miniszterét, és hónapokkal kormányra lépése előtt felkereste és kapacitálta a kormányalakításra – mint visszatekintő *Naplójá*ban írta – „tenyerünkön hordoztuk"[44], ezért is orrolt meg, amikor Imrédy fenntartásokkal fogadta (bár egy személyes vita végén elfogadta) a távozó házelnök javaslatát, hogy Kornis legyen az utód az országgyűlés élén. A távozó előd Sztranyavszky Sándor volt, aki Imrédy első kormányában földművelésügyi miniszter lett, majd hat hónappal később, '38 októberében a kormányon belül harmadmagával szembefordult a miniszterelnökkel, amikor az a Felvidék befogadása ürügyén rendeleti kormányzást kívánt országosan bevezetni. Ennek a fordulatos történetnek nem mellékes epizódja volt, amikor Kornis Gyula mint házelnök és Széchenyi Bertalan

mint a felsőház elnöke október 27-én felkeresték Imrédyt és jelezték neki alkotmányossági aggályukat immár köztudott terveivel kapcsolatban, hogy a sürgető közügyekre hivatkozva korlátozza a parlament szerepét, utólagos kontroll mellett teljes kormányzati felhatalmazást kér, és feltették neki a kérdést, hogy ezt milyen időtartamra szánja és mik lennének a legsürgetőbb intézkedései.

Ez utóbbiakkal kapcsolatban kissé bizonytalan válaszokat kaptak, viszont Imrédy közölte, hogy a felhatalmazás elmaradása esetén a vállalhatatlan közéletet elhagyja és Brazíliába költözik. A két elnök még aznap jelentést tett Horthy kormányzónak, akivel Kornis azt a felismerését is megosztotta, hogy előnyös, ha a teljhatalmat Imrédy magának követeli, és érintetlen marad a kormányzói szerepkör, mert ez esetben diktatúrájának megingásakor a kormányzó le tudja váltani. Ezt a szerepmegosztást Horthy Miklós is elfogadhatónak vélte. Az események ez után gyorsan peregtek, a Felvidék visszatért, Imrédy erre hivatkozva a kormányzó jóváhagyásával új kormányt kívánt alakítani, amelyből kihagyta Sztranyavszkyt és társait, aki viszont megszervezte számításuk szerint hetven (valójában hatvankettő) képviselő kilépését a kormánypártból (aminek oka „Imrédy radikális nyilasszerű magatartása és alkotmányellenes szándéka volt").[45] Amikor a második Imrédy-kormány és programja bemutatásra került az országgyűlésen, 1938. november 23-án, akkor e disszidens képviselők és az ellenzék összefogott és egy formailag napirendi kérdésben leszavazta a kormányfő indítványát, aki még aznap benyújtotta lemondását. Ismert szakirodalmi közhely, hogy Bethlen István erről somolyogva mondta, hogy „Az utolsó évtizedek legalkotmányosabb miniszterelnöke Imrédy Béla, mert íme, ő a parlamentben bukott meg."[46] Az ülésen Kornis elnökölt, maga is a disszidens csoport tagja. A miniszterelnökkel szembeni személyes fenntartásként éles vitában elhangzott minden alkotmányossági ellenvetés, a nemzet vezérének nevezett kormányzóhoz és a pártalapító Gömböshöz való hűség hangoztatásával, és Eckhardt Tibor kimondta azt is, hogy „miniszterelnök úr sohase lehet az Magyarországon, ami Németországban Hitler kancellár".[47] Ám a kormánypárt szétszakítása csak percnyi győzelem volt, már eleve jelzi a szervezés zavarait, hogy az eredetileg a pártülésre tervezett politikai puccs azért maradt az országgyűlésre, mert a disszidensek nyilatkozatának bejelentésére olyan esetlen szónokot találtak, aki nem tudta az ingatagokat megnyerni.[48]

A kormányzó a parlamenti ülés és Imrédy lemondása után a miniszterelnököt elmarasztaló kijelentések közepette ugyan ígéretet tett, hogy másnak fog adni megbízást a kormányalakításra, de ezt az ígéretét nem tartotta meg. Ennek egyik nyomós oka volt, hogy az aktív Sztranyavszky helyett Teleki Pált hozták javaslatba, akit azonban erről Bethlen elmulasztott értesíteni, és ő nemhogy nem tett eleget a kormányzói felkérésnek, de kifejezetten Imrédy mellett szállt síkra. Vele és a német követtel folytatott megbeszélések után (kire minden bizonnyal jó benyomást tett, hogy Imrédy engedélyével november 26-án megtartották a nemzetiségi németek nemzetiszocialista szervezetének, a Volksbundnak az alakuló gyűlését) aznap délután Horthy kormányzó elutasította a kormány lemondását. Ez megkezdhette működését a háborús készülődés jegyében és a faji alapra helyezett, szigorú kikötéseket tartalmazó második zsidótörvény benyújtásával még karácsony előtt. Mint tudjuk, elfajult zsidóellenessége vált rövidesen Imrédy politikai végzetévé: anyai déd-

apjának bebizonyult zsidó származása ugyan még saját, diszkriminatív törvénye szerint sem zárta volna ki a közéletből, de ez kétségtelenül zavarba ejtő tény volt párthívei és a törvényhozásban részes társai szemében, mint ahogy ezen zavar jegyében vesztette el a kormányzó bizalmát is. Kornis első kézből értesült a származás kinyomozásának történetéről Rassay Károly képviselőtársának beszámolója alapján, aki Imrédy egy bajai beszédében talált egy logikai rést, és az erre a nyomra ráállított ügyvédek egy távoli katolikus plébánián kutattak fel dokumentumokat arról, hogy Imrédy dédapja nagyanyjának születése előtt 25 évvel keresztelkedett ki. Az anyakönyvi kivonatok egy példányát Kornis őrizte egy darabig, hogy lába ne keljen, egy másik példánnyal viszont Bethlen István kereste fel Horthy kormányzót, akinek az egész ügy megnyugvásul szolgált. Ez a bennfentes szerep sem mentette meg Kornist a kormánypárt disszidenseinek sorsától: parlamenti elnökségének vége lett, rázúdult a kormánypárti jobboldal jó része, így ellenségesen távolságtartó volt vele Teleki Pál még miniszterelnökségének idején is, mindaddig, míg egy nemzetközi sajtópolémiában igénybe nem vette segítségét. Idős korában felidézi[49] azt a groteszk elemet is, hogy a halál és a pokol gondolatával fenyegette meg őt Schütz Antal, aki sokban párhuzamos pályán haladt, mint ő, piarista, az oktatásügy pszichológiai tudással felvértezett szakértője, hittudományi professzor, dékán, egyetemi rektor, az Akadémia tagja, a Corvin-lánc kitüntetettje (tehát itt nem két köznapi ember, hanem a hazai katolicizmus két robusztus egyéniségének eldurvult konfliktusáról van szó).

1939 tavaszán Kornis 35 pártonkívüli társával megalakította a Keresztény Nemzeti Függetlenségi Pártot, melynek programjáról a napirend előtt részletesen tájékoztatta a házat. A névben foglalt „nemzeti függetlenségi" gondolatot itt úgy határozza meg, mint hogy ez „Saját belső történelmi életformánkhoz való ragaszkodás, különösen most, amikor idegen politikai eszmeáramlatok hullámoznak körülöttünk, amelyek mind a külső és belső erőknek, mind az egyéni és közszabadságnak egy tekintély uralma alá vetését sugallják."[50] Ezen a bel- és külpolitikai elhatároláson túl a program szemlélete és társadalompolitikai vonásai a kormánypárttól nagyban nem tértek el. A pártnyilatkozat feltűnő óvatossággal kezeli a zsidókérdést, arra utalva, hogy tagságuk a zsidóság aránytalan önérvényesítésének régről ellenzője, és ennyiben az első zsidótörvényt általánosságban vállalhatónak tartja, ugyanakkor jelzi, hogy megfelelő kompetenciák híján a zsidóság társadalmi szerepe nem váltható ki, és feltehetően e tárgyra vonatkozik az a keretező elv is, hogy „Az irigységet és gyűlölséget ki kell tehát küszöbölnünk cselekedeteink vezető indítékai közül és helyébe a krisztusi szeretet alkotó erejét kell állítanunk."[51] Bár nem vitatható a program megszelídített antiszemitizmusa, mint Kornis '44-ben *Napló*jában felidézi[52], a disszidenseket általában és így személy szerint őt is a jobbra tolódó közvélemény „zsidóbérencnek" minősítette. Az 1939. évi választásokon Kornis Gyula nem indult, nem jutott be a parlamentbe, így közvetlen politikai szereplésének vége szakad.

Szellemi tevékenységének viszont – állítása szerint – legtermékenyebb időszaka következik, ezt nyilatkoztatta ki az „írószobájának" ajtajára helyezett márványtábla is, „Hic cogito et regno". Kornis kisebb palotának tetsző villában élt a Rózsadomb magasba törő szirtes oldalán és alkotómunkáját gazdag otthoni könyvtár segítette. Cél-

szerű volt ez idő tájt rendezni egyházi státusát, hiszen a piarista rend tagja volt, de kezdetektől – pozsonyi egyetemi tanárként – a rendház falain és kötöttségein kívül élt, 1917-ben hivatalosan is elnyert szentszéki engedéllyel, amely ápolásra szoruló édesanyjának 1932-ben bekövetkezett halálakor tulajdonképpen alapját is veszthette volna. 1939-ben írja le, hogy érzése szerint „nincs meg az összhang a szerzetesi mivolt s magas állásaim között, ami rögtön helyreáll, ha mint világi pap egyházmegyei kötelékbe lépek".[53] Shvoy Lajos székesfehérvári püspök a szigorított szabályozás és az egyházmegyei zsinatnak az inkardináltakkal szembeni fenntartásai ellenére – nem kis anyagi hozzájárulás és az egyház ellátási kötelezettségeiről való lemondás fejében – végül is kész volt befogadására, amire a rend hozzájárulásával 1939 szeptemberében sor is került. Az egyházmegye kívánalmai között, mintegy szellemi megbecsülésének jeleként szerepelt, hogy összes műveinek egy-egy példányát a püspöki könyvtárban elhelyezni köteles.[54]

E művek a '40-es évek elején két irányban gyarapodtak: egyrészt minden eddiginél többet foglalkozott a szépirodalommal, tágabb művelődéstörténeti keretbe helyezve azt. E tekintetben is unikális két közéleti hevületű férfi, az örökifjú Petőfi és a fiatal Nietzsche[55] fel nem tárt intellektuális kapcsolatának szentelt tanulmánya. Másrészt új erőre kapott személyes motivációja jegyében a tudósok példatárával, a tudományos gondolkodás pszichológiájával és a tudomány szociológiája címen a tudomány társadalmi kontextusával foglalkozott nagylélegzetű többkötetes könyveiben.[56] Csakúgy, mint a '30-as évek elején az *Államférfi*, mint a politikai pszichológia előfutára, a '40-es évek elején a tudomány rendszeres pszichológiájának

és szociológiájának megalkotására tett kísérlet is a tudományfejlődés fordulatos jövőjébe mutatott, miközben anekdotikus történeti adattára (tartalmilag és módszertanilag) a múltba horgonyozta. Öregkori levelei egyikében, Poroszlóról írja: „Valamikor évtizedeken át sokat, nagyon sokat, egész könyvtárt írtam össze, olyan rendben, ahogy a problémák lelkemből kiszakadtak. Valamennyi írásom éppen ezért egyetlen egységes rendszer egy-egy darabja, valaki mondhatná: ez az ember pennalizmusban szenvedett, ha megszúrtuk volna, nem vér, hanem tinta serkedt volna fel bőre alól."[57] Ezek az önironikusan őszinte sorok is jelzik azt, hogy ezen úttörő szakmunkákban a valóság külső-belső esetlegességeitől elvonatkoztatott tiszta tudomány ethosza szubjektíve milyen sokat jelenthetett a közéletből kihátráló, politikai kiúttalansággal küzdő Kornis Gyula számára.

Nem kell azonban eltúloznunk Kornis visszavonulását az eszményi tudomány ezoterikus világába, hiszen kulturális-irodalmi kapcsolatai burjánoznak, a magas politika általa közelről ismert és analitikus kritikával kezelt főszereplőinek minden rezdüléséről első-másodkézből tud, és határozott ítéletet formál a magyar politika fő fordulataival kapcsolatban. Ismeri a döntéseit rendre megbánó Telekit, aki ismételten rászorult Bethlen István védelmére és jó tanácsaira, a szertelen Bárdossyt, aki a racionális távolságtartás politikáját feladva a német oldalon háborúba szállt – túlbuzgó módon még Amerikával is. Úgy tudta, hogy Bárdossy és Hóman baráti körökben azt suttogja, hogy az orosz hadüzenetet a kormányzó sürgette, kinek más, dinasztikus követelését Bárdossy nem volt hajlandó teljesíteni, és ez lett felmentésének oka (ami gyorsabban és határozottabban ment végbe, mint a diktatórikus am-

bíciókat tápláló Imrédy eltávolítása).[58] Kornis sokat tudott – nem utolsósorban Kánya Kálmán, majd például Szombathelyi vezérkari főnök révén – Hitler utóbb számon nem kérhető ígéreteiről, a német presszriókról, a népi németeknek adott autonómiáról, az ország megszállásának cselszövényeiről, Vesenmayer magyarországi regnálásáról. Álláspontja szinkronban volt Bethlen Istvánéval, aki a háborúban való involválódás ellen, a román kiugrás megelőzése mellett volt, és kényszerű rejtekhelyéről is kísértetiesen előtűnt a budai Várban, hogy a kormányra és kormányzóra hatást gyakoroljon – valójában vajmi kevés sikerrel.[59]

Kornis ez időben a Magyar Tudományos Akadémián viselt tisztségeket: bizottsági elnök volt, az igazgatótanács tagja, 1941-ben választották tiszteleti tagnak, és 1942-ben az Akadémia delegálta tagnak a felsőházba. Osztályelnök is volt és maradt az Akadémia – társadalomtudományi – II. Osztályán. Épp az őt újraválasztó ülésen – 1942. május 11-én – került napirendre Domanovszky Sándor tiszteleti tag előterjesztésében az a bíráló bizottsági javaslat (többek között Lukinich Imre és Hajnal István osztatlan egyetértésével), hogy az ez évi Nagyjutalomra az osztály Hóman Bálint *Magyar történet*-köteteit javasolja. A közismert kormánypárti vezető és hat egymást követő kormány minisztere azonban – szokatlan módon – nem kapta meg az osztály támogatását. Moór Gyulának az ülésen előterjesztett ellenvetése az volt, hogy a javaslat, „amely a lefolyt 9 év hatalmas magyar történetírói munkásságának legkitűnőbb termékét illeti, egy olyan – egyébként igen érdemes – szerzőnek nyújtja át, aki – köztudomás szerint – több mint egy évtized óta tudományosan nem dolgozott, és nem is dolgozhatott, mert egész munkaerejét és általam is nagyrabecsült kiváló szellemi képességeit egy másik, az ország szempontjából talán a historikusénál fontosabb munkakör foglalta el."[60] Ez a tétel benn szerepel az osztályülés jegyzőkönyvében, azzal a jogi érvvel együtt, hogy a *Magyar történet* első kiadása az elbírált időtávon kívül esik, a második kiadás (különösen Hóman része) viszont nem jelent olyan jelentős tudományos előrelépést, amit a szabályozás ez esetben megkövetelne. Az észrevételek számos maró iróniával fogalmazott bekezdését utóbb a szövegből kiszerkesztették (mondjuk azt, hogy a szabályzat kizárja azok jutalmazását, akik „a tudományt új eredményeikkel nem gazdagították, s így mintegy a tudományos haladás gyorsvonatáról lemaradva egy második kiadással átszíjazott kopott kofferükkel szaladnak az akadémiai babér után").[61] A Kornis elnökletével az osztály többsége Hóman kitüntetését elvetette, és ugyanazon arányban Szekfű Gyula *Állam és nemzet* című friss tanulmánygyűjteményét javasolta jutalomra. Amint másnap hasonlóképpen élénk jogvita után az Akadémia nagygyűlése is az osztály álláspontját osztotta.

Nem kétséges, hogy adott pillanatban e döntésnek volt politikai tétje és üzenete. Ha bármi kételyünk lenne, akkor bizonysága ennek, hogy a humánus egyetemi megnyilatkozásairól ismert és a lengyel menekültek ügyében németellenes kiállást tanúsító Domanovszky Sándor igazolásakor 1945-ben, az előterjesztés ténye és a mellette való kardoskodás egyik perdöntő eleme volt elmarasztalásának.[62] Domanovszky valóságos építőmestere volt a történészszakma egyetemi viszonyainak és a Társulat kiadványügyének, tényszerű válaszából is meggyőzően kitűnik, hogy formális szempontok vezették, amikor ko-

rábbi támogatottjai közül ez alkalommal Hómanra és nem Szekfűre voksolt, minden bizonnyal nem érezve át, hogy itt a németbarát kormány és pártja elleni demonstratív – bátor – fellépést keresztezi.

1944-ben Kornist a németek – mindenekelőtt az Imrédy-ügyben való nyílt politikai fellépése miatt – zaklatták, májusban huzamosan kihallgatták, októberben már négy hétre börtönbe vetették; kimentésére Serédi bíboros felsőházi tagságára hivatkozva talált jogi érveket. Öregkori visszatekintése szerint[63] a Gestapo hétórás kihallgatásán teljesen megőrizve tartását, arra talált alkalmat, hogy a németek faji tisztasága ellen hozzon fel nyomós történeti érveket és példákat, ami dühödt kihallgatóit meg is lepte és bizonyos tiszteletadásra is késztette. Bebörtönzése után több kockázatot már nem vállalt, hiába keresték. A Pajor szanatóriumban talált rejtekhelyet, viszonylag népes angol-amerikai társaságban, ahol az oktobrista Supka Géza is. Kornis ottléte és tárgyalásai alapján feltehetjük, hogy ekkor kifejezetten angolszász kapcsolódási pontokat keres. Supka korábban is rejtett ellenzéki pártot szervezett, most felmerült a történeti reminiszcenciákat ébresztő „Nemzeti Tanács" terve, amelyben Szentgyörgyi Albertnek is komoly szerepet szántak. 1945. január második felében hivatalosan is megalakították a Polgári Demokrata Pártot, amelyet az ideiglenes nemzetgyűlés elnöke, Zsedényi Béla is támogatásáról biztosított. Az alapítók színes társadalmi és vallási kompozícióra törekedtek, ebben a katolikus komponenst Kornis Gyula képviselte, kivel kapcsolatban felmerült – előzményei alapján –, hogy lehetne államfő. Supka érintkezésbe lépett Puskin, szovjet és Shoenfeld, amerikai nagykövettel, az előbbi kritikus, az utóbbi támogató volt, és 1945 májusára engedélyt kaptak

a *Világ* című lap megjelentetésére. És június 3-án már itt jelent meg Kornis Gyula „A megújuló Akadémia" című vezércikke.[64]

Budapest háborús állapota és közlekedési viszonyai 1945 első hónapjaiban az intézmény működését lehetetlenné tették. Március 7-én azonban, máris sor került az első – úgymond – elegyes ülésre, amely a József főherceg távozásával előállt helyzetben a vezetés és a szervezeti működés kérdéseit – akár csak ideiglenesen – rendezni kívánta. A főtitkári-osztálytitkári helyettesítési rendből kiindulva a II. Osztály elnökét felkérték, majd megválasztották elnöknek a folyó ciklus végéig. Kornis Gyula, akinek a főtitkár egyébként köszönetet mondott azért, hogy akadályoztatása idején az ügyeket kézben tartotta, minden értelemben jogosult volt erre a tisztségre mint tiszteleti és igazgatósági tag, és mint a rangidős osztályelnök. Rövid, felkészült beszéde és a szervezeti teendőkkel kapcsolatos vita azt tanúsította, hogy a kontinuitás őrzésével és a megújítás szándékával az Akadémia saját kezében kívánja tartani az ügyeket. Kornis jellegzetes szavai: „A húszas évek trianoni korszakában, amikor a mostani halálosnak látszó betegséggel szemben csak vörhenyen mentünk keresztül, gróf Klebelsberg Kunó kultúrpolitikai iskolájába jártam, mint belső munkatársa: az építő munka hite fölgerjesztésében ma még súlyosabb nemzeti pszichotechnikai feladat előtt állunk. Az új Magyarországnak új szellemi tartalommal való megtöltésében, az új nagy világösszefüggéseket is szem előtt tartva, minden erőnket meg fogjuk feszíteni."[65] Se mondanivalójában, se stílusában nem tagadta meg önmagát, ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy számol az önvizsgálatot ösztönző külső kritikával is, ami az Akadémiát a múltba taszítja, kiörege-

dettnek és túlságosan arisztokratikus intézménynek tartja. Az áprilisban összehívott „zárt összes ülés" a szervezeti teendők vitáját élénken folytatta, ennek során Szentgyörgyi Albert gyökeres személyi redukciót javasolt (a három osztályról tíz-tíz tag megtartását), ami úgy alapozná meg az Akadémia újjáépítését, hogy abban külsődleges politikai szempontok ne érvényesüljenek. A most is hangadó Moór Gyula és mások az utóbbi célt kevésbé felforgató változással kívánták elérni, intézőbizottság és általános tisztújítás mellett döntöttek. Ezen események sorához illeszkedett 1945 májusában és júliusában a tagok kizárásának lehetőségét megteremtő alapszabály-módosítás, valamint a II. Osztály javaslata Hóman Bálint kizárásáról, melynek előterjesztője Moór Gyula osztályelnök, Ortutay Gyula és Váczy Péter voltak, és amelyet az összes ülés ugyanaznap, július 20-án Kornis Gyula elnökletével, nagy többséggel elfogadott. (A szabályok szerint kétharmados többség kellett azon tag kizárásához, „akinek erkölcsi vagy állampolgári épsége [integritása] súlyos csorbát szenvedett".[66] Ez az arány a III. Osztály esetében József királyi herceg és Orsós Ferenc vonatkozásában teljesült, a Hóman-minisztériumban államtitkári szerepet betöltő Szily Kálmán vonatkozásában nem.) Hóman Bálint sorsa nem Kornis Gyula, Moór Gyula, Szekfű Gyula és akadémikustársaik kezében volt, de kétségtelen, hogy ők kemény és fájó ítéletet hoztak róla. Lehet (és könnyű) ezt a személyes ellentét vagy ellenszenv számlájára írni, a múltra vagy a jövőre néző önmentésként elkönyvelni, de a konfliktusok sokéves történetéből más is kiolvasható: más döntést hoztak, más erkölcsi alapon hoztak döntést egy válságos nemzeti-politikai helyzetben, és akik felvállalták az akkor kevésbé könnyű, kevésbé csábító, sokkal

kockázatosabb, sokkal fenyegetőbb döntést, jogot formáltak „elhatalmasodott" társuk erkölcsi és nemzeti meg- és elítélésére.

Ezzel szinte párhuzamosan, július derekán tárgyalta a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Igazoló Bizottsága Kornis Gyula ügyét, akit elmarasztalt. Kornis a Népbírósághoz fordult fellebbezésével. Beadványa egy szenvedélyes és lényegét tekintve őszinte írás: a Gestapo üldözése, a nyilas jobboldal személyét érő támadásai, az Imrédyvel szembeni alig leplezett kiállása és a kormánypárt szétszakításával együtt járó visszaszorítás és elszigetelés, a Hóman tőle szellemében is idegen kultúrpolitikájával való évtizedes viaskodás, az antiszemita diákterror erővel való letörése és az általa becsült zsidó emberek melletti kiállás tényeinek tudatában valóban elképesztette, hogy németbarátsággal és a fasizmussal kacérkodó rendszer elhúzódó támogatásával merik őt megvádolni. Felháborodottan idézi fel, hogy „Amikor kiléptem a pártból és Imrédyt megbuktattam (»Kornis buktatott meg« – ez az ő szava), hihetetlen tömegpszichózis fordult ellenem, az egyetemi ifjúság egy része, az Emericana mintegy 400 tagja a Parlament elé jött, ellenem tüntetni, a Dunába dobással fenyegettek, az ország minden részéből táviratokban s levelekben gyaláztak. Szülővárosom, amely háromszor választott képviselővé, egyik óráról a másikra elfordult tőlem, úgy, hogy hét év óta a lábamat be nem tettem oda, még apám-anyám sírja miatt sem."[67] Ebben igazsága volt, ami valószínűleg bátorította abban, hogy a kormányzati politikába való beleszövődését és befolyását némileg bagatellizálja, Horthy, Hitler és Mussolini hangos dicséretét alkalmi jellegűnek és a kor bizantiánus stílusához való alkalmazkodásként tüntesse

fel, és úgy vélte, hogy az előzmények feljogosítják őt arra, hogy magát a jobbágyok, a dolgozó emberek, az egyenlő esélyek és a demokráciák barátjának mutassa be (bízván abban, hogy nem fogják felütni kultúrpolitikai megnyilatkozásait és széles ívű kortörténeti elemzéseit). Az önvédő iratnak volt egy forrásértékű állítása[68], nevezetesen hogy az első zsidótörvény idején azért maradt országgyűlési alelnöki helyén, mert Darányi miniszterelnök neki személy szerint elkötelező ígéretet tett, hogy ez lesz az egyetlen és utolsó törvény a vallási alapon azonosított zsidók társadalmi mozgásterének – mint bizonygatta – mérsékelt behatárolásában. Ez a szándék – ha hiteles volt – figyelemre méltó, ha Kornis ezt a miniszterelnök és a külső-belső erőtér ismeretében elhitte, ez jóhiszemű naivitás, de ha társadalomtudósként az állampolgárok vallási alapon való diszkriminációját akár kompromisszumos megoldásnak elfogadta, az részéről elvi engedmény volt. A népbíróság igazolófellebbezési tanácsa vívódó érveléssel végül csak megfeddte, és eltekintett a kényszernyugdíjazásra vonatkozó rendelkezéstől. Ebben nyilván szerepe volt az ekkor még élő polgári oldal politikai támogatásának, de különösképpen az egyetem fellépésének, amelyben a hallgatók szava volt a legnyomatékosabb. Kornis 1945 október 16-án, alig egy héttel a népbírósági ítélet után visszatért katedrájára és hálás, színvalló beszédet tartott hallgatóságának: „Az emberiségbe vetett hitem lényegében sohasem rendült meg. S most ezt a hitet felfokozta bennem Önöknek, régi és mostani tanítványaimnak hűsége és hozzám való becsületes ragaszkodása."[69] Hitet tett régi eszméi, a politikamentes egyetem és az egyedül az igazságra törő, elfogulatlan tudomány mellett. „A közös logikum, a racionális végiggondolás az, ami

bennünket, egyetemi embereket, magistereket és scholárisokat szorosan egybefűz..."[70] E régi meggyőződései mellett új hangot is megüt: „Az egyetem igazi demokratizálása voltaképp a szellem arisztokráciájának a fölfelé törekvő munkás- és parasztréteg minél több kiváló fia foglaljon helyet az egyetem padjain és intézeteiben, s váljék a nemzet vezetőjévé. Ez az ország átalakulásának természetes és nem forradalmi útja".[71] Mondanivalója nem pusztán verbális idomulás volt az új viszonyokhoz, volt benne politikai él és egyszersmind a korábbi kultúrpolitikai nézeteit meghaladó személyes vallomás: a magának feltett kérdésre, hogy ki a boldog ember, úgy válaszol, hogy „Az, aki szabadon fejtheti ki a benne rejlő szellemi erőket: olyan foglalkozást űz, amelyre valóban rejlenek benne képességek, s nincs ezekkel ellenkező hivatásra kényszerítve."[72]

Kornis megnyugvásának és új lendületének hamar vége szakadt. 1948 áprilisában szívbetegségére hivatkozva kénytelen nyugdíjazását kérni, amiről – Moór Gyula és Halasy Nagy József visszavonulásával együtt – Ortutay Gyula miniszter elégedetten emlékezik meg a parlamentben.

Ez évben megkapja az utolsó lehetőséget az ország elhagyására, a detroiti egyetem hívta meg tanárának, de elhárítja. „Ragaszkodtam szülőföldemhez és hazámhoz, amelynek hírét, nyugodtan mondom, öregbítettem, és amelynek mindig hűséges fia voltam"[73] – ezt már utólag mondja a felkérésről, abban a fellebbezésben[74], amelyet a kitelepítését elrendelő 1951. július 4-én kelt belügyminiszteri határozatra írt, sikertelenül. A határozat egyébként az „országgyűlés volt alelnöke" címzést viseli, jeléül annak, hogy milyen lista alapján született. Aktuális infor-

máció se pró, se kontra nem befolyásolhatta a döntést: a róla szóló belügyi jelentés a politikától való teljes visszahúzódásról tanúskodik, Szekfű Gyula és Eckhardt Sándor látogatják és velük latolgatja a világhelyzetet, szerény körülmények között él kis nyugdíjából, villáját kisajátították, értékesíteni nem tudja. Az országgyűlés volt gyorsírójának, a műgyűjtő és várostörténész Siklóssy Lászlónak az özvegye gondoskodott róla és javairól a kitelepítéskor és azt követően is. Ő intézte Kornis két márvány mellszobrának a sorsát is, amit a szomszéd kertjében rejtettek el, majd utóbb Sík Sándornak, a csomagokkal is támogató barátnak és Shvoy Lajosnak, a pártoló székesfehérvári püspöknek juttattak el, aki Kornis temetését majd 1958-ban elrendezi.

Addig azonban a szenvedés hosszú útját kellett Kornis Gyulának megjárni. Betegen érkezett Poroszlóra, teljesen méltatlan környezetbe, ahol időnként munkára idézték volna, híresztelések miatt zaklatták, felriasztották éjszaka papírjai ellenőrzésére, és azzal a nyugdíja megvonása után különösen otromba kérdéssel, hogy miből él. A hatósági molesztálás megszűnt és fizikai körülményei rendezettebbek lettek, mikor 1953-ban megkapta – mint írta – szabadságbárcáját, és Halasy-Nagy József szomszédságába, Hajdúszoboszlóra költözött. Úgy jellemzi magát, mint akiben 60 éves koráig három hússzéves virult, de egészsége ezután súlyosan romlott, különösen fájdalmas volt számára látásának időszakos romlása, ami meggátolta abban, hogy olvasson, valamint a ritkuló levélírásban is. Leveleit jellemzik úgy mint sztoikus bölcsességeket, de a művelt elegancia mögött felsejlik bennük az elképedés és a rendszer elutasítása: „Az ecsedi láp lecsapolásánál nem kérdezték: mi lesz

a békákkal, most sem kérdik, mi lesz a középosztálybeliekkel, akik mindenükből kifosztva tengődnek. – Bizony lehetetlen egy merőben elméleti eszmerendszert – ideokrata módon – rákényszeríteni a társadalomra. Igazat írt a nagy autokrata cárnő, II. Katalin Diderot-nak: »Nagyon veszedelmes dolog reformokat írni oly kényes és csiklandós pergamentre, mint amilyen a nemzetek bőre.« Ennek a gondolatnak mély igazságát most valóban a bőrünkön érezzük."[75]

Gondolatban újra és újra bejárni múltat és élettanulságokat levonni, erre kivetettségének állapotában volt idő és másra nem is volt lehetőség: „Kétségtelenül a boldog, szabadon alkotó világban a környező mundus képét felülről néztem, s ez a kép rendezett, szabályos, egybeillő volt. Most azonban, amikor a földön (itt ebben a szörnyű faluban: a mocsárban) fekszem, a világot alulról, fölfelé kell néznem: (s) ez a kép milyen ferde, zavaros, szabálytalan, összevissza törött, benső egység nélkül való, bár elismerem, hogy a lélektisztító szenvedésből, a gyötrelem sorspedagógiájából a gyarló embernek sohasem elég. – Egyre mindig büszke maradok: nem lettem semmiféle ígéretekkel szemben eszme-kereskedővé, teória-kufárrá, gondolat-handlévá, csak azért, hogy anyagilag jó dolgom legyen. Vagyok, aki voltam, és leszek, aki vagyok. Sum, qui eram; et ero, qui sum. A jellem és a szellem alapvonása a constantia."[76] Ez a szellemi ember hangja, aki eszméi következetes képviseletét teszi és várja el magától. És valóban Kornis ideális idealista volt, eszméi nem kommunikációs panelek voltak, értékei nem címkék, miket bármilyen nézetre és tettre rá lehet aggatni. Konzervatív volt, osztályának kulturális hagyományát és rendszerének társadalmi hierarchiáját

védte a radikalizmus minden válfajától (sőt a demokratikus társadalmi mobilitástól is). A tudás és ráció volt az eszköze, de velük az érzelem és érték dicsőségét hirdette. Vállalt, történeti mélységben ismert, semmi okból el nem hagyott nemzetének volt elkötelezett híve, konfliktusok, elfogultságok és áldozatok árán is. Idealizmusa és konzervativizmusa alapján következetesen tagadta a fajelméletet, öntudata és a jogállamba vetett hite szembeállította a diktatúrával és a lokális epigon-diktátorokkal. E tekintetben példaszerű magatartásának a követésével tartoznak neki igazi tisztelői.

JEGYZET

1 *Fellebbezés.* 1945. július 20. MTA Kézirattár. Ms 4285/60

2 Mészáros István: *Egy sztoikus bölcs – kitelepítve. Kornis Gyula 1951–1957 közötti leveleiből.* 1955. augusztus 27. Nagy Miklósnak. Szabadelvű Unio, 1990, 48.

3 Kornis Gyula: *Elemi pszichológiai kísérletek.* Budapest, Franklin Társulat, 1911.

4 Kornis Gyula: *A pszichológia és logika elemei középiskolák számára.* Budapest, Franklin Társulat, 1911.

5 Kornis Gyula: *A lelki élet I–III. kötet.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1917–1919.

6 Kornis Gyula: *Okság és törvényszerűség a psychológiában.* Budapest, Franklin Társulat, 1911.

7 Kornis Gyula: *Történelem és psychologia I–II.* Budapest, Athenaeum, 1914, 2–3. sz; 122–164; 4. sz. 1–73.

8 Hunyady György: Természet és társadalom az emberben. In Felvinczi Katalin szerk.: *Problémafókuszú pedagógusképzés – a pedagóguspálya problémái.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015, 29–36.

9 Kornis Gyula: *A viszonyító lelki aktusok.* Akadémiai székfoglaló. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1917.

10 Kornis Gyula: *A bölcsészeti kar jelentősége a tudományegyetemen.* Pozsony, Éder Nyomda, 1918.

11 Kornis Gyula: Tolsztoj művelődéselmélete (1911). *Kultúra és politika.* Budapest, Franklin Társulat, 1928, 321–335.

12 Kornis Gyula: Iskolarendszerünk reformja (1919). *Kultúra és politika.* Budapest, Franklin Társulat, 1928, 63–76.

13 Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. *Új Magyar Szemle,*1921, I/4. 285–310; II/1. 12–28.

[14] Halasy-Nagy József: Kultúra és politika. Tanulmányok. Írta Kornis Gyula. *Minerva.* 7. 1928, 1–3. sz. 136.

[15] Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei (1921). *Új Magyar Szemle,* 1928, I/4. 285–310; II/1. 12–28. Idézet: Kornis Gyula: *Kultúra és politika. Tanulmányok.* Budapest, Franklin Társulat, 1928, 26–27.

[16] Kornis Gyula: *Kultúra és politika. Tanulmányok.* Budapest, Franklin Társulat, 1928; Kornis Gyula: *A kultúra válsága.* Budapest, Franklin Társulat, 1934.

[17] Kornis Gyula: *Kultúra és politika. Tanulmányok.* Budapest, Franklin Társulat, 1928, 178–186. Kornis Gyula: Mi a középosztály? *Napkelet.* 1926, 4. sz.

[18] Kornis Gyula: *Az államférfi: a politikai lélek vizsgálata.* Budapest, Franklin Társulat, 1933; Kornis Gyula: *Tudomány és társadalom: A tudomány szociológiája.* Budapest, Franklin Társulat, 1944.

[19] Romsics Ignác szerk.: Kormányprogram és bemutatkozás a nemzetgyűlésben. In Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek.* Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 120–121.

[20] Kornis Gyula: Kultúrfölényünk kérdése (1921). In Kornis Gyula: *Kultúra és politika.* 1928, 42–49.

[21] Hivatalos Közlöny, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatalos közlönye. 1928, 36, 15–19.

[22] Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány.* Bolyai Könyvek, Budapest, Bolyai Akadémia, 1942, 36–54.

[23] Kornis Gyula: *Bevezetés a tudományos gondolkodásba: tudomány fogalma és rendszere.* Budapest, Szeged Városi Nyomda, 1922.

[24] Kornis Gyula: *Történetfilozófia* (A magyar történettudomány kézikönyve 1/1.). Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1924.

[25] Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei I–II. kötet, 1777–1848.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.

[26] Huszti József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1942, 216–227.

[27] Kornis Gyula: Nemzeti megújhodás. Budapest, Eggenberger, 1929. Utóbb lásd: Kornis Gyula: A kultúrpolitikus. Gróf Kleberlsberg Kunó In Kornis Gyula: *A kultúra válsága.* Budapest, Franklin Társulat, 1934, 193–257.

[28] Kornis Gyula: A szellemi munka válsága. In Kornis Gyula: *A kultúra válsága.* Budapest, Franklin Társulat, 1934, 3–41.

[29] Kornis Gyula: *Napló.* 1944. március 31. MTA Kézirattár. Ms 4287/1,104.

[30] Az országgyűlés képviselőházának 258. ülése. *Képviselőházi Napló,* 1931. XXI. kötet. 1934. április 10., 154–162. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1931_21/?pg=153&layout=s (Letöltés ideje: 2015. október 30.)

[31] Kornis Gyula: *Az államférfi: a politikai lélek vizsgálata I–II. kötet.* Budapest, Franklin Társulat, 1933.

[32] Halasy-Nagy József: Kornis Gyula: Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata. *Minerva.* 1933, 12. 137–144.

[33] Kornis Gyula: *Magyar filozófusok.* Budapest, Franklin Társulat, 1930.

[34] Somos Róbert: Filozófia és politika Kornis Gyula munkásságában. *Valóság,* 2003, 46. 2.

[35] Kornis Gyula: *Tudós fejek.* Budapest, Franklin Társulat, 1942.

[36] Gogolák Lajos: *Romemlékek I.* Holmi (Online kiadás, közzéteszi: Nové Béla), 2001.

[37] Kornis Gyula: *Egyetem és politika.* Budapest, Franklin Társulat, 1936.

[38] Uo. 27.

[39] Uo. 27.

[40] Uo. 29.

[41] Uo. 37.

[42] Uo. 6.

[43] Sipos Péter: *Imrédy Béla. Politikai életrajz.* Budapest, Elektra Kiadóház, 2001, 36–37.

[44] Kornis Gyula. *Napló.* MTA Kézirattár. 1948, Ms 4287/1,104 4.

45 Kornis Gyula: *Napló.* MTA Kézirattár. 1948, Ms 4287/1,104 31.

46 Sipos Péter: *Imrédy Béla. Politikai életrajz.* Budapest, Elektra Kiadóház, 2001, 40.

47 Az országgyűlés képviselőházának 345. ülése. *Képviselőházi Napló,* 1935. XX. kötet. 1938. november 23. 289. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1935_20/?pg=294&layout=s (Letöltés ideje: 2015. október 30.)

48 Kornis Gyula: *Napló.* MTA Kézirattár. 1948, Ms 4287/1,104 40. szerint Tahy László volt a szónok, Gömbös volt nagykövete.

49 Mészáros István: Egy sztoikus bölcs – kitelepítve. Kornis Gyula 1951–1957 közötti leveleiből. 1956. július 6. Terebesy Gábor orvosnak. *Szabadelvű Unio,* 2. 1990, 4. (különszám), 49.

50 Az országgyűlés képviselőházának 379. ülése. *Képviselőházi Napló,* 1935. XXII. kötet. 1939. március 9. 255. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1935_22/?pg=254&layout=s (Letöltés ideje: 2015. október 30.)

51 Az országgyűlés képviselőházának 379. ülése. *Képviselőházi Napló,* 1935. XXII. kötet. 1939. március 9. 259. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1935_22/?pg=258&layout=s (Letöltés ideje: 2015. október 30.)

52 Kornis Gyula. *Napló.* MTA Kézirattár. Ms 4287/1,104 43.

53 Mózessy Gergely: Dr. Kornis Gyula személyére vonatkozó források a püspöki levéltárban. *Vár,* 10. 2014, 4–5. sz. 32.

54 Mózessy Gergely: Dr. Kornis Gyula személyére vonatkozó források a püspöki levéltárban. *Vár,* 10. 2014, 4–5. sz. 33.

55 Kornis Gyula: *Friedrich Nietzsche és Petőfi.* Budapest, Franklin Társulat, 1942.

56 Kornis Gyula: *Tudományos gondolkodás.* Budapest, Franklin Társulat, 1943; Kornis Gyula: *Tudomány és társadalom: a tudomány szociológiája.* Budapest, Franklin Társulat, 1944.

57 Mészáros István: Egy sztoikus bölcs – kitelepítve. Kornis Gyula 1951–1957 közötti leveleiből. 1953. május 17. Nagy Miklósnak 43. *Szabadelvű Unio,* 1990, 48.

58 Kornis Gyula. *Napló.* MTA Kézirattár. Ms 4287/1,104 39.

59 Bethlen István: *Bethlen István emlékirata 1944.* (Romsics Ignác és Bolza Ilona bevezetőjével.) Budapest, Zrínyi Katonai Könyvkiadó, 1988.

60 Vitéz Moór Gyula rendes javaslata a nagyjutalomra vonatkozólag. Kézirat 1–2. Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya 1943. május 11. Nagygyűlési zárt ülése. K 1537.

61 Vitéz Moór Gyula rendes javaslata a nagyjutalomra vonatkozólag. Kézirat 4. Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya 1943. május 11. Nagygyűlési zárt ülése. K 1537.

62 Határozat A Magyar Nemzeti Múzeum Igazoló Bizottságától. Szám 103/1945. I.B. MTA Kézirattára Ms 4180.

63 Mészáros István: Egy sztoikus bölcs – kitelepítve. Kornis Gyula 1951–1957 közötti leveleiből. 1955. május 20. Nagy Miklósnak. *Szabadelvű Unio,* 1990, 46.

64 Kornis Gyula: A megújuló Akadémia. *Világ,* 16. 1945, június 3. MTA Kézirattára. RAL 316/1945.

65 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia 1945. március 7-én tartott elegyes üléséről. 3. MTA Kézirattára K 1483.

66 Az Alapszabály 20. §-ának módosítására Moór Gyula osztályelnök által a II. Osztály 1945. július 20-i előterjesztett szövegrészlete, amelyet az osztály, majd ugyanaznap az MTA összes ülése elfogadott. MTA Kézirattára RAL 102/1945.

67 *Fellebbezés.* 1945. július 20. MTA Kézirattár. 3. Ms 4285/60.

68 *Fellebbezés.* 1945. július 20. MTA Kézirattár. 2. Ms 4285/60.

69 A beszéd kézzel írott változata. 1. MTA Kézirattár Ms4286/230.

70 A beszéd kézzel írott változata. 2. MTA Kézirattár Ms4286/230.

71 A beszéd kézzel írott változata. 6. MTA Kézirattár Ms4286/230.

72 A beszéd kézzel írott változata. 7. MTA Kézirattár Ms4286/230.

73 A 03004. számú belügyminiszteri határozat elleni fellebbezést indoklás nélkül elutasították, az 1951. július 7-én kelt rendőrségi jelentés a lakás kiürítéséről, ajtó beszögezéséről számol be.

74 Mózessy Gergely: Dr. Kornis Gyula személyére vonatkozó források a püspöki levéltárban. *Vár,* 10. 2014, 4–5. sz. 41.

75 Mészáros István: Egy sztoikus bölcs – kitelepítve. Kornis Gyula 1951–1957 közötti leveleiből. 1953. május 14. Nagy Miklósnak. *Szabadelvű Unio,* 1990, 44.

76 Mészáros István: Egy sztoikus bölcs – kitelepítve. Kornis Gyula 1951–1957 közötti leveleiből. 1952. november 16. Nagy Miklósnak. *Szabadelvű Unio,* 1990, 43.

Szabadfalvi József

„A NAPI POLITIKA RONTÓ VIHARAI"

MOÓR GYULA KÖZÉLETI-POLITIKAI SZEREPVÁLLALÁSA AZ 1930-AS ÉS 1940-ES ÉVEKBEN

PROLÓGUS

„A magyar jogfilozófia külföldön és legújabban a belföldi irodalomban is bizonyságát adta egészséges fejlődésének, és most már a magyar közvéleményen, a magyar életen a sor, hogy az új magyar jogfilozófia kincseit birtokába vegye… mert az új magyar jogfilozófia, dr. Moór Gyula jogfilozófiája nemcsak modern színvonalú, a külföldi tudomány fejlődésével és legújabb eredményeivel teljesen egybeforrt, hanem eminenter magyar jogfilozófia is."[1] Horváth Barna, a neves pályatárs, Moór 1923-ban megjelent *Bevezetés a jogfilozófiába* című – jogfelfogásának első szintézisét jelentő – könyvéről írt recenziójában olvashatjuk ezeket a sorokat. Horváth szavaival élve – a nem sokkal korábban elhunyt – Somló Bódogot követően Moór volt a magyar jogfilozófiai gondolkodás „representativ man"-je. Folytatója a Pauler Tivadar, Pulszky Ágost, Pikler Gyula, Somló Bódog által megkezdett, a magyar jogbölcselet önállósodási igényét kifejező kísérletnek. Ugyanakkor Horváth mondataiból a kor-

szellem is tükröződik. A Trianon utáni Magyarországon nem csupán a közéletben, a politikában, hanem a társadalomtudományokban, így a jogbölcseleti gondolkodásban is tanúi lehetünk az identitásán és a jövőjén töprengő értelmiségi elit útkeresésének. Ebben a közegben kívánom bemutatni Moór Gyula 1930-as és 1940-es évekbeli közéleti, részben politikai szerepvállalását, illetve az ezekkel járó konfliktusokat.

MOÓR GYULA HELYE A MAGYAR JOGBÖLCSELETI GONDOLKODÁSBAN

Moór jogbölcseleti életművének értékelésekor megállapítható, hogy jogfilozófiáját alapvetően az újkantiánizmus álláspontjának elfogadása határozta meg, melyet, mint általános filozófiai kiindulópontot, mindig nyíltan vallott. Ugyanakkor maga is látta, hogy a neokantiánus filozófia a számtalan vonulatával a legkülönbözőbb jogbölcseleti konklúziók levonására alkalmas. Így nem véletlen, hogy ugyanahhoz a jogfilozófiai irányzathoz tartozónak tekinti az utókor Hans Kelsent, Rudolf Stammlert, Somló Bódogot, vagy éppen Gustav Radbruchot, Giorgo Del Vecchiót, illetve Moór Gyulát.

Moór feltétlen érdeme, hogy széles elmélettörténeti alapra építette föl saját jogbölcseleti tételeit, abban mindig világosan megjelölte, mit tart saját maga számára hasznosíthatónak. Alapvetően a korabeli német, illetve német nyelvű filozófiai, jogbölcseleti szakirodalomra támaszkodott, de műveiben jelentős az olasz és francia hivatkozások száma. A német kultúrkörhöz való kapcsolódásának elsődleges okát a magyar tudományosság, azon

belül is a hazai jogtudományi gondolkodás hagyományaiban kell keresnünk.

Moór saját felfogását az „összefoglaló jogfilozófiák" közé sorolta, mely a jogbölcseleti problémáknak nemcsak egyikét vagy másikát, hanem az általa négy kérdéskörként (jogi alaptan, jogszociológia, jogi értéktan, jogtudomány módszertana) leírt, a jogfilozófiai gondolkodás fejlődése során kikristályosodott általános („örök") jogbölcseleti problémák mindegyikével foglalkozik. Elméleti rendszerének felállításakor az a vágy hajtotta, hogy megoldásaiban a jogfilozófiai irodalomra támaszkodó, a különböző irányzatok, gondolkodók hibáiból okuló, az egyoldalú túlzásokat lemetsző, „egyenlítő és összefoglaló rendszert" dolgozzon ki. Moór tisztában volt elméleti rendszere hiányosságaival, s ezt korrigálandó az 1920-as évek végétől kezdődően minden jelentősebb tanulmányában egy-egy részprobléma alapos elemzését végezte el. Igaza volt Kornis Gyulának, amikor 1943-as akadémiai üdvözlő beszédében – az életmű megkoronázásaképp – a végső szintézist sürgette.[2] Jogbölcselete ugyanakkor jelentős befolyást gyakorolt kora magyar tételes jogtudományi irodalmára, mely egybevágott a jogfilozófia szerepéről és feladatáról vallott felfogásával.

NÉHÁNY ÉLETRAJZI VONATKOZÁS

Moór Gyula 1888. augusztus 11-én született Brassóban az evangélikus egyházmegye akkori főesperesének fiaként.[3] Középiskolai tanulmányait a brassói evangélikus szász gimnáziumban, illetve ugyanott az állami főreál iskolában végezte. Kiegészítő gimnáziumi érettségit a helybeli

római katolikus főgimnáziumban szerzett. Egyetemi tanulmányait 1907 és 1911 között a kolozsvári magyar királyi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte. Tanárai közül számára a legfontosabb – a későbbi atyai jó barát és mester, az európai jogfilozófiai gondolkodás méltán számon tartott képviselője – Somló Bódog volt. 1912 tavaszán a kolozsvári egyetem ösztöndíjával féléves tanulmányutat tett Németországban, ahol megismerkedett Rudolf Stammlerral, a kontinensen ekkor uralkodó neokantiánus jogfilozófiai irányzat megalapítójával. Egyetemi tanulmányainak zárásaként 1913. május 2-án „sub auspiciis Regis" a jogtudományok doktorává avatták. 1913 októbere és 1914 márciusa között állami ösztöndíjjal ismét tanulmányutat tett Németországban.

Az első világháborút megelőzően két ízben is megpályázta az eperjesi evangélikus jogakadémia által kiírt tanári álláshelyet. Második próbálkozását siker koronázta, így 1914. szeptember 1-jétől a magyar büntetőjog, magyar büntető perjog és jogbölcsészet tanszékére nyilvános rendkívüli tanárnak nevezték ki.

A háborús események azonban közbeszóltak, a mozgósítások a frissen kinevezett jogakadémiai tanárt a harctérre szólították. A több mint négyéves – főképpen az északkeleti fronton teljesített – katonai szolgálat megakadályozta, hogy Eperjesen tényleges oktatói tevékenységet folytasson. A „harctéri szolgálat" során az ifjú Moór derekasan helytállt. Számos katonai kitüntetésének is köze lehetett ahhoz, hogy 1928-ban vitézzé avatták. A második világháború után, a koalíciós évek vége felé, parlamenti közszereplései alkalmával politikai ellenfelei gyakran támadták e cím korábbi viselése miatt.[4]

1917 tavaszán a háborús események közepette Somló bábáskodása mellett folyt le Kolozsvárott „jogbölcselet tárgykörből" a magántanári habilitációs eljárása. A háború befejezését követően Somló „saját tanszékének [nemzetközi jog és jogbölcsészet – Sz. J.] megosztásával" a kolozsvári egyetemen katedrához segítette volt tanítványát.[5] E nem mindennapi gesztusnak köszönhetően 1918. november 25-én a nemzetközi jog tanszékének nyilvános rendes tanárává nevezték ki. A harmincéves fiatalember így került vissza egyetemi éveinek színhelyére, az alma mater falai közé, immár mint egyetemi tanár. A nagy álom, az áhított egyetemi karrier valósággá vált. A háború utáni kaotikus viszonyok 1919 májusára ugyanakkor ellehetetlenítették az egyetem működését, s a bekövetkező társadalmi-politikai változások az intézmény kényszerű menekülését eredményezték. A „száműzött" egyetem először Budapesten folytatta tevékenységét, majd remélve a mielőbbi Kolozsvárra való visszatelepülést, a korabeli magyar parlament döntése értelmében „ideiglenes" jelleggel Szegeden nyert elhelyezést. Kézenfekvő megoldásként adódott a kar számára, hogy – az időközben tragikusan elhunyt – Somló megüresedett jogbölcseleti katedráját tanítványával töltsék be.

Az idő múlásával tudományos, közéleti elismerései és megbízatásai egyaránt gyarapodtak. Időközben a Magyar Filozófiai Társaság, a Magyar Társadalomtudományi Társaság, a Mikes Irodalmi Társaság választmányi tagjává, valamint a Magyar Külügyi Társaság és a szegedi székhelyű Dugonics Társaság tagjává választották. Az 1924/25. tanévben dékáni, a következő évben prodékáni megbízást kapott. Tudományos tevékenysége elismeréseként 1925 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választották. A Pauler Ákos, Finkey Ferenc, Angyal Pál és

Kornis Gyula aláírásával jegyzett „tagajánlásban" a következőket olvashatjuk: „Moór Gyula dolgozatai csaknem kivétel nélkül a jogbölcsészet alapvető kérdéseivel foglalkoznak. Minden dolgozatát a jogtudományokban és a bölcseleti disciplínákban való teljes jártasság, éles ítélő és elemző képesség, bátor kritikai szellem, világos eleven stílus jellemzi... Moór Gyulától nagy készültsége, írói hivatottsága, tudományszeretete alapján joggal várhatjuk a kiváló tudományos művek egész sorozatát. Eddig igen eredményes irodalmi munkássága máris érdemesíti arra, hogy a tek. Akadémia a levelező tagsággal jutalmazza, s ez által is kötelezze őt a további lankadatlan tudományos munkára." [6]

A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara 1928 őszén hívta meg Moórt a Csarada János távozása óta betöltetlen jogbölcseleti tanszékre. Ez a meghívás természetesen igen csábító volt az alkotó teljében lévő még mindig fiatal „vidéki" tudósnak. Bruckner Győző – a miskolci evangélikus jogakadémia dékánja – erre így emlékezik: „...kinevezése általános örömet keltett tudományos körökben, mert értékes irodalmi munkásságával hírnevet szerzett magának nemcsak hazánkban, hanem főleg német nyelven megjelent tanulmányaival már külföldön is."[7] A budapesti egyetemen 1929 őszétől kezdte meg tényleges oktatói tevékenységét.

KÖZÉLETI SZEREPVÁLLALÁSA AZ 1930-AS ÉVEKTŐL

Az évek múlásával az 1930-as évek közepére a pesti jogi kar tekintélyes professzorává válva egyre több tudományos és közéleti feladatot látott el, illetve elismerésben ré-

szesült. A korábbi tudományos testületi tagságai mellett tagjai sorába választotta a Kant-Gesellschaft, az Internationale Vereinigung für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, valamint a magyar Szerzői Jogi Szakértő Bizottság. 1935 elejétől a *Zeitschrift für öffentliches Recht* tekintélyes szaklap szerkesztőbizottságának tagja lett. Ugyanebben az évben Chorin Ferenc-jutalommal tüntették ki. A díjra jelölő akadémiai bizottság szerint: „Moór Gyula munkássága szinte iskolapéldáját mutatja a szüntelenül dolgozó, új meg új vizsgálati terrénumokat kereső, az elhivatottságát érző tudományos elme tevékenységének." A bizottság megfogalmazásában a jelölt „a magyar tudomány legkitűnőbb képviselői közé méltán beérkezett". [8]

Az 1935/36-os tanévben a pesti jogi kar dékánjává, majd 1937-ben – tízévi időtartamra – Tomcsányi Móric felsőházi rendes tag mellé felsőházi póttaggá választották. Feltehetően az egyetemi ifjúság körében megmutatkozó szimpátia jele lehetett, hogy neve 1937 tavaszán a Márciusi Front elődszervezetének tekinthető Egyetemi Kör lehetséges elnökeként is felmerült.[9] A diáksághoz való kötődését még az 1948-as kényszer-nyugdíjaztatása alkalmából hozott kari tanácsi határozat is megemlíti.[10]

Moórt az 1930-as évek elejétől foglalkoztatták a jogi felsőoktatás megújításának problémái. Több előadásban és tanulmányban értekezett a jogászképzés modernizálásának szükségességéről.[11] Habár pályáját maga is jogakadémiai tanárként kezdte, a későbbiekben szerepet vállalt az oktatási kormányzat jogakadémiákat megszüntetni kívánó törekvéseiben.[12] Moór legfőbb ellenvetései a jogi felsőoktatás e formájával szemben az oktatás színvonalával voltak kapcsolatosak. Végleges megszüntetésükhöz azonban már semmi köze sem volt. A jogakadémiák bezárását

– mely a jogászsággal és a jogászképzéssel szembeni átfogó politikai „támadás" része volt – 1949-ben halálos betegként „belső száműzetésben" élte meg.

A hazai tudós társaság Moórt 1942. május 15-én emelte rendes tagjainak sorába. Ajánlói között a korabeli jogtudomány és kapcsolódó „társtudományok" kiválóságait találjuk. A Balogh Jenő, Finkey Ferenc, Polner Ödön, Ereky István, Kolozsváry Bálint, Schütz Antal, Navratil Ákos, Dékány István, Tomcsányi Móric, Kuncz Ödön, Szladits Károly, Marton Géza, Nizsalovszky Endre által jegyzett ajánlás végén bátor kritikai szellemét, világos, közérthető stílusát és a nemzeti szellemhez való ragaszkodását emelik ki, mely alapján Moór „bőségesen rászolgált" a nagy megtiszteltetésre.[13] Székfoglalója alkalmából üdvözlő beszédet Kornis Gyula osztályelnök mondott.[14]

Emberi alkata, életvitele alapvetően nem predesztinálta közéleti-politikai szerepvállalásra. A magányt és visszavonultságot kereső természetéről egy háború után megjelent írásában is szól.[15] Világnézeti felfogásának jellemzéseképp érdemes idézni a pesti egyetem rektoraként 1946-ban elmondott ünnepi beszédéből: „...a legnagyobb élő hatalom a múlt... egész kultúránk nem egyéb, mint azoknak a szellemi kincseknek a halmaza, amelyek a múlt óriási hagyatékaként szállnak nemzedékről nemzedékre. Minden műveltség alapja a letűnt kor ismereteinek, erkölcsi, vallási, jogi és művészeti felfogásának, technikájának és gazdasági tudásának az az átvétele, amely a szó szoros értelmében vett átvétel és átadás: tradíció. A jelenkor a haladás terén akármilyen nagy is, az örökölt kultúra nagyságához képest rendszerint csak csekély töredékekkel bírja gazdagítani az emberiség szellemi kincseit."[16] E gondolatok Moór konzervativizmusát

jól jellemzik, ugyanakkor nem álltak távol tőle a klasszikus liberális alapértékek sem. *A jogrendszer tagozódása* című 1937-ben megjelent tanulmánya zárógondolataként a következőket írja: „Az individualizmustól védett értékekről sohasem mondhat le az emberiség. Az állam maga is a társadalomban rejlő egyéni erőkön, a magánszférából az állami tevékenység körébe vont emberi cselekvésekből épül fel... Az individualizmus teljes kiirtása annál kevésbé lehet társadalmi végcél, minél magasabbrendűvé fejlődik az ember. Mert hiszen az egyéniség titokzatos mélységéből fakadnak azok a csodálatos erők, amelyek az emberi kultúrát előbbre viszik."[17]

Polgári (konzervatív) demokrata felfogása mindvégig szemben állt a magyar és német szélsőjobboldali, fasiszta törekvésekkel, illetve minden totalitárius módszerrel és magatartással. A háború alatti „nyílt antifasiszta-náciellenes" kiállásáról tanítványi visszaemlékezésekből értesülhetünk.[18] Ezt erősíti meg Szabó Imre – későbbi kíméletlen marxista kritikusa – egy 1946-os recenziójában, amikor azt írta Moórról, hogy „a hitleri Németországtól nemcsak távol állott, hanem azzal szembe is fordult".[19] Ezzel kapcsolatosan érdemes előzményként utalni a pesti jogi kar dékánjaként 1935. október 6-án – Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején – tartott egyetemi ünnepi beszédére, melynek indító helyzetértékelése szerint Európában a „diktatúrák szele süvít végig", majd így folytatja: „Ma hatalmas és művelt nagy kulturnemzetek az abszolút vezéri hatalomért lelkesednek s a néplélek mélyéből előtörő szenvedélyes fanatizmussal sorakoznak a diktátori zászló alatt." Ugyanakkor még az illúzió hangján szól Mussoliniről, illetve Hitlerről, akik úgymond a „bomlás és romlás örvényeinek széléről rántották vissza nemzetüket". Az ókori

római konzulokhoz hasonlítja őket, akik „rendkívüli körülmények között, a nemzeti végszükség órájában" értékes szolgálatot tehetnek az országuknak: „De amint az antik Rómában... a diktátori felhatalmazás csak egészen rövid időre szólt, akként a modern diktatúrákat is csupán rendkívüli időkben alkalmazható átmeneti jelenségeknek tekintem, olyan erős hatású méregnek, amely segít a végveszély perceiben... de amely állandóan adagolva tönkre teszi a szervezetet. A diktatúra tehát nem olyan állandó berendezkedés, amelyre valamely kulturnemzet jövőjét alapítani lehet."[20] Egy fél évvel később 1936. március 15-én tartott ünnepi beszédében már így fogalmaz: „A nagy ember politikai »vezérségét« kívánó modern szellemi áramlat, a Fürer-Prinzip, a magyar gondolattól teljesen idegen."[21] Úgy véli, hazánknak az ezen az elven működő államrendszer nem lehet a távlatos jövője.

Emberi tartását, szellemi nagyságát példázzák a háború kellős közepén, 1943-ban az akadémiai székfoglaló előadásán elmondott gondolatok. A politikai szabadság, az erkölcsi felelősség és a zsarnoki állam kapcsán felemelte szavát az ártatlanul elítéltekért: „Hivatkozzanak bár a népi szolidaritásra, az államrezónra, vagy más külső célszerűségi okokra, ártatlanok elítélése nem büntető igazságszolgáltatás, hanem legjobb esetben is csupán az állami szükséghelyzetből fakadó közigazgatási »védelmi intézkedés«."[22] A vészterhes időszakban az állam és polgárai viszonyáról megfogalmazott kijelentései nyomatékos súllyal bírtak: „Szabad akaratú eszes teremtmény számára... az államhatalom erkölcsileg csak akkor elviselhető, ha nem zsarnoki, vagyis ha a politikai szabadság útján a hatalomnak alávetettek maguk is beleszólhatnak a hatalom gyakorlásába."[23]

A szintén 1943-ban a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent *A szabad akarat problémája* című könyvében – mely akadémiai székfoglaló előadásának könyvnyi terjedelmű változata volt – mind a fasiszta, mind a kommunista diktatúrát elutasítva fogalmazza meg: „Ha.... a diktatúra a könyörtelen terror eszközeivel tartja fenn magát... akkor erkölcstelensége még csak fokozódik: mert hiszen nem enged polgárai számára más szabad választást, mint választást a fizikai vagy erkölcsi megsemmisülés között."[24] E művében a háború borzalmaira utalva nem rejti véka alá véleményét: „...a terrorisztikus diktatúra háborúja is a saját képére van teremtve. Attól a hatalomtól, amely saját polgáraiban nem tiszteli az embert, amely terrorlegényekkel és koncentrációs táborokkal dolgozik, nem várható, hogy meghajoljon az ellenséges katona s az ellenséges polgár emberi méltósága előtt. Nem meglepő tehát, hogy az európai kultúra kivirágzása óta aligha viseltek ilyen brutális módszerekkel, ilyen könyörtelen durvasággal háborút, mint ma."[25] Ezekben a hónapokban a hazai véleményalkotó értelmiségből kevesen merték vállalni, hogy ilyen nyíltan szóljanak a köztudatban még alig ismert, tudott borzalmakról. Minden bizonnyal e sorok megjelenése is közrehatott abban, hogy Szálasi hatalomátvétele után lakását hátrahagyva kellett menekülnie. A nyilasok elől nővére pesterzsébeti otthonában talált menedéket.[26]

Említésre méltó a Magyar Tudományos Akadémia 1943. évi nagyjutalmának odaítélése körüli vihar, amelynek során – elsősorban Moór bátor és harcias kiállásának köszönhetően – Hóman Bálint helyett Szekfű Gyula *Állam és nemzet* című munkája kapta meg a jutalmat. E lépést az utókor a háború alatti Akadémián belül is

megnyilvánuló németbarát, szélsőjobboldali befolyás visszaszorítására irányuló törekvésnek tekinti, mely megpróbált nemzeti egységet teremteni a kultúrában és a tudományban.[27]

A háború alatt tanúsított magatartását jól példázza az az eset is, amikor szegedi kollégája, Horváth Barna és tanítványa, Bibó István kezdeményezésére – több neves professzor visszautasítása után – Moór támogatólag aláírta Vas Tibor, zsidó származású fiatal jogfilozófusnak a kormányzóhoz írt kérelmét, melyben a zsidó törvények alóli mentességért folyamodott. Valószínű ennek is köszönhetően mentesült az ifjú kolléga – Moór későbbi dogmatikus marxistává váló utóda a pesti egyetemen – a hátrányos következmények alól.[28]

Moórt a háború után is élénken foglalkoztatták a fasizmus mint társadalmi, politikai jelenség okai. Ebben az időszakban több tanulmányban vizsgálta a fasizmus kialakulásának körülményeit és típusait, valamint figyelemre méltó módon már 1947-ben fölhívta a figyelmet a fasizmus „feltámadásának" veszélyeire, a neofasiszta törekvésekre.[29]

POLITIKAI SZEREPVÁLLALÁSA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

1945 tavaszán, tekintettel a „rendkívüli helyzetre", a jogi karon Szandtner Pál dékán mellett a prodékáni funkció ellátásával bízták meg. A következő 1945/46-os tanévre ismételten prodékánná nevezték ki, azonban az újabb megbízást már nem tudta ellátni, mivel ugyanerre a tanévre az egyetem Rector Magnificusává választották.

Egyetemi rektorként jelentős szerepe volt az intézmény „újraindításában", az oktatás, azon belül is a jogászképzés újjászervezésében. Ennek keretében támogatta a munkástanfolyamokat és a népi kollégiumok ügyét. A következő 1946/47-es tanévben szokásos prorektori megbízatását töltötte, azonban a „soros", orvostudományi kar által „delegált" rektor betegsége miatt a tanév jelentős részében „helyettes rektorként" az intézmény irányítása a továbbiakban is a feladata maradt. Egyetemi tisztségeinek sora ezzel azonban nem ért véget, hiszen az 1947/48-as tanévre – amire rektori megbízást követően még nem volt példa – ismételten a jog- és államtudományi kar dékánjává választották. Egyetemi vezetőként, kiállva az intézményi autonómia mellett, 1946 novemberében igen éles hangú sajtóvitába keveredett a minisztérium egyetemi ügyosztályának vezetőjével.[30] Szembeszállt a főhatóság hivatalnokának azon kijelentésével, mely szerint az egyetemi autonómia akadályozza az intézményeket abban, hogy a „jobboldaliakat" „tudós demokratákra" cseréljék fel. Az igazolóbizottságok és a „B-lista-bizottságok" tevékenysége után a „politikai nagytakarítás" újabb hullámainak veszélyeire hívta fel Moór a figyelmet. Álláspontja szerint az autonómia nemcsak az oktatás, a tudomány függetlenségét és szabadságát biztosítja, hanem annak is útját állja, hogy „a pártigazolvány váljék a legfontosabb állások betöltésénél az egyedüli legitimációvá".

Feltehetően a háború előtti és alatti kiállása miatt 1945-ben, még rektori kinevezése előtt, fölajánlották számára Magyarország moszkvai nagyköveti posztját, melyet nem fogadott el. A követi posztra később barátját, Szekfű Gyulát nevezték ki. Márai Sándor 1948-as naplójában Szekfű

politikai szerepvállalását, illetve Moór későbbi sorsát így kommentálta: „Négyezer dollárt kap havonta, mint moszkvai nagykövet, ezt se felejtsük el; ha nem vállalja a szerepet, itthon ma koldus lenne vagy üldözött tudós, mint Moór Gyula, akit hasonlóan megkínáltak e tisztséggel, de nem fogadta el; s ma nyugdíjban tengődik, politikai számkivetettségben."[31]

A nagyköveti poszt felajánlását követően más, jelentősebb tisztségek betöltésénél is felmerült a neve. Egy alkalommal az igazságügyi miniszteri szék várományosaként tartották számon, sőt a köztársasági elnöki posztra jelöltek között is szóba került a neve. Közéleti tevékenysége igazából ezt követően vált országosan ismertté. 1945. november 29-én a Nemzetgyűlés első ülésén a választójogi törvényben az ország szellemi és közéleti vezető személyiségeinek fenntartott 12 hely egyikére a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front ajánlására képviselőnek választották meg. A háború utáni első demokratikusan megválasztott parlamentben így jutott mandátumhoz olyan tekintélyes személyek mellett, mint Bölöni György, Dálnoki Miklós Béla, Juhász Nagy Sándor, Károlyi Mihály, Kodály Zoltán, Pátzay Pál, Szent-Györgyi Albert, Szőnyi István, Tamási Áron, Vámbéry Rusztem és Zsedényi Béla. A Nemzetgyűlés Naplója szerint a tizenkét név felsorolásakor egyedül Moór nevének elhangzása után volt hallható az „éljenzés és taps", mely valószínűsíthetően a karzaton helyet foglaló joghallgató tanítványainak tetszésnyilvánítása lehetett.

1945 őszén a Magyar Tudományos Akadémia helye, szerepe, további sorsa kérdésében kibontakozó vita – melyben Moór igen aktívan vett részt –, illetve a Szent-Györgyi Albert-féle „Magyar Természettudományi Akadémia" életre hívása következtében Kornis Gyula, a tudós testület akkori elnöke lemondott tisztéről.[32] A kényes helyzet megoldása érdekében Moórt, a II. Osztály elnökét bízták meg „helyettes elnökként" ideiglenesen az elnöki teendők ellátásával. A felkérő levél megfogalmazása szerint „az új elnök megválasztásáig, felmerült annak szüksége, hogy az Akadémia az elnök helyetteséül egy kiváló és érdemes tagját felkérje."[33] E tisztséget 1945. október 29-től 1946. július 24-ig, az Akadémia részleges újjászervezéséig, illetve Kodály Zoltán elnöki megbízásáig látta el. Mindeközben egyre elmérgesedő nyilvános vitát folytatott Szent-Györgyi Alberttel. Érdemes utalni a *Világ* című korabeli lap 1945. december 12-i számában olvasható Moór-nyilatkozatra, ahol visszautasította Szent-Györgyi azon vádját, mely az Akadémia „közelmúltbeli" tévedéseit és botlásait szoros összefüggésbe hozta nemzeti katasztrófánkkal. Cáfolta azokat a kijelentéseket, melyek az Akadémia összetételére vonatkoztak és bizarrnak nevezte azt a fölvetést, hogy az összes tag mondjon le, és ezt követően egy arra hivatott bizottság hívja vissza az „igazi" tudósokat. Moór szerint az Akadémia jelenlegi helyzetében, anyagi gondjai közepette is a magyar kultúra és tudomány szolgálatában fejti ki felmérhetetlen értékű tevékenységét.[34]

Egyetemi és akadémiai megbízatásai mellett számos társadalmi, közéleti és szakmai szervezetben töltött be különböző tisztségeket. Elnöke volt az Országos Köznevelési Tanács felsőoktatási szakosztályának és a Magyar–Jugoszláv Baráti Társaságnak, alelnöke a Magyar Jogászegyletnek, választmányi tagja a Magyar–Amerikai Társaságnak, a Magyar–Angol Társaságnak és a Magyar Írók Szövetsége Barátai Egyesületnek, tagja a Miniszterelnökség mellett működő reformbizottságnak, a Társadalom-

tudományi Társaság elnöki tanácsának, a Magyar Külügyi Társaság elnöki tanácsának, az Országos Ösztöndíjtanácsnak és az Országos Szabadművelési Tanácsnak.

1945 mint egy perspektivikusan új kor kezdete természetesen a társadalomtudós Moórt is fokozottabb aktivitásra sarkallta. Meghívottként *A demokrácia örvényei* című előadással vett részt a később „demokrácia-vitának" elkeresztelt konferencián, melyet 1945. június 26. és július 6. között a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán rendeztek.[35] A tizenhárom előadó között a korabeli legjelentősebb politikai pártok képviselői és a tudomány emberei fejtették ki véleményüket a magyar társadalom legégetőbb kérdéseiről, a szükséges politikai változások irányairól. A részt vevő előadók között találjuk Moór mellett Erdei Ferencet, Horváth Barnát, Ortutay Gyulát, Rákosi Mátyást, Szakasits Árpádot, Tildy Zoltánt, Teleki Gézát, Veres Pétert. Moór az előadás-sorozat első napján tartott referátumában az 1945 nyarán folyó magyarországi eseményeket „zajtalan forradalomnak" nevezi, mely a legszebb magyar demokratikus és németellenes hagyományokhoz, az 1848/49-es szabadságharc eszmevilágához teremt kapcsolatot. Az új Magyarország nagy szerencséjére a demokráciának, az egyenlőség és szabadság gondolatának a magyar múltban is megvoltak a maga gyökerei. A múlt értékeinek felelevenítése helyett azonban Moór a fiatal demokráciákat fenyegető veszélyekre hívja fel a figyelmet, „azokra az örvényekre, amelyek a demokrácia vizein, a benne rejlő alapelvek következetes keresztülvitelének áramlatában keletkezni szoktak". Az „örvények" két szélsőség potenciális lehetőségét hordozzák magukban, melyek egyrészt anarchiába, másrészt diktatúrába vezethetnek: „Csoda-e, hogy éppen azokban a fiatal demokráciákban, amelyeket újdonsült híveik a tegnap megtértek neofita túlbuzgalmával szolgálnak, olyan jelenségek is észlelhetők, amelyek vagy az egyik, vagy a másik örvény morajlását jelzik?"[36] Gondolatai lezárásaképp a demokrácia megvalósításához szükséges „mértéktartásról" tesz említést, amely mint politikai „erény" doktriner elvek túlzó és végletes erőszakolását képes ellensúlyozni. A mértéktartás erénye biztosíthatja a kellő „politikai érettséget" a demokrácia – sokak szerint a „legnehezebb", de Moór szerint egyben a „legemberibb" társadalomszervezési forma – megteremtéséhez.[37] Moór 1945 és 1947 között írt számos más tanulmányában is központi helyet foglalt el a demokrácia megvalósításának és működtetésének a problémája. A demokrácia kérdése egyaránt szóba került a fasizmussal, a keresztény világnézettel, a szovjet alkotmánnyal foglalkozó munkáiban, de más, kevésbé szaktudományos, publicisztikai írásaiban is.[38]

A belpolitikai életben 1947 tavaszára egyre erőteljesebb támadások kezdődtek a polgári (politikai) demokrácia intézményrendszere ellen. Ez az esztendő azonban nemcsak a magyar demokrácia, hanem Moór életében is fordulatot hozott. A belpolitikai helyzetben, illetve a hatalmi erőviszonyokban bekövetkező változások egyre határozottabb közéleti-politikai szerepvállalásra késztették. Az ezekben a hetekben – jellemző módon – a Magyar–Amerikai Társaságban tartott előadásán a következő kijelentést tette: „A többségi elv a demokráciáknak nem egyedüli és nem végső alapelve. A demokrácia végső alapja egy erkölcsi felfogás: minden ember egyforma emberi méltóságának elismerése, ami elismerése annak is, hogy az emberi méltóság, az emberi személyiség korlát az államhatalom számára is. Éppen ezért a demokrácia

számára az államhatalmat korlátozó szabadságjogok éppoly fontosak, vagy még fontosabbak, mint az államhatalomban részvételt biztosító politikai jogok. Az igazi demokrácia a kisebbség jogát is elismeri."[39] A jövőért egyre inkább aggódó, azt féltő polgár hangja szólal meg ezekben a mondatokban.

A mindennapi történések Moórt nemzetgyűlési képviselőként egyre aktívabban parlamenti politizálásra késztették. 1947 nyarán az új választójogi törvénytervezet parlamenti vitájában aggályait fejezte ki az előterjesztés demokratikus jellegét illetően.[40] Az országgyűlés feloszlatását követően a Pfeiffer Zoltán által életre hívott Magyar Függetlenségi Párt jelöltjeként a továbbiakban is szerepet vállalt a közéletben. A választási küzdelem közepette egy hírlapi cikkében pártja világnézeti alapállásáról a következőket írta: „Mi a polgári gondolat alapján állunk. Megszüntetendőnek tartjuk ugyan a kapitalizmus kinövéseit s szeretnők a szociális gondolkodást és a szociális igazságosságot a lehető legnagyobb mértékben megvalósítani. De mellőzhetetlennek tekintjük az egyéni kezdeményezésnek, az egyéni szabadságnak és az egyéni felelősségnek az elismerését, vagyis a polgári életformához való ragaszkodást... Mi a fennálló rendszerrel szemben szorosabban kívánunk ragaszkodni a magyar múlt tiszteletreméltó hagyományaihoz, a magyar életfelfogáshoz és nemzeti ideáljainkhoz, különösen a szabadság gondolatához."[41] E szociálisan érzékeny liberálkonzervatív értékrendet hangsúlyozó szemléletmódot a párt elleni koncepciózus támadások során később reakciós és demokráciaellenes felfogásnak címkézték a politikai ellenfelek.

A választások nem várt sikert hoztak a Magyar Függetlenségi Pártnak, és így Moór ismételten mandátumot

szerzett. Ugyanakkor választási visszaélésekre hivatkozva az ekkor formálódó „szalámi taktika" első áldozataként a párt választási eredményét megtámadták. Az új kormányprogram feletti vitában – vállalva az ellenzéki magatartást – Moórnak még lehetősége volt pártja álláspontját kifejteni.[42] Az Országgyűlés 1947. október 8-i ülésén az „ellenkező oldalról" mondta el véleményét a Dinnyés-kormány programjáról, az ország politikai helyzetéről és a választásokról. Az igen durva közbekiabálásokkal tarkított, nagy hangzavarral kísért felszólalásában Moór szóvá tette a „köztudomás szerint" tisztátlan eredményt hozó „kék cédulás" választást: „Nagy kérdés, hogy érdemes volt-e ezért a négyszázalékos baloldali szavazatnyereségért kockára tenni a választások jó hírnevét, és könnyelműen elpocsékolni azt az erkölcsi tőkét, amelyet az 1945. évi tiszta választások mind belföldi, mind külföldi vonatkozásban az ország számára jelentettek." A vitában a koalíciós pártok prominens képviselői természetesen nem hagyták szó nélkül Moór kijelentéseit. Erdei Ferenc, mint „majdnem tanítványa", személyeskedő kijelentést is megengedve magának, elhatárolta magát az egykori szegedi professzortól, akkori képviselőtársától.[43] Kállai Gyula hozzászólása már nem volt ennyire „tapintatos", érvelési módszerében és eszköztárában már sejteti az „új időket".

A Pfeiffer-párt vezérszónokát az „ország sírásójának" nevezte, parlamenti megnyilvánulását pedig a reakció, illetve az „új-fasiszták" támadásának tekintette.[44] Egy bő hónappal később a „petíciós per" végeredményeként a választási bíróság Major Ákos elnökletével 1947. november 20-i határozatában a Magyar Függetlenségi Párt mandátumainak megsemmisítését mondta ki. Ezzel szakadt vége Moór szűk kétéves politikai tevékenységének.

Az időközben bekövetkezett társadalmi-politikai változások mellett Moórt romló egészségi állapota is megakadályozta a további aktív közéleti tevékenységben. Az 1947/48-as tanévre szóló dékáni megbízatása ellátásában betegsége már jelentősen korlátozta, sőt a tanév döntő részében Eckhart Ferenc prodékán helyettesítette. Egyetemi előadásainak megtartására 1947 őszétől kollégáját, Gajzágó László professzort kérték föl, s a következő tanévi „kötelező" prodékáni megbízatásáról már önként lemondott. Az események felgyorsulását jelzi az a parlamenti interpelláció, melyet 1947. december 10-én Weil Emília (MKP) képviselő nyújtott be Moór, a „hazaáruló fasiszta" Pfeiffer-párt „főideológusa" ellen. Felszólalásában érthetetlennek tartotta, hogy a párt feloszlatása után még mindig megtűri a jogi kar tagjai között, sőt még a dékáni tiszt betöltésével is megbízzák. Beszéde végén ekképp fogalmazott: „Kérem miniszter urat, a Pázmány Péter Tudományegyetem kötelékéből minél hamarabb távolítsa el. Gondoskodjék az egyetemek demokratikus szelleméről, hogy egyesek ne tekinthessék az egyetemi tanszéket egy életre szóló búvóhelynek, ahonnan az antidemokratikus, fasiszta szellemet büntetlenül lehet terjeszteni."[45] Az interpellációra Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter 1948. március 4-én így válaszolt: „Az interpellációnak dr. Moór Gyulára vonatkozó részével kapcsolatban közölhetem, hogy múlt év december hó 9-én dr. Moór Gyula öt hónapi betegszabadságra távozott, ahonnan legjobb tudomásom szerint nem is tér vissza."[46] A tárca miniszterének magabiztos kijelentése Moór egyetemi pályafutásának végét jelentette. A korabeli politikai közhangulatot jól jellemzi Kállai Gyula azon parlamenti felszólalása, melyben az új magyar kultúrpolitika megteremtése kapcsán,

az egyetemeken és a tudományos intézményekben bekövetkezett változásokat kommentálta: „Egyetemeink és tudományos intézményeink, főleg a Magyar Tudományos Akadémia falai között igen elevenen él még a reakció szelleme. Ezen a téren ugyan Kornis Gyula, Moór Gyula és Halasy Nagy József eltávolítása is bizonyítja, hogy az utóbbi időkben történt egy és más, de természetesen ez még nem elegendő."[47] Ezt követően az „események" végképp felgyorsultak. Az új hatalom mindent és mindenkit félreállított, mely továbbterjeszkedésében bármiféle akadályt jelentett számára.

EPILÓGUS

Moór Gyulát 1948. december 31-ével, hatvanéves korában, bár még érdemeinek elismerése mellett „végleges nyugállományba helyezték". A kari tanács nyugdíjazása bejelentésekor a következő határozatot hozta: „...a kar – elvonatkoztatva a nyugalomba vonuló kartárs politikai magatartásának bárminő megítélésétől – megbízza a dékánt, hogy fejezze ki a kar tagjainak kartársi érzelmeit és nagyrabecsülését, melyekkel iránta az európai tudós, a kiváló tanár, a megértő kollega, az ifjúság meleg barátja s egyben egyetemünk ügyeinek előmozdítója iránt viseltetnek."[48] A Magyar Tudományos Akadémia 1949-es átszervezésekor már ennyire sem voltak tapintatosak. Politikai okokra hivatkozva Moórt egyszerűen kizárták az Akadémia tagjainak sorából. Rehabilitációjára épp negyven évvel később, 1989-ben került sor. Moór 1950. február 3-án, életének 62. évében gégerákban hunyt el Budapesten. A halálát követő jogi kari tanácsülés – a korábbi tradíciók-

kal ellentétben – már nem emlékezett meg a nemzetközi hírű tudós elhunytáról.

Végül érdemes Füst Milán 1948. február 16-án kelt Moór Gyulához írt leveléből idézni: „Hogy politikai magatartásodban van-e, nincs-e hiba, nem vagyok rá alkalmas, hogy megítéljem, s annál kevésbé minthogy újságot nem olvasok már negyven éve, tehát semmit sem értek a napi politikához. Viszont Téged nemeslelkű és jó embernek ismertelek meg és meg is szerettelek – engedd meg, hogy ezt most közöljem Veled, valamint azt is, hogy barátodnak érzem magam akkor is, ha netán hevességed, túlságosan nagy bátorságod s a napi politika rontó viharai olyan világokba sodortak volna is magukkal, amelyek nékem merőben idegenek. Ha tévedtél volna: én akkor is meg vagyok győződve jóindulatodról és feddhetetlenségedről."[49]

JEGYZET

1 Horváth Barna: Az új magyar jogfilozófia. *Keresztény Politika*, II. évf. (1923) 3. füz. 153.

2 Kornis Gyula ig. és t. tag, osztályelnök üdvözlő beszéde vitéz Moór Gyula r. tag székfoglalója alkalmából, 1943. február 8-án. In *Akadémiai Értesítő*. LIII. köt. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943, 258.

3 A Moór életét és tudományos pályafutását bemutató szakirodalomból a teljesség igénye nélkül lásd: Horváth, Barna: Die ungarishe Rechtsphilosophie. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. 24 (1930–31) H. 1. 73–83; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955, 418–470; Samu Mihály – Szilágyi Péter: Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön. In Horváth Pál szerk.: *Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1985, 356–366; Szájer József – Tóth Ádám szerk.: *Moór Gyula 1888–1950*. Budapest, ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium, 1988; Szabó József: Moór Gyula emlékezete (1888–1950). *Polisz*, 1989, 3. sz. 17–21. (Az eredeti német nyelvű szöveget Horváth Barna 1952-ben saját neve alatt tette közzé. Vö. Horváth, Barna: Julius Moór [1888–1950]. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. 4 [1952] H. 4. 385–392); Szabadfalvi József: Moór Gyula pályakezdése (1906–1918) *Jogtudományi Közlöny*, XLIV. évf. (1989) 10. sz. 497–504; Paczolay Péter: Moór Gyula jogfilozófiája. *Jogtudományi Közlöny*, XLIV. évf. (1989) 10. sz. 505–512; Zsidai Ágnes: Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája). *Jogtudományi Közlöny*, XLIV. évf. (1989)

10. sz. 513–519; Szabadfalvi József: „A demokrácia örvényei" (Moór Gyula demokrácia-felfogása 1945–1947). *Valóság*, XXXIV. évf. (1991) 7. sz. 28–40; Solt Kornél: Moór Gyula jogfilozófiájáról. *Holmi*, VI. évf. (1994) 12. sz. 1850–1862; Szabadfalvi József: Vonzások és taszítások. Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. *Magyar Jog*, XLII. évf. (1994) 11. sz. 654–660; *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. Budapest, Osiris-Századvég, 1994; Törekvések egy jogfilozófiai szintézisre. Moór Gyula jogbölcselete. In Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Ződi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995, 143–210; *Aus dem nachlass von Julius Moór / Moór Gyula hagyatékából*. (Sajtó alá rendezte: Varga Csaba) Budapest, ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák" projektum, 1995; Perecz László: A belátásos elmélettől a mezőelméletig. A magyar jogfilozófia fél évszázada: Pikler, Somló, Moór, Horváth. *Századvég* (1998. ősz), Új folyam 10. 83–86; Szabadfalvi, József: Wesen und Problematik der Rechtsphilosophie. Die Rechtsphilosophie on Gyula Moór. *Rechtstheorie*, Bd. 30 (1999) H. 1. 329–353; Emlékezés Moór Gyulára. *Magyar Szemle*, Új folyam (2000) 11–12. sz. 43–57; *Moór Gyula*. (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta: Szabadfalvi József) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001; Varga Csaba: Moór Gyula emberközpontú jogfilozófiája és jogi ethosza magyar örökség. In Poprády Géza (szerk.): *Magyar örökség. Laudációk könyve. II. 2001–2005*. Budapest, Magyar Örökség és Európa Egyesület, 2009, 276–279; Szabadfalvi József: *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia" megteremtésére a 20. század első felében*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2014, 103–147; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia. In Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, Hvg-orac Lap- és Könyvkiadó, 2015, 472–477.

4 Legszemléletesebben példázza ezt Moór 1947. július 23-án a Nemzetgyűlésben elmondott beszédének hivatalos jegyzőkönyve. Vö. *Nemzetgyűlés Naplója*. VII. köt. Budapest, Athenaeum, 1947, 508–513. Hasonló módon jártak el vele szemben az Országgyűlésben az 1947. október 8-án elmondott beszéde közben. Vö. *Országgyűlés Naplója*. I. köt. Budapest, Athenaeum, 1948, 116–146.

5 Moór Gyula: Somló Bódog. *Társadalomtudomány*, I. évf. (1921) 1. sz. 18.

6 *Tagajánlások 1925-ben*. (Kéziratul) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1925, 13–14. Akadémiai székfoglaló előadását „A jogi személyek elmélete" címmel tartotta, mely témában később – az Akadémia Jogtudományi Bizottságának kiadványsorozatában – terjedelmes monográfiát írt. Vö. Moór Gyula: *A jogi személyek elmélete*. (A M. Tud. Akadémia Jogtudományi Bizottságának kiadványsorozata 2. sz.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1931.

7 Bruckner Győző: Vitéz Moór Gyula dr. budapesti egyetemi tanár. *Miskolci Jogászélet*, V. évf. (1929) 1. sz. 10.

8 *Tagajánlások 1942-ben*. (Kéziratul) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1942, 29.

9 Tettamanti Károly és Bachner Ernő 1937. április–májusban kelt levele Erdei Ferenchez. In *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett és feladó Erdei Ferenc*. Budapest, Magvető Kiadó, 1991, 17.

10 ELTE Lvt. Iratok. 48. köt. Jkv. IV. rendes ülés. 1948. december 15. 5.

11 Vö. Moór Gyula: *A jogi oktatás reformja*. Országos Felsőoktatási Tanács 3. füz. Budapest, 1938, 33.

12 Boleratzky Loránd: *A tiszai evangélikus egyházkerület miskolci jogakadémiájának múltja és szerepe a jogi oktatásban*. Keszthely, 1990, 13.

13 *Magyar Tudományos Akadémia Almanach MCMXLII-re*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1942, 43.

[14] Kornis Gyula ig. és t. tag, osztályelnök üdvözlő beszéde vitéz Moór Gyula r. tag székfoglalója alkalmából, 1943. február 8-án. In *Akadémiai Értesítő...* 257–265.

[15] Moór Gyula: Béke és jog. *Jogászegyleti Szemle*, 1947, 1. sz. 15.

[16] Moór Gyula: *Az élő és a halott múltról és a jogi oktatás reformjáról.* Ünnepi beszéd, amelyet a kir. Pázmány Péter Tudományegyetem alapításának CCCXI. és újjászervezésének CLXVI. évfordulója emlékére 1946. évi május hó 13-án mondott Moór Gyula dr., a Pázmány Péter Tudományegyetemnek 1945–46. évi Rector Magnificusa. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1946, 8.

[17] Moór Gyula: *A jogrendszer tagozódásának problémája.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1937, 44.

[18] Vö. Dr. Berencz János: Moór Gyula (1888–1950). A jogfilozófus és a demokrata politikus. *Magyar Nemzet*, 1992. június 22. 8.

[19] Szabó Imre: A jogbölcselet problémái (Moór Gyula tanulmánya). *Jogtudományi Közlöny*, I. évf. (1946) 1–2. sz. 40.

[20] Moór Gyula előadásai (1935. október. 6.) MTAK Kézirattár Ms. 1365/12, illetve erre utal „A fasizmus és nemzeti szocializmus bírálata" c. tanulmányában. In Moór Gyula: *Tegnap és holnap között.* Budapest, Révai Irodalmi Intézet, 1947, 54.

[21] Moór Gyula előadásai (1936. március 15.) MTAK Kézirattár Ms. 1365/11.

[22] Moór Gyula: Az akarat szabadságáról. *Budapesti Szemle*, CCLXV. köt (1943) 1. sz. 230.

[23] Uo. 229.

[24] Moór Gyula: *A szabad akarat problémája.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943, 144–145.

[25] Uo. 147–148.

[26] Dr. Mály József ügyvéd visszaemlékezése egykori professzorára. (1991. szeptember 11.) A riportot készítette: Szabadfalvi József. (Kézirat) Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszék Könyvtára.

[27] Vö. Szabolcsi Miklós: Az Akadémia és a „kettészakadt irodalom". (Az MTA 152. közgyűlésén elhangzott előadásának rövidített szövege) *Magyar Hírlap*, „Ahogy tetszik" (A Magyar Hírlap kulturális magazinja) 1991. május 9. I; illetve Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Pozsony, Kalligram, 2015, 356.

[28] Az esetre Horváth Barna így utal önéletrajzi írásában: „Vas úr a zsidó üldözések idején súlyos helyzetbe került. Kérelmet nyújtott be a kormányzóhoz, hogy mentesüljön a zsidótörvények hatálya alól." Horváth megkérte a szegedi kar dékánját és tekintélyes professzorait, hogy támogatólag írjanak alá egy tanúsítványt, amelyben Vas Tibor tanárai mintegy igazolják szakmai kiválóságát. Az egykori professzorok azonban a „kiszámíthatatlan következményekre" hivatkozva elhárították annak aláírását. „Borzalmas tanulság volt látni a tanárok pipogyaságát és cserbenhagyását. Ámde ugyanebben az időben a magyar jogfilozófusok aláírtak egy hasonló igazolást, és Vas urat kivételre méltónak nyilvánították. Bibó úr, aki segítette barátját és jelentős szolgálatokat tett a zsidóknak – ebben az időben elküldte az igazolást aláírás végett Moór professzornak. Aláírta. Vas urat mentesítették. De Bibó urat letartóztatták egy időre, amikor Szálasi uralomra jutott. Mindazonáltal Vas úr igazolása volt hosszú ideig az egyetlen dokumentum, amely révén a magyar jogi teoretikusok megtalálták egymást, és úgy cselekedtek, ahogy mindig is kellett volna: egymással egyetértésben." Vö. Horváth Barna: *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944–45-től.* (Ford.: Nagy Endre) Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 1993, 79. (Zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a magyar jogi teoretikusok közötti korábbi meg nem értésre való utalás valószínűsíthetően a Moór és közte kialakult polémiára utal, mely sajnos nem volt mentes a személyeskedő hangvételtől sem. Lásd erről bővebben

a szerző „Vonzások és taszítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata" című tanulmányát.)

29 Lásd Moór Gyula: *A fasizmus és a nemzeti szocializmus bírálata.* Az 1945–46. tanévi Rector Magnificus 1945. évi szeptember hó 30-án mondott székfoglaló beszéde. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1945; Fasizmus és demokrácia. In Moór Gyula: *Tegnap és holnap között...* 57–70.

30 „Hozzánemértés és demagógia". Moór Gyula professzor válasza Zsebők Zoltán miniszteri osztályfőnöknek. *Világ*, 1946. november 27. 1.

31 Márai Sándor: *A teljes napló – 1948.* Budapest, Helikon Kiadó, 2008, 60.

32 Moór Gyula MTA. tisztségei: az igazgatótanácsának tagja 1945. május 30. és 1946. július 24. között, illetve a II. Osztály elnöke 1945. május 30. és 1948. január 12. között. (Forrás: MTA Történeti Adattár: mta.hu/tortenetitar?PersonId=29253)

33 MTAK Kézirattár Ms 1364/36.

34 Moór Gyula visszautasítja Szent-Györgyi Albert vádjait az Akadémia ellen. *Világ*, 1945. december 12. 4. (A Magyar Tudományos Akadémia átszervezésével kapcsolatos történésekről lásd N. Szabó József: Szent-Györgyi Albert tudománypolitikai és kultúrdiplomáciai tevékenysége a második világháború után. (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/szent_gyorgyi_albert_tudomanypolitikai_es_kulturdiplomaciai_tevekenysege_a_masodik_vilaghaboru_utan); A jogtudományi elit és a politika (1945–1946). *Jogtudományi Közlöny*, LXX. évf. (2015) 7–8. sz. 355–358.

35 Moór Gyula: A demokrácia örvényei. In *Demokrácia.* A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1945, 96–106. (Moór előadása később újból megjelent: Moór Gyula: *Tegnap és holnap között...* 34–43.)

36 Moór Gyula: A demokrácia örvényei. In *Demokrácia...* 98.

37 Az előadás-sorozat egy másik alkalmával Horváth Barna fejtette ki demokrácia-koncepcióját. Moór szegedi professzortársa – mint a Polgári Demokrata Párt ideiglenes nemzetgyűlési képviselője – „Demokrácia és jog" címmel tartott előadásában foglalta össze nézeteit a politikai demokrácia, a parlamentarizmus, az állampolgári részvétel, a demokratikus jogalkotás stb. kérdéseiről. Vö. Horváth Barna: Demokrácia és jog. In *Demokrácia...* 43–67. (Horváth előadása később újból megjelent: *Medvetánc*, [1985] 2–3. sz. 307–323.) Moór és Horváth példáján túl meg kell említeni Zsedényi Béla közszereplését, aki elismert elméleti jogászként politikai szerepet vállalva bábáskodott az új Magyarország politikai arculatának kialakításában. A második világháborút követően nem volt ritka az elméleti felkészültség és a gyakorlati politizálás ilyen jellegű szimbiózisa. Az már a sors kegyetlen fintora, hogy Moór 1950-ben bekövetkezett halálakor Horváth új hazát választva elhagyta Magyarországot, Zsedényi pedig megkezdte belső száműzetését, aminek végeként 1955-ben börtönben lelte halálát. Lásd erről Ruszoly József: *Három borsodi örökhagyó (Palóczy László, Szemere Bertalan, Zsedényi Béla).* Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1992, 150.

38 Lásd erről bővebben: Szabadfalvi József: *„A demokrácia örvényei"...* 28–41.

39 Moór Gyula: Fasizmus és demokrácia. In *Demokrácia...* 59.

40 Vö. Moór Gyula 1947. július 23-án a Nemzetgyűlésben elmondott beszéde. *Nemzetgyűlés Naplója.* VIII. köt. Budapest, Athenaeum, 1947, 508–513.

41 Moór Gyula: Szétforgácsolódunk? *Ellenzék*, 1947. augusztus 30. 7.

42 Moór Gyula 1947. október 8-án az Országgyűlésben elmondott beszéde. *Országgyűlés Naplója.* I. köt. Budapest, Athenaeum, 1947, 116–146. (A beszédről megjelent sajtótudósítás: Hitvallás – pergőtűzben: Az első nagy ellenzéki megnyilatkozás az új parlamentben – Moór Gyula kétórás nagy beszéde a kormányprogram vitájában. *Ellenzék*, 1947. október 11. 1–2.)

43 „…igazán rajtam múlott, hogy nem lettem tanítványa, mert választottam egy nekem tetsző professzort helyette." (Erdei Ferenc felszólalása a kormányprogram feletti vitában az Országgyűlés 1947. október 10-én tartott ülésén. *Országgyűlés Naplója.* I. köt. Budapest, Athenaeum, 1948, 261.)

44 Érdemes Kállai Gyula felszólalásából hosszabban is idézni: „Moór Gyula … beszéde nemcsak a reakció támadó kedvéről és szándékairól tett tanúbizonyságot, hanem megmutatta a népellenes erők taktikai módszereit is. A magyarországi új-fasiszták a demokrácia védelmezőiként lépnek fel és a demokrácia tisztaságát, a demokratikus fejlődés biztosítását a kommunistákkal szemben akarják megvédelmezni. Ezek a taktikai módszerek Horthy és Szálasi idejéből túlontúl ismerősek…" (Kállai Gyula felszólalása a kormányprogram feletti vitában az Országgyűlés 1947. október 10-én tartott ülésén. *Országgyűlés Naplója.* I. köt. Budapest, Athenaeum, 1948, 511.)

45 Weil Emília interpellációja a kormányhoz az Országgyűlés 1947. december 10-én tartott ülésén. *Országgyűlés Naplója.* II. köt. Budapest, Athenaeum, 1948, 174–175.

46 Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter válasza Weil Emília interpellációjára az Országgyűlés 1948. március 4-én tartott ülésén. *Országgyűlés Naplója.* III. köt. Budapest, Athenaeum, 1948, 1233.

47 Kállai Gyula felszólalása az Országgyűlés 1948. február 23-án tartott ülésén. *Országgyűlés Naplója.* III. köt. Budapest, Athenaeum, 1948, 505–506.

48 ELTE Lvt. Iratok. 48. köt. Jkv. rendes ülés. 1948. december 15.

49 Füst Milán 1948. február 16-án kelt levele Moór Gyulához. MTAK Kézirattár Ms 1364/61.

Frank Tibor

BETHLEN ISTVÁN, BALOGH JÓZSEF ÉS A MAGYAR KÜLPROPAGANDA 1933 ÉS 1944 KÖZÖTT

A két világháború közötti Magyarország legjelentősebb miniszterelnöke, gróf Bethlen István (1874–1947) igen korán felismerte annak a fontosságát, hogy a trianoni békeszerződés megváltoztatására tett magyar kísérletekről kedvező nemzetközi vélemény alakuljon ki. Minden eszközt megragadott, amitől azt remélte, hogy jelentős hatást gyakorolhat az angolszász világra és a francia vezető értelmiségre.[1]

AZ ANGOL KÖZVÉLEMÉNY BEFOLYÁSOLÁSÁNAK TERVE[2]

„Külföldi előadói körútaim során azt a fájdalmas tapasztalatot szereztem, hogy a nyugati nemzetek nyelvén hiányzik a magyar nemzeti történelemnek kimerítő, tudományos, modern feldolgozása – olyan nagy történeti kézikönyv, mely nemzetközi politikai küzdelmeinknek elméleti alapvetése lehetne. Enélkül ellenfeleinknek adataiból táplálkozik a külföldi tudományosság."[3] Bethlen

gróf 1934 nyarán írott sorai a két világháború közötti Magyarország egyik igen jelentős, külföldre irányuló, ideológiai-politikai propagandaakciójának születési körülményeit jelzik. Bethlen a megelőző év őszén Angliában járt, és több előadást tartott a magyar revíziós politika képviseletében.

A magyar politikus nem titkolta, hogy a trianoni békeszerződés revíziója érdekében fordul a brit közvélemény támogatásáért; és a cambridge-i Népszövetségi Egyesület, a londoni Közel- és Közép-keleti Társaság, a Nemzetközi Ügyek Királyi Intézete és a Balkán Bizottság szónoki emelvényét egyaránt a Magyarországot ért igazságtalanság bizonyítására, az angol rokonszenv megnyerésére igyekezett felhasználni. „Mi, magyarok igen nagy súlyt helyezünk az angol közvélemény tájékoztatására, mert azt tapasztaltuk, hogy az igazság ügyének, ha azt egyszer felismerte, bátran és nyomatékosan kél minden érdektől mentesen a védelmére..." „Én a revízió érdekében a magyar népnek azzal a régi ragaszkodásával, tiszteletével és bizalmával fordulok a hatalmas angol nemzethez támogatásért, amelyről még a háború nehéz napjaiban sem feledkezett meg. Ha segítő kezét életének legsúlyosabb óráiban Anglia feléje kinyújtja, örökké hálás lesz érte a magyar nemzet." „Azzal az áhítatos meggyőződéssel teszem le a revízió kérdésének minden magyar előtt szent ügyét az angol közvélemény asztalára, hogy ezzel azt a legjobb helyre bíztam a világon."[4]

Bethlen a következő évben előadásait *The Treaty of Trianon and European Peace* (A trianoni szerződés és Európa békéje) címmel ki is adta Londonban.[5] Gondolatai vegyes fogadtatásra találtak a brit fővárosban:[6] R. W. Seton-Watson *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers* (Szerződésrevízió és a magyar határok) című írásában Bethlent „a náci kormányzási módszerek intelligens előfutárának" minősítette.[7] Bethlen angliai látogatása valószínűleg siettette Seton-Watson *A History of the Roumanians. From Roman Times to the Completion of Unity* (A románok története. A római kortól az egyesülés befejezéséig) című, hatszáz oldalas munkájának megjelenését, amely mindmáig a legnagyobb hatású angol nyelvű mű a román történelemről (1934).[8]

Ez a könyv volt a Londoni Egyetem közép-európai történelem professzorának, a román és cseh tudományos akadémiák levelező tagjának egész kis kötetre rúgó „figyelmeztetése egy nemigen skrupulózus propaganda ellen".[9] 1934 elején a londoni Eyre and Spottiswoode kiadó csaknem ugyanakkor jelentette meg az egykor „Scotus Viator" néven a század eleji magyar nacionalizmus legkeményebb és leghatékonyabb külföldi bírálójának bizonyult Seton-Watson professzor válaszát Bethlen angliai előadásaira, mint amikor ezek magyar szövege Budapesten napvilágot látott. A Londoni Egyetem Masarykról elnevezett katedrájának tulajdonosa nagyfokú óvatosságra intett a volt magyar miniszterelnök angliai szereplésével kapcsolatban, és a leghatározottabban visszautasította a magyar revíziós követeléseket, rendre cáfolva a magyar propaganda érveit. Seton-Watson igazolni igyekezett a trianoni döntés jogosultságát, és hevesen védelmébe vette a Magyarországgal határos szomszédállamokat.[10]

Alig jelent meg a Bethlent támadó Seton-Watson-füzet, a „Szerződésrevízió és a magyar határok", amikor a nagy tekintélyű Cambridge-i Egyetemi Kiadó már nyomni kezdte Seton-Watson román történelmét.[11] A munka szerzőjének románbarátsága közismert volt.

A professzornak a Habsburg-monarchia népeivel kapcsolatos felfogása már az első világháború előtt szilárd körvonalakat nyert, és hozzájárult a Párizs környéki békék előkészítéséhez. „Scotus Viator" már a háború előtt jó kapcsolatokat ápolt kiemelkedő román személyiségekkel, 1917-ben szerepe volt az Angol–Román Társaság megalakulásában, s az 1920-as években négy ízben is (1920, 1923, 1927, 1929) járt Romániában, mindannyiszor Erdélybe is ellátogatva. Az erdélyi kérdésben messzemenően következetes álláspontot foglalt el: élete végéig (1951) a román nézeteket támogatta.[12] Egyike volt azoknak a befolyásos nyugat-európai publicistáknak és történészeknek, akik „eredetileg az egyenlő jogokért emelték föl szavukat, de végül már csak az egyik oldal hibáit látták, s az egész kérdést a Jó és a Gonosz mitikus küzdelmévé egyszerűsítették le. Nem vették észre, hogy nacionalizmus állt szemben nacionalizmussal, s hogy a fiatalabb, mohóbb nacionalizmus saját előnyére használta ki az előregyártott kisebbségi sérelmeket azzal a hideg számítással, hogy saját szent és önző nemzeti törekvéseit fogja végrehajtani."[13]

Seton-Watson román történetének fő forrása Nicolae Iorga, a nagy román történetíró életműve volt, de emellett támaszkodott a londoni román követség egyik munkatársának, valamint a trianoni béke-előkészítő munkálatok egyik angol szakértőjének állandó tanácsaira is.[14] Seton-Watson nézete szerint „a román fejlődést sok évszázadon át visszafogta és deformálta a hatalmas déli, északi és nyugati szomszédok beavatkozása", s ezért a hangsúlyt a két fejedelemség török, osztrák, magyar és orosz kapcsolataira helyezte, illetve a legújabb időkben Románia helyére a keleti kérdésben.[15] A brit professzor a dáko-román kontinuitás elméletének hívéül szegődött, és cáfolta a magyar történetírás addig közzétett ellenérveit. Alapjában elfogadta Alexandru D. Xenopol román történetíró XIX. század végi, Párizsban megjelent román történelmének összegzését: „a románok keleten a szlávoktól átalakított dáko-rómaiak éppúgy, ahogyan nyugaton a franciák kelta-rómaiak, akiket a németek formáltak át".[16]

THE HUNGARIAN QUARTERLY

Seton-Watson könyve támogatta Románia igényét Erdélyre. Bethlen gróf érezte a veszélyt, és ellensúlyozásul nyomban két nagyszabású vállalkozás tervét is körvonalazta. Mint a Magyar Szemle Társaság elnöke azt javasolta, hogy a Társaság nyilvánvalóan Seton-Watson könyvére szánt válaszként „egyelőre angol és francia nyelven" írassa meg Magyarország történetét, amelyet Bisztray Gyula későbbi emlékei szerint mint „a szó legtisztább értelmében vett nemzeti propagandakiadványt akartak megvalósítani, hogy a külföld vezető rétege bennünket tárgyilagosan ismerjen meg, ne pedig ellenséges szomszédaink (a kisantant) torz tükreiben."[17]

A *Magyar Szemle* szilárd szellemi és anyagi alapjaira épült a másik terv is egy angol nyelven megjelenő folyóirat kiadására, s ezt a volt miniszterelnök azokkal a politikai, gazdasági és tudományos személyiségekkel beszélte meg, akiknek jó összeköttetéseik voltak az angolszász világgal.[18]

Bethlen néhány évvel azelőtt már bábáskodott egy francia nyelvű folyóirat, a *La Nouvelle Revue de Hongrie* (1932–1944) alapításánál, s úgy vélte, hogy ez lehet az

alkalmas modellje az angol nyelvű szemlének, mely a brit *The Round Table* és az amerikai *Foreign Affairs* mintájára készülne. Bethlen remélte, hogy a lap megnyeri „az angol-szász közélet vezető személyiségei[t] [...] egyfelől azáltal, hogy tőlük cikkeket kérünk és azokat tisztességgel honoráljuk; másfelől azáltal, hogy az angol sajtóban a H. Qu. cikkei kapcsán egy-egy témánkról vitát provokálunk".[19]

Bethlen még arra is gondolt, hogy „[a] legnagyobb súlyt kell vetni nemcsak a nyelv és stílus hibátlan angolságára, hanem a magyar témák angol jellegű és szellemű feldolgozására is. Önként értetődik, hogy a folyóirat külsejének gondosan az angol ízléshez kell simulnia: kiállításának vetekednie kell a legjobb angol folyóiratok külsejével. [...] Az így felépített egész folyóirat nem a vulgarizálás és az olcsó érdekkeltés vagy propaganda szolgálatában állna, hanem kizárólag az angolszász nemzetek legműveltebbjeihez szólna: parlamentekhez, egyetemekhez, a gazdasági és társadalmi élet vezetőihez".[20] 1934 végére Bethlen meggyőzte gróf Széchenyi László londoni és Pelényi János washingtoni követeket is, hogy tegyék magukévá a tervet, és azt terjesszék támogatólag a Külügyminisztérium elé.[21] 1935-ben Bethlen a *The Hungarian Quarterly* (HQ) elindítása mellett már másik tervéhez, az új *Magyarország történeté*hez is próbált támogatókat szerezni.[22]

A volt miniszterelnök azt tervezte, hogy összesen 100 ezer pengőt gyűjt össze a kettős tervre. A folyóirat 42 ezer pengős évi költségvetésének 40 százalékához „a hazai gazdasági élet", így a Magyar Nemzeti Bank (MNB), a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (TÉBE), valamint a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) támogatását kérte. A költségvetés nagyobb részét a Külügyminisztérium állta.[23] Később, 1940-ben Bethlen már úgy nyilatkozott, hogy „a folyóirat költségeinek 60 százalékát magángazdasági forrásból teremtettem elő".[24] Amikor a *The Hungarian Quarterly* 1936-ban ténylegesen megindult, formálisan a Society for The Hungarian Quarterly égisze alatt jelent meg, ahogyan a *La Nouvelle Revue de Hongrie*-nak hasonló társadalmi háttérszervezete volt magyar államférfiak, arisztokraták, közéleti személyiségek, tudósok és nemzetközi hírességek részvételével. A HQ Társaság elnöke gróf Bethlen István lett, a társelnökök Festetich György herceg és Kornis Gyula professzor. Az elnökhelyettesi tisztet Eckhardt Tibor és Ottlik György töltötték be, a főtitkár Balogh József lett. Az előrelátás hiányát jól jellemezte, hogy a HQ Társaság kifejezetten az angol–magyar kulturális kapcsolatok előmozdítására alakult, az Egyesült Államokat meg sem említették.[25]

A *Quarterly* szerkesztőbizottságának elnöke a Pázmány Péter Tudományegyetem akkori rektora, a filozófus és pszichológus Kornis Gyula professzor lett, míg a szerkesztői feladatokat Ottlik György és Balogh József együttesen látták el. Londonban és Washingtonban tanácsadó testületeket állítottak fel, és hasznosították az 1930-ban, Lord Londonderry elnökletével újjáélesztett Angol–Magyar Társaságot, mely számos előfizetőt szerzett a *Quarterly*nek, különösen a brit főnemesség körében. 1939-ben az Angol–Magyar Társaság tagjainak létszáma csaknem elérte a háromszázat.[26] Az Egyesült Államokban a *Quarterly* a legelőkelőbb egyetemek professzorait hívta meg az amerikai tanácsadó testület tagjai közé. Testületi tag s egyben szerző is volt George Creel, az első világháború legfőbb amerikai propagandistája, igen befolyásos demokrata párti politikus,

Roosevelt elnök barátja, valamint John F. Montgomery, a háborút megelőző években az Egyesült Államok budapesti követe.[27]

HUNGARIAN HISTORY

„A szó legtisztább értelmében vett nemzeti propagandakiadvány" terjedelmét mindvégig Seton-Watson román történetének tükrében számolták, és okulva a cambridge-i kiadvány gyors sikerén, hangsúlyozták a magyar válasz kívánatos tömörségét. „Az időközben a Cambridge University Press kiadásában megjelent Seton-Watson-féle Román Történet bizonyítja, hogy ilyen témáról voltaképpen csak egykötetes kiadás számíthat még szakkörökben is elterjedésre."[28]

1934. november 1-jén már körvonalazódott az elképzelés: a Hóman–Szekfű-féle *Magyar Történet* rövid, átdolgozott változatát kellene megjelentetni, végül is két kötetben, mintegy 80–84 ív terjedelemben. A terv 2 ezer példány megjelentetésével számolt, s az Oxford University Presst vagy a Macmillan & Co.-t remélte megnyerni a kiadás gondolatának. Az elképzelés szerint az I. kötet háromnegyed részben Hóman Bálint eredeti szövegének Deér József (Hóman tanítványa, ekkor szegedi egyetemi magántanár) által készítendő átdolgozását; az utolsó egynegyed, valamint az egész II. kötet pedig Szekfű Gyula szövegének maga által rövidített változatát volt hivatva az angol és a francia olvasóközönség elé terjeszteni. A kultuszminiszteri teendőire hivatkozva a munkában személyesen részt venni nem kívánó Hóman Bálint 6 ezer, az átdolgozó Deér József 9 ezer, Szekfű pedig 15 ezer pengős honoráriumra számíthatott (a pénzösszegek kiszámításának alapja a Seton-Watson-féle román történet tükre volt).[29] A fordításra további 24 ezer, az angol kiadás költségeire 24 ezer, a franciáéra 20 ezer pengőt szántak, s további 2 ezer pengőt terveztek adminisztratív és előre nem látható kiadásokra. Az így kialakult, kereken 100 ezer pengős költségvetés 60 százalékát Bethlen 1934/35 fordulóján a legfelső állami bürokráciában megőrzött befolyását latba vetve az állami költségvetésből teremtette elő: a Miniszterelnökség 30 ezer, a Külügyminisztérium, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, az MTA, illetve az MTI egyenként 7500 pengőt ajánlott fel a nagyszabású tervhez.[30]

Az ígéretek alapján Bethlen most már a hiányzó 40 ezer pengő összegyűjtéséhez láthatott. 1935. február 12-re összehívta a hazai pénzügyi és ipari élet vezető férfiait, és a Magyar Szemle Társaság elnökeként segítségüket kérte az MSZT két angol vonatkozású vállalkozásához. A megjelentek, Magyarország vezető pénzemberei előtt – Bíró Pál, Chorin Ferenc, Fellner Pál, Halmy Miklós, Imrédy Béla, báró Korányi Frigyes, báró Kornfeld Móric, báró Madarassy-Beck Marcell, Ottlik György, Reményi-Schneller Lajos, Scitovszky Tibor, Szerday Róbert, Weiss Fülöp és Wolfner György fogadta el a meghívást, kimentette magát Erney Károly, Goldberger Leó, Harkányi János és Kovács Izor – Bethlen kijelentette, hogy „egy angolnyelvű negyedévi folyóirat megteremtése [...] égető szükség, [...] elsőrendű nemzeti érdek". Hozzátette: „olyan magasrendű tudományos-történelmi mű" angol és francia nyelvű kiadására volna szükség, „mely a magyar államiság kialakulását és fejlődését a magyarság összes történelmi sajátságaival a legkiválóbb művelt szakemberek

előtt feltárná. Nem vulgarizáló műre gondoltunk, mikor e hiány pótlására vállalkoztunk, hanem teljes tudományos dokumentációval felszerelt, nagyobb terjedelmű, komoly és minden kompetens bírálatnak helytálló munkára."

Az MNB, a TÉBE és a GYOSZ jelen lévő képviselői Chorin, Korányi, Imrédy és Weiss Fülöp egyetértő hozzászólásai nyomán megajánlották a hiányzó 40 ezer pengőt, háromévi részletben, 1938 februárjával bezáróan. A megajánlott összegek átutalása 1935 nyarán–őszén meg is kezdődött, s ezzel meghozták gyümölcsüket az előkészítés erőfeszítései. Az MSZT főtitkára, a tervek gyakorlati megvalósítását végző Balogh József joggal értékelte úgy, hogy „a Hungarian History... az egész magyar állami és közigazgatási [helyesen: közgazdasági – F. T.] élet olyan mértékű igénybevételét jelentette, amelyhez egy esztendős megfeszített munkára volt szükség és Bethlen István gróf messzemenő személyes támogatására..."[31]

Bethlen nem csupán a vállalkozás pénzügyi fedezetét biztosította: számba vette a kötet várható külföldi hatását, igyekezett megszabni a tervezett kiadvány ideológiai-politikai kereteit, s ehhez apró részletekig kiterjedő direktívákat is adott. Ez a szellemi kontroll nem kizárólag a volt miniszterelnök személyes hatását jelentette, hanem egyben szűkebb intellektuális környezetének befolyását is. Érdemi kérdésekről először 1936. január 3-án, a *The Hungarian Quarterly* című folyóirat „társadalmi szerveként" létrehozott *Society for the Hungarian Quarterly* választmányi ülésén esett szó, melyen az MSZT-hez hasonlóan ugyancsak Bethlen elnökölt. Az ülésen Kornis Gyula emelte ki „annak fontosságát, hogy az angol nyelvű fordítás céljait szolgáló magyar szöveg az angolszász történeti és politikai problematikához igazodjék". Az egykorú jegyzőkönyv tanúsága szerint „többek hozzászólása után az a vélemény alakult ki, hogy a Társaságnak [= SHQ] meg kell kérnie a szerzőket, hogy olyan szakemberek véleményét hallgassák meg, akik az angolszász nemzetek gondolkodásának és problémáinak alapos ismerői". Gróf Teleki Pál azt vetette fel, hogy a két kötet mellett egy harmadikat is sajtó alá kellene rendezni, benne a magyar történet forrásainak szöveggyűjteményével. Bethlen mint a Társaság elnöke vállalta, „hogy úgy a Teleki gróf által javasolt forráskötet, mint a Kornis Gyula által felvetett kérdésben a szerzőkkel közvetlen tárgyalást fog folytatni. Ajánlja egy olvasó bizottság kiküldését és felkéri Teleki grófot, hogy ennek irányítását vegye át. Kívánatos lesz a fordítás megkezdése előtt a magyar szöveget néhány példányban a bizottság tagjai közt szétosztani".[32]

Szekfű Gyulának Deér Józsefhez írott leveleiből tudjuk, hogy Bethlen komolyan vette vállalt feladatát. A budapesti professzor arra hívta fel szerzőtársa figyelmét 1936. április végén, hogy „május közepe táján Bethlen István gróf egy megbeszélést tervez, Veled és velem a készülő könyv bizonyos tartalmi szempontjait szeretné tisztázni".[33] A találkozó azonban – talán a hatalma végét élvező Gömbös-csoport és Bethlen ellentétei is szerepet játszhattak ebben – húzódott,[34] végül csak 1936. november 28-án jött létre Bethlen István Eszterházy (ma Puskin) utcai otthonában. A házigazda mellett gróf Teleki Pál, Ravasz László református püspök, a Magyar Szemle Társaság ügyvezető alelnöke, Kornis Gyula választmányi tag, Bisztray Gyula főtitkár, valamint a szerzők: Szekfű, Hóman és Deér jelentek meg.[35] Hóman intonálta az összejövetel alapkérdését: „A Hóman–Szekfű-féle Magyar Történet szövege alapjaiban nem változik. A tények kidomborítása és csoportosí-

tása a fő feladat. A fő kérdés: Mi érdekli az angol közönséget? A fordítás mit domborítson ki? Mit magyarázzon meg jobban?"

Bethlen válaszában két mozzanatot hangsúlyozott: „1. A magyar történet azon szempontjai domboríttassanak ki, amelyek a trianoni szerződés szempontjából lényegesek. (Nemzetiségi kérdés, annak fejlődése, gyökerei, mindezt a legszélesebben tárgyalni.) Ebből a szempontból tehát részint rövidíteni, részint bővíteni kell a Hóman–Szekfű-féle Magyar Történetet. 2. Bizonyos fejezetek nem érdeklik az angol közönséget; ezeket összevonni." Bethlen hozzáfűzte: „Az 1. szemponthoz tartozik még: alkotmányunk fejlődésének tárgyalása (párhuzam az angol alkotmánnyal). Hangsúlyozni kell, hogy van egy sajátos magyar kultúra, amely nem függvénye a németnek stb. Tárgyalni [kell] a hazai szociális fejlődést. (Ezt a külföld teljesen feudális beállításban látja!) Utalni [kell] állandó küzdelmeinkre a törökkel szemben: a kereszténység védelmében és saját érdekünkben. (Ezek a hosszas küzdelmek okozták az ország romlását.)"

Teleki Pál ez alkalommal ismét felvetette, hogy „a két kötetes Történetet egészítse ki egy III. köt[et]: a dokumentumok tára. (Ez majd nagyobb kiadói költséget igényel!)" Emellett azonban Teleki azt is javasolta, hogy „ne hangsúlyozzuk csak az angolok részére való beállítást!" Felvetette: „Amerikára legyünk-e külön is tekintettel?" Az értekezlet azonban úgy döntött, hogy erre nincs szükség, s ezzel eléggé világosan kirajzolódtak a Bethlen-csoport külpolitikai horizontjának határai: az Egyesült Államok kívül rekedt még a nyugatbarát vonal politikai figyelmén is. Lényegében véve az I. világháború előttről hozott külpolitikai-hatalmi elképzelések a háború okozta

nemzetközi változásoktól sok tekintetben érintetlenül maradtak.

Szekfű Gyula válaszában úgy foglalt állást, hogy „a mű kifelé nem lehet propagandisztikus jellegű: A dolgokat, tényeket elleplezni se nem lehet, se nem kell. Azok az angolok (akik ellenségesen néznek bennünket) jól ismerik múltunkat és a jelen viszonyokat. A fordítás számára végleges szöveget kell készíteni." Hóman ehhez rögtön hozzátette: „És ezt magyarul is ki kell adni!" Majd kifejtette, hogy mivel a rövidítés jelentős változtatást jelent majd, „visszariad attól a gondolattól, hogy a mű I. kötete csak az ő neve alatt jelenjék meg. Ő csak mint társszerző akar szerepelni". A kultuszminiszter végezetül azt is elmondotta, hogy „a mű kidolgozásában két nehéz feladatot lát: 1. az alkotmányjogi paralellák, 2. a feudalizmus kérdése". Hangsúlyozta: „Mindkettőnél a magyar sajátosságokat kell kidomborítani."[36]

Balogh József már a vállalkozás megindításakor körvonalazta elképzeléseit a célba vett olvasóközönség jellegéről. „A munkának a művelt angolszász nagyközönséghez kell szólnia – írta Deér Józsefnek 1935 májusában –, ugyanúgy, mint a cambridge-i egyetemi nyomda által kiadott nagy egyetemes történetnek."[37] Szekfű Deérrel folytatott levelezéséből az tűnik ki, hogy a történetírók különös gonddal ügyeltek a szomszédállamok történészeinek írásaira, hogy azokat a tervezett műben megfelelő cáfolattal illessék, s így a külföldi közvélemény elé vigyék a legfontosabb kérdésekben folytatott polémiák magyar érvanyagát. Szekfű például megküldte Deérnek Ioan Lupaş kolozsvári professzor két cikkét, „melyekben velem polemizál a középkori nemzetiségi kérdésről, melyeket talán esetleg fel tudnál használni a magyar történet angol fel-

dolgozásánál".[38] „Hálásan köszönöm – hangzott Deér felelete – [...] Lupaş válaszának szíves megküldését. A cseh történetírás propagandisztikus termékeiből jól ismert hangot hallottam itt újra – oláh hangszerelésben. Primitív szabadgondolkodás, lehetetlen forrásmagyarázat és elégtelen tényismeret, szóval mindazok a tulajdonságok jellemzik ezt a fércművet, melyeknek állandó jelenléte a velünk foglalkozó kisantant történetirodalmat oly kellemetlen olvasmánnyá teszi."[39]

Különös figyelmet szenteltek a szerzők a térképanyag megtervezésének, illetve kiválogatásának. „Úgy hiszem az angoloknak mást kell adnunk, mint a hazai publikumnak s erről együttesen kell döntenünk" – írta Hóman Szekfűnek 1939 augusztusában. „Ami az én korszakom térképeit illeti, ezeket legjobban szeretném Veled ... együtt kiválogatni a szempontok egysége miatt."[40]

A tervezett kiadvány fontos tartalmi vonatkozásaira derül fény abból a levélváltásból is, amely a Hóman-féle szövegrész Deér József általi átdolgozásának problémáival foglalkozott. Deért eredetileg – 1935 elején – a „szerzővel egyetértő átdolgozásra" kérték fel, ami az ő számára eleinte nem volt problémátlan feladat.[41] Deér ugyanis, bár évekkel előbb a legnagyobb elismerés hangján méltatta Hóman munkáját az *Ungarische Jahrbücher* hasábjain,[42] nem mindenben értett egyet egykori professzora történetírói eredményeivel.

Ugyan mindenképpen készségesen vállalkozott az átdolgozásra, mégis úgy érezte, hogy Hóman felfogásának maradéktalan érvényesülése esetében nem írhatja nevét az elkészült könyvre, mivel „az ily szempontok alapján szerkesztett szöveg több lényeges ponton ellentétben állanak [sic] a nevem alatt megjelent dolgozatok felfogásával". Azt javasolta ezért, hogy az őstörténetet és az Árpád-kort a saját felfogása szerint, a saját neve alatt írná meg, a 14–15. századi résznél viszont Hóman szövegét dolgozná át, s az Hóman neve alatt jelenne meg. „Kétségtelen – fűzte hozzá indoklásként –, hogy őexcellenciája bizonyos új eredményeket a terjedelmes irodalom áttanulmányozása nélkül még az esetben sem tenne magáévá, ha azok koncepciójának egészét nem is érintenék."[43] A kérdés 1935 májusáig nyitva maradt, s végül a Hómannal kötött szerződés a „szabad átdolgozás" jogát biztosította Deérnek, azzal a feltétellel, hogy az általa írott részeket bemutatja Hómannak.[44]

Másfél évvel később, 1936 október végén Deér már 130 oldallal elkészült, s készen állott arra, hogy kéziratát Hóman elé terjessze. Szekfű Gyulának ekkor részletesen beszámolt átdolgozása alapelvei felől, s e levele a kiadatlanul maradt kéziratról sok lényegeset árul el. „A Miniszter Úr [...] felfogásán lényeges pontokban sehol sem változtattam, azonban anyagát nagymértékben kiegészítettem. Így az angol szokás figyelembevételével részletesen tárgyaltam a magyar föld honfoglalás előtti történetét, mely alkalmat adott nekem arra, hogy az oláh kontinuitás kérdésében már a római idők tárgyalásánál óvatosan állást foglaljak, anélkül, hogy ez a tendencia látszatát keltené. Másrészt az avarok tárgyalásánál módot találtam arra, hogy a szlávság elhelyezkedését tárgyalva rámutassak arra, hogy e nép már a magyar honfoglalás korában sem volt egységes. Erősen rövidítettem viszont a magyarság levédiai tartózkodásának történetén s főleg a névanyagot redukáltam a minimumra. A magyarság műveltségének megértetésére egy rövid – Hómannál hiányzó – fejezetben összefoglaltam a nomádkultúrák jellemző vonásait s

azután részletesen tárgyaltam a honfoglaló magyarság műveltségét. A honfoglalás előadását némi egyszerűsítésekkel Hómantól vettem át, de megtoldottam egy fejezettel, mely a szlávság és a honfoglaló magyarság viszonyát, az itt talált és a hozott műveltség színvonalának összehasonlítását adja, jórészt régészeti anyag felhasználása alapján. A további fejezetekben kisebb-nagyobb változtatásokkal Hóman előadásához ragaszkodtam."

Deér végezetül szükségesnek látta megjegyezni: „Nagyon szeretném, ha a Miniszter Úr a lehetőség szerint mielőbb véleményét nyilvánítaná arra vonatkozólag, hogy átdolgozásommal egyetért-e? Nagyon örülnék, ha így volna, mert az említett változtatásokat kizárólag az olvashatóság és a magyar cél kidomborítása érdekében tettem meg."[45]

Még mindig bizonytalanul a szerzők megnevezésének dolgában, Deér november végén azzal küldte el a szlávok és a magyar honfoglalás kapcsolatáról írott fejezetet Balogh Józsefnek, a *Hungarian Quarterly*ben való közzétételre, hogy „szükségét érzem annak, hogy mint saját eredményemet leközöljem s a cikkre a Historyban [az angol nyelvű *Magyar Történet*ben] jegyzetben hivatkozzam".[46]

Csak 1936 végén érkezett meg Hóman Deér számára igen megnyugtató véleménye, Szekfűhöz. „Karácsony napján végre hozzájutottam a Deér-féle kézirat átolvasásához... A rövidített átdolgozást nagyon jónak találom. Az átdolgozó, néhol önmagát tán meg is tagadva, híven adja vissza gondolatmenetemet. Viszont a bevezetőül írt fejezetekben és egyéb hozzáadásaival is rendkívül értékesen egészíti ki könyvünket. Mindössze néhány megjegyzésem van s azt piros ceruzával a lapszélére jegyeztem. Azt hiszem mindketten elfogadhatjátok javaslataimat...

Külön is felemlítem, hogy a Németh Gyulától származó s akkoriban legjobbnak látszó 'előmagyar' szót az idegen nyelvű kiadásokban a Németh újabb megállapításai óta bátran használható 'mägyi' népnévvel kívánnám helyettesíteni."[47]

A tartalmi problémák körül folyó megbeszélések azt is jelezték, hogy a tervezett mű kézirata folyamatosan készül. A szerzők szerződésileg rögzítették a munka feltételeit, előlegeket vettek fel mindjárt 1935 nyarán, s levelezésük tanúsága szerint állandóan dolgoztak a művön. „... most minden percet a Historynak szentelek" – írta Deér Balogh Józsefnek 1936 októberében, a következő év nyarán pedig fáradtságára panaszkodott, „hiszen tanári munkámról és kisebb tudományos feladataimról nem is szólva ebben az évben [értsd az 1936–37-es tanévben] csináltam meg az egész angol történetet..."[48]

Az eredeti tervekhez képest azonban már ez is késésnek számított. A Magyar Szemle Társaság főtitkáraként Balogh József 1935 februárjában még azt tervezte, hogy „a mű két év leforgása alatt, tehát 1937 tavaszán napvilágot lát", s ezért „az I. kötet kézirata mához egy esztendőre, a II. kötet kézirata legkésőbb mához 18 hónapra volna beszolgáltatandó".[49] Hogy nem így történt, abban számos tényező játszott közre, legelőször is Balogh József kiválása a munkálat szervezőgárdájából, valamint, úgy vélem, ezzel összefüggésben a fordítási munka ismételt megtorpanása s a szöveg angolra ültetésének végső kudarca.

A tervbe vett kiadványok szervezési-szerkesztési munkálatait Balogh József nem sokáig tartotta kézben. 1935 második felében hirtelen kiéleződött viszonya Szekfű Gyulával, és szenvedélyes vitákba kezdtek a *Magyar Szemle* irányításának elvi és gyakorlati kérdéseiben.[50] A szemé-

lyeskedő torzsalkodássá fajuló nézeteltérések végül is ahhoz vezettek, hogy Balogh 1935. december 1-jével megválni kényszerült az MSZT főtitkári tisztségétől, és vele kivált a *Magyar Szemle* szervezeti kötelékéből a *The Hungarian Quarterly* és francia nyelvű társlapja, a *La Nouvelle Revue de Hongrie* is, illetve ezek háttérszerveként a *Society for the Hungarian Quarterly* is elvált a Magyar Szemle Társaságtól.[51] Ezzel együtt az angol és francia nyelvű *Magyar Történet* is elkerült volna az MSZT-től, amibe viszont Szekfű nem volt hajlandó belenyugodni. 1936 januárjában Bethlennél mint mindkét társaság elnökénél elérte, hogy a nagyszabású idegen nyelvű kiadványok is elkerüljenek Baloghtól, akivel a történészprofesszor azontúl nem volt hajlandó érintkezni. Megnyerte ügyének Hóman Bálintot is, s Bethlen végül engedni kényszerült: a szerződések és a pénzalap visszakerült a Magyar Szemle Társasághoz.[52] Egy ideig, 1936 elején, még folyt a kötélhúzás afelett, hogy mindkét társaságnak (SHQ – MSZT) köze maradjon a kiadványhoz, de egy 1936. május 29-én, Bethlen lakásán összehívott egyeztető értekezleten Szekfű ingerülten kijelentette, hogy „nem egyezik bele, hogy az ő kéziratát Balogh József kezelje! Az ő kéziratát Balogh József nem fogja kezelni!"[53] Szekfűnek azt is sikerült kiharcolnia, hogy a kéziratok fordítását is a Magyar Szemle Társaság, azaz saját maga intézhesse, „úgy hogy [csak] az elkészült angol fordítás fog a Quarterly kezébe kerülni, hogy azt angol cégnél kiadhassa".[54] Szekfű 1936. augusztus 19-én már örömmel jelenthette Deérnek, hogy „szerződéseinket és a kiadási összeget nemcsak elvben, hanem tényleg is visszakaptuk. Ennélfogva kizárólag a Magyar Szemle Társaság foglalkozik a dologgal, nem pedig Balogh József".[55] Balogh, aki még a szervezőmunka körüli

honoráriumáról is lemondott a publikáció „nemzeti fontosságát" hangoztatva, a kötetek ügyét ezzel teljesen átadta a Szemle új főtitkárának, Bisztray Gyulának.[56] A *Society for the Hungarian Quarterly* 1936. november 13-án tartott választmányi ülésén Ottlik György ügyvezető alelnök befejezett tényként jelentette a választmánynak, hogy a Magyar Szemle Társasággal az átadási ügyre „vonatkozó tárgyalások több hónapon át folytak, és annak ellenére, hogy magam a SHQ részéről érvényesítettem az összes jogi és tárgyi érveket, amelyek amellett szóltak volna, hogy a kiadás feltétlenül a mi feladatunk, s hogy a magunk munkájával szervezett mű kiadványunkként jelenjék meg, mégis az Elnök úr [Bethlen] őnagyméltóságával együtt úgy láttam helyesnek, hogy az ügyet ne a két társaság állandó együttműködése útján bonyolítsuk le, hanem hogy a kérdést a MSZT javára döntsük el".[57]

Az energikus, kitűnően szervező és terveit minden körülmények között teljesítő Balogh kiiktatása a *Hungarian History* előkészítő munkálataiból hozzájárult ahhoz, hogy a mű végül sohasem került nyomdába.[58] A Magyar Szemle Társaság nem csupán a vállalkozás egyik mozgatórugójától fosztotta meg magát, hanem egyben aktív ellenséggé is tette a hiúságában megsértett volt főtitkárt, aki ezek után nemigen egyengette többé a kiadvány útját. Ha ezt bizonyítani nem is tudjuk, joggal tételezhető fel, hogy a maga eszközeivel hozzájárult a kiadás késleltetéséhez. Itt mindenekelőtt az elkészült kéziratrészek fordításának problémáira gondolok, hiszen mint az angol nyelvű *The Hungarian Quarterly* és a francia *La Nouvelle Revue de Hongrie* szerkesztőjének, Baloghnak rendelkezésére álltak a legjobb hazai és részben külföldi fordítók és lektorok, s a HQ–NRH gépezete minden nehézség nélkül meg-

birkózott volna a *Magyar Történet* kéziratával is. Balogh azonban, aki nyilván nem minden ellenszenv nélkül figyelte hatásköréből kivont egykori kezdeményezésének sorsát, nem sokat tett a rendelkezésére álló eszközök mozgósítása végett. Nem sokkal azután, hogy Szekfű, illetve a *Magyar Szemle* visszakapta az angol nyelvű *Magyar Történet* adminisztrációját, kitűnt, hogy a fordító személye még mindig bizonytalan."[...] most fogjuk a fordítás dolgát is elintézni, miután kiderült, hogy a londoni Ralph Murray még nincs lekötve szerződéssel, sőt úgy látszik, nem is igen hajlandó munkánkat lefordítani" – tájékoztatta Szekfű Deért 1936 júniusában.[59] Az év végén úgy látszott, hogy Szász Zsomborné Brandt Elza vállalja a fordítást, ő azonban elsősorban a *The Hungarian Quarterly* fordítója volt, s később ottani túlterheltségére hivatkozva a munkától visszalépett – nem tudni, nem éppen Balogh József inspirációjára-e.[60] Szászné után egy bizonyos Dora Delisle nevű angol kisasszonyt nyert meg fordítóul, de ő rossz munkát végzett és maga is nehéznek találta a magyar szöveget, ezért lemondott.[61]

1939 tavaszán a fordítás még mindig nem indult meg. Ekkor az Eötvös Collegium fiatal angol lektora, Neville C. Masterman látszott alkalmasnak a nagy mű angolra ültetésére. Bisztray bizakodó volt: „Mast[erman] úr-féle megoldástól én is sokat várok, már értesítettem is az Eötvös-Koll[égium]-ot, hogy a nyurga kelta mielőbb keressen fel; ha sikerül megegyeznünk, mégis-mégis biztosítva látom ez év végéig az ang[ol] tört[énet] fordításának elkészültét."[62] Masterman meg is kapta a kéziratot. Május közepén már referált is az olvasmányról Szekfűnek. „Természetesen igen fontos, hogy egy ilyenféle munka fordítása pontos legyen. Úgy érzem, nagyon fontos, hogy létezzen

angolul egy olyan mű, mint az Önöké és én személyesen teljesen elmerültem benne." Masterman, aki később jónevű történész lett, a Wales-i Egyetem tanára, érdekesen reflektált a mű szemléleti vonatkozásaira is. „A *Történet* számomra nagyon érdekesnek és nagyon tisztességesnek tűnik. Nagyon tetszik nekem a Magyarország és Európa többi része közötti kapcsolat ábrázolása és úgy találom, amint tovább olvasom, hogy gazdagon mutatja be a magyar élet sokféle különböző aspektusát. Személy szerint én nagyra tartom a katolikus nézőpontot; s bár magam anglikánus vagyok, úgy érzem, hogy ez a vallási alap a munkának kritikusabb és tudományosabb nézőpontot nyújt, mivel e pillanatban nem a vallás bénítja meg a népek kritikai érzékét. Protestáns érzelmeimet eddig semmi nem sértette e műben!"[63] Szekfűnek jólesheteit a megjegyzés (amely végül is a meg nem jelent munka egyetlen brit kritikai visszhangja volt), hiszen hazai bírálói éppen attól óvták, „hogy ne kompromittáljam nemzeti történetírásunkat hibás konstrukcióim idegen nyelvre fordításával".[64]

A háború kitörése nem tett pontot a vállalkozásra. Egy évvel Masterman munkába állása után Bethlen István úgy látta, hogy a mű még 1940-ben megjelenhet. A munka „előre haladott állapotára" hivatkozva arra kérte Baloghot mint a *The Hungarian Quarterly* által tervbe vett angol nyelvű könyvsorozat gondozóját, hogy e sorozatból „a magyar történelem feldolgozása egyelőre kihagyassék, mert a Hóman–Szekfű-féle Magyar Történet ügyét rendkívül hátrányosan érintené, ha a Quarterly kiadványa ezt akár megelőzően, akár közvetlenül követően megjelenne. Azonfelül a közelmúltban a külügyminisztérium részéről is történt egy ízben kísérlet egy angol nyelvű magyar történet kiadására, de közbenjárásunkra a külügy szintén le-

tett az említett tervről, nem tartom tehát valószínűnek, hogy konkurrens dolgot támogasson".[65] Balogh rögtön intézkedett, hogy a „Hungary and the Hungarians" címen tervezett sorozat történeti kötetét ‚néhány hónappal', „az MSZT kérésére" elhalasszák, de Bethlennek jelentve ezt, nem mulasztotta el némi éllel hozzáfűzni, hogy „az annak idején általunk tervezett angol nyelvű nagy magyar történet és e kis vulgarizáló kötet között nincsen konkurrencia..."[66] Balogh ezután személyesen is tárgyalt e kérdésről Bethlen gróffal, akinek instrukciója nyomán utána nézett a másik konkurens vállalkozásnak is. Hamarosan értesítette a volt miniszterelnököt, hogy „a Magyar Szemle Társaság által gondozott angol nyelvű történetünknek – eltérően az M. Sz. T. értesülésétől – valóban akadt államilag is pártfogolt társa: Gratz Gusztáv és Szenczi Miklós tollából a Methuen and Co. cégnél szedés alatt van egy 300 oldalt meghaladó, tehát az általunk tervezett kompendiumnál ötszörösen nagyobb magyar történet. Mint velünk közlik, a könyvnek már most meg kellett volna jelennie, és alighanem megjelenik, ha a háborús nyomdai viszonyok ebben nem gátolják meg a kiadót".[67]

Végül azonban nem a Gratz–Szenczi-kötet, hanem Kosáry Domokos Amerikában kiadott, egykötetes, jelentős Magyarország-története jelent meg 1941-ben, az angol nyelvű könyvpiacon.[68] Kosáry Domokos ennek születésére – az Egyesült Államokból hozzá intézett kérdéseimre válaszolva – 1989-ben így emlékezett vissza: „A Hóman–Szekfű angol változata előkészítésében nem volt szerepem, hiszen csak 1936-ban doktoráltam, majd azután Párizsba, illetve Londonba mentem. Ott, 1939 tavaszán kaptam Szekfűtől levelet, amelyben támogatólag továbbította Teleki Pálnak Szent-Iványi Domokos (a Miniszterelnökség IV. ügyosztálya főnöke) által közvetített felkérését, hogy írjak – főleg az amerikai közönség számára – egy egykötetes összefoglalót Magyarország történetéről. Teleki Pál már előzőleg ismert. Amikor azután 1940-ben odahaza a könyvet megírtam, jeleztem Szekfűnek, hogy az első világháború óta történtekről nincs elég információm. Erre ő a kezembe adta azt a saját kezűleg írt szövegét, amelyet eredetileg erről a periódusról a kétkötetes angol változat számára írt. Ezt az utolsó részt tehát Szekfű javaslatára az ő szövege alapján készítettem, rövidítve és egy-két kiegészítéssel. Ezt meg is említettem az angol kiadás bevezetőjében. Az ügyet már elintézettnek tekintettem, amikor 1940 vége felé Szent-Iványi közölte velem, hogy Teleki óhajára az Egyesült Államokba kell utaznom. A részletes tájékoztatást és utasításokat azután Telekitől személyesen kaptam. [...] A küldetés a könyv kiadatásának – és más kiadványok előkészítésének – ügyén túlmenően az ő olyan bizalmas, szóbeli üzeneteinek átadására is kiterjedt, amelyet személyes barátainak (Isaiah Bowman stb.) kellett továbbítanom. Ezekből kitűnt, hogy Teleki minden áron ('amíg élek') meg akarta akadályozni Magyarország hadbalépését a németek oldalán. Arról, hogy esetleg, szükség esetén, emigrációs ellenkormányt alakítana, így, kifejezetten nem beszélt. De valamilyen tartós jellegű információs bázist készült kint létrehozni. Szent-Iványi ennél valamivel tovább ment a tervezgetésben. Mindez azonban már külön tanulmányt igényelne."[69]

A *Hungarian History* epilógusát Bisztray Gyulától ismerjük, aki a Magyar Szemle Társaság sokáig általa őrzött irataihoz személyes hangú, de tárgyszerű kommentárokat készített.[70] „Sajnos e gyönyörű terv, a sok készülődés, a munkálatok lassúsága és a második világháború esemé-

nyei miatt végül is nem valósulhatott meg!" Bisztray is kiemeli, hogy „sajnos, a fordítókkal rengeteg baj volt, és a késedelem tulajdonképpen főleg miattuk következett be". „...a második világháború idején ('ellenségesen' Angliával) nem is lehetett folytatni érdemben az előkészítő munkálatokat, csak a szerzőket szorgalmaztuk, s a beérkezett kéziratokat az elkészült fordítások két példányával együtt féltve őriztük az MSZT hivatalos helyiségének legvédettebb őrzőhelyén: a Wertheim-szekrényben. De hát az ostrom idején hivatali helyiségeink teljesen elhamvadtak, s a felfeszített Wertheim-szekrényben is porrá-hamuvá vált minden papiros..."

Nehéz elképzelni, hogy Bisztray Gyula kommentárja a teljes magyarázatát nyújtsa a *Hungarian History* kudarcának. A nagyarányú előkészítő munka láttán számos kérdés marad megválaszolatlanul. Vajon hihető-e, hogy a *Hungarian Quarterly*t oly dinamikusan életrehívó és életben tartó Bethlen-csoport pusztán személyi és technikai nehézségek miatt nem tudta volna megvalósítani e másik nagyszabású tervét? Vajon a pénzügyi tranzakciók lassúsága, a Bethlentől származó direktívák viszonylag késői körvonalazása, a szerzők, elsősorban Deér késlekedése, a fordítással kapcsolatos temérdek ügyetlenkedés és erélytelenség mögött nem húzódott-e meg valamilyen politikai ok is? Nem az angol orientáció életképtelenségének egyfajta jeleként kell-e értékelnünk e vállalkozás történetét, amely egyszersmind az igazán színvonalas, széles bázisú magyar külpolitikai propaganda hiányát illusztrálja? A Szekfű–Bethlen-konfliktusban nem tükröződött-e valamilyen mértékben a korszak számos politikai feszültsége, s általában, a munkálatokat szervező politikusok és literátorok munkáját vajon milyen mértékben befolyásolta kezdetben a Gömbös–Bethlen-ellentét, majd a fokozódó németbarátság és végül a kirobbanó világháború?

A hazai angolbarát vezető köröknek, különösen Hitler hatalomra kerülésétől a háború végéig, jellegzetes és nem lankadó törekvése volt az „angolszász" világ megnyerése, a magyar múlt és jelen angol–amerikai kapcsolatainak szüntelen dokumentálása és ezzel életben tartása.

A kiadatlanul maradt *Hungarian History* jól illusztrálja a Bethlen István körül tömörülő nagybirtokos-nagytőkés körök történeti-ideológiai koncepciójának konkrét érvényesülési formáját, az államhatalmi célok szolgálatába szegődő történetírás aktuálpolitikai funkcióvállalását.[71]

BALOGH JÓZSEF: A PATRISZTIKÁTÓL A KÜLPROPAGANDÁIG

A nagyszabású tervek s a köréjük gyűlő kiválóságok végső soron igen kevéssé mozdították elő Magyarország ügyét. Ami történt, az Bethlen István irányítása mellett a fáradhatatlan szerkesztőnek, Balogh Józsefnek (1893–1944) volt köszönhető, aki óriási energiával igyekezett a *Hungarian Quarterly* segítségével hidat verni Magyarország és – főként – Nagy-Britannia közé.

Balogh József nagy műveltségű zsidó családban született. Apja a budapesti Rabbiképző Intézet történelem- és irodalomtanára volt, Bacont, Spinozát és James Bryce-t fordított. Ahogyan tudományos témájával, úgy Balogh kapcsolatait a Horthy-korszak vezető rétegével is apja, Balogh Ármin alapozta meg, aki magyar nyelvre tanította a befolyásos Kornfeld és Weiss dinasztia első nemzedékét.

Az ő révén barátkozott össze Balogh József báró Kornfeld Móriccal, s valószínűleg ez a háttere annak, hogy ő lett a Bethlen gróf által létrehozott *La Nouvelle Revue de Hongrie*, majd néhány évvel később a *The Hungarian Quarterly* (egyik) szerkesztője.[72]

Balogh József katolizált, és a klasszika-filológia ismert kutatója, valamint Szent Ágoston szakértője lett. Fő műve a *Confessiones* első tíz könyvének magyar fordítása, amelyben Balogh intellektuális hitvallása, erkölcsi mondanivalója is megtestesült. Számos munkát írt a patrisztika tárgyköréből, a középkori magyar kultúráról, Magyarország klasszikus és keresztény örökségéről, Szent István királyról és Szent Gellért püspökről. A legjobb szakfolyóiratokban publikált, többek között a korai kereszténységgel foglalkozó vezető nemzetközi orgánumokban is *(Didaskaleion, Die Antike, Philologus, Speculum, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche).* Képzett görög és latin filológus volt, aki emellett németül, angolul, franciául és olaszul is jól tudott. Balogh ígéretes tudományos tehetségként indult pályáján. „Atyámnak köszönöm az ókor, a korai kereszténység és összefonódásuk, a patrisztika iránt korán jelentkező érdeklődésemet: gyermek voltam, mikor 'Keresztény–latin Irodalomtörténetét' (1904, sic) megírta; Ágoston azóta nem hagyott el."[73]

Augustinusszal diákként kezdett behatóbban foglalkozni, amikor Adolf von Harnack berlini szemináriumában először ismerkedett módszeresen a szöveggel. Szent Ágoston-fordítása már az első világháború előtt elkészült, 1915-ben meg is kellett volna jelennie a Filozófiai Írók Tára című sorozatban. A bevezető tanulmány képezte Balogh doktori disszertációját, melyet Budapesten védett

meg 1918-ban. „Confessio-vizsgálódásaim mellékhajtásai még éveken át fenntartották kapcsolatomat a patrisztikával, akkor is, mikor életpályám már más célok felé fordult." Különösen szívesen emlékezett „Voces paginarum" című tanulmányára, mely a lipcsei *Philologus*ban jelent meg 1927-ben, és az „Augustinus »alter und neuer Stil«" című dolgozatára, amelyet a *Die Antike* közölt Berlinben ugyanazon évben.[74] Ezek „mind a Confessiók fordításában gyökereznek" – jegyezte meg később Balogh. A húszas évek magyar klasszika-filológiája, egyháztörténete, néprajztudománya sokat köszönhet lendületes kutatómunkájának, melynek nyomán a 30-as évek elején szóba jöhetett még egyetemi tanári kinevezése is. A filológus szakma kezdettől méltatta „Voces paginarum" című, igen eredeti értekezését, amely „az ókortól napjainkig kíséri a diktálás és olvasás módozatait s vele képzettségének és eredeti intuíciójának szembetűnő jeleit adta..."[75] Balogh kimutatta, hogy a betűk eredetileg, az ókori felfogás szerint hangjelek, hangjegyek voltak. Szent Ágostontól eredeztette azt a nézetét, hogy minden szó voltaképpen hangzik, hallatszik, s amíg csak leírjuk, addig tulajdonképpen nem más, mint önnön jele. Amikor az olvasó a betűt látja, hang jut az eszébe: a betű hangot jelöl. Szent Ágoston szavaival: „Omne verbum sonat. Cum enim est in scripto, non verbum, sed verbi signum est..."[76]

Balogh vélekedése szerint az olvasás hangos volt és maradt nemcsak az ókorban, hanem a középkoron át egészen a 16. századig, amikor a könyvnyomtatás feltalálásával egyszerűsödött és felgyorsult a néma olvasás technikája, és a hangos olvasás szűkebb használati körre szorult vissza. Balogh az írás és olvasás mechanizálódásáról beszél az új- és a legújabb korban, amit a diktafonok, a be-

szélőgépek, a távírók, a rádiózás megjelenésével magyaráz. Az oralitás és írásbeliség nagy hírű kutatója, Walter J. Ong, az amerikai Saint Louis Egyetem professzora 1982-ben méltatta Balogh „nagyon korai, de ma is rendkívül informatív" munkáját, s főként azt a tételét, mely szerint az írott szöveg hangos felolvasásra szolgált, s hogy a hangos olvasás szokása egészen a modern korig tovább élt.[77] Balogh munkáját az angol–amerikai tudományosságban nemcsak a jezsuita Ong atya tartotta számon. Értékelte és értékesítette eredményeit Paul Saenger, a chicagói Newberry Könyvtár ritkaságtárának vezetője, Eric A. Havelock, a Harvard, majd a Yale Egyetem professzora és R. G. M. Nisbet,[78] a nagynevű oxfordi klasszika-filológus, hogy Balogh tudományos utóéletének színvonalát a velünk kortárs külföldi hivatkozások között tallózva jelezzük. Balogh jelentőségét az ő munkáikkal egybevetve a mai kommunikációfilozófia szempontrendszerében helyezi el Demeter Tamás több tanulmánya.[79]

Baloghot mindvégig foglalkoztatta a Róma-kultusz és a császárkultusz kérdésköre. Felfogása szerint Szent Ágoston kora fordította „a keleti gyökerű uralkodói misztikát Róma felé, [...] [A]z imperium sine fine-ből Imperium Romanum lesz. A Róma-kultusz mellé testvérként tapad a császár-kultusz: politika és vallásosság ez izmos és szívós szövevényével kell a zsenge kereszténységnek felvenni a küzdelmet".[80]

Balogh 1931-ben már világosan utalt Szent István király *Intelmei*nek Szent Ágostonig visszanyúló gyökereire, amikor a Szent István korából fennmaradt eszméket mint „egy századok óta fejlett, augustinusi alapokon nyugvó Karoling-elméletet" taglalta a *Magyar Nyelv* lapjain.[81] Balogh ezeket a gondolatokat a magyar középkor forrásai-

nak kutatásakor is kamatoztatta, így amikor az *Intelmek* gazdag forráskritikai elemzését adta az 1938-as Szent István-emlékévben megjelent akadémiai Emlékkönyvben. Nem először merített érveket tudományos köntösben megfogalmazott aktuális politikai mondanivalójához a középkori *Intelmek* látszólag holt szövegéből.[82]

Balogh kutatói habitusát éppen ez a politizáló tudományosság: a friss mondandónak a történelem mélyéről filológiai akríbiával felhozott eszmékkel való kifejezése jellemezte. „Bennünket a Róma-eszme és a császár-eszme a X. és XI. század fordulóján, tehát éppen olyan időpontban foglalkoztat, mikor – III. Ottó és Gerbert nagy személyes hatása alatt – a megdermedt középkori formákba ismét, az átmenet rövid éveire, élet költözik."[83] A politikussá vált, de vérbeli forráskritikusnak és klasszika-filológusnak megmaradt Balogh – 1938-ban! – egyenesen Sallustiusig viszi vissza azt a tételt, amely Szent István *Intelmei*ről szóló tanulmányának központi üzenete: „az egynyelvű és egyszokású ország törékeny és gyenge".[84]

Nehéz nem kihallani a politizáló (és a nácizmus hazai térnyerését aggódva figyelő) Balogh hangját a tudományos értekezésből is, amikor így érvel: „A népi sokféleség, mint államalkotó és államfenntartó erő a római császárkor megingathatatlan tétele, amelyet a középkor annál szívesebben tesz a magáévá, mert Nagy Károly birodalmában ismét hatóerőnek érezte."[85]

Innen közvetlen már a kapcsolat a végkövetkeztetéshez: „'[J]övevények' erényeinek, tudásának és munkájának köszöni tehát Róma és az újkeresztény Magyarország is hatalmát és gyarapodását".[86] Élete utolsó tanulmánya is az *Intelmek*ről szólt.[87]

Balogh legnagyobb teljesítménye a *Confessiones* fordítása és a hozzá írott bevezető tanulmány volt, amit harmincéves késéssel, élete legvégén, a háború s utóbb az üldöztetés mind fenyegetőbb árnyékában végül sikerült még két kiadásban is megjelentetnie. A Szent Ágoston vallásos megtérésének kérdéseihez vissza-visszatérő Balogh filológusi kérdésfelvetésében alighanem saját konverziójának, a katolicizmushoz vezető ellentmondásos útjának problémáit: egyfajta önelemzést is kell keresnünk. A „Vallomásokat", a magyar fordításirodalomnak ezt az ékességét (melynek még a kefelevonatát is egy Illyés Gyula gondozta) ideje lenne ismét új kiadásban, immár a nemzetközi tudományosság újabb kutatási eredményeinek jelzésével közreadni.[88]

Minthogy Balogh az itt elmondottak ellenére önálló könyvet nem írt, és filológiai munkásságát fokozatosan a politikai publicisztikával, a külföldnek szóló propagandával és a nagyvilágban élő magyar nemzetkép formálásának napi gyakorlatával cserélte fel, nem kapott katedrát.[89] A jelentős tudományos ígéretből a magyar külpropaganda igen sikeres munkása, kiváló szerkesztő, publicista, Bethlen István külpolitikájának egyik szürke eminenciása lett. Balogh pályájának átcsatolódása a tudományból a politikába tanulságos és jellegzetes képlet. A folyamatot jól tükrözi bibliográfiája.[90] A műjegyzék világosan követhetővé teszi Balogh érdeklődésének alakulását, a tisztán tudományos és a kifejezetten politikai korszakok elkülönítését, egymásba hajlását, olykor termékeny összefonódását.

Balogh különös ember volt. Mint kikeresztelkedett zsidó nem szívesen vállalt, nem is igen vállalhatott állami közéleti tisztséget – sem az egyetemen, sem a politikában.[91] Modorossága, arroganciája, sznobizmusa, homoszexualitása és neofita katolicizmusa elszigetelte őt kortársaitól. Magányossá és sebezhetővé vált. Ennek ellenére óriási szorgalmával és munkabírásával, enciklopédikus tudásával, kiváló diplomáciai érzékével, szervező és szerkesztő tehetségével a háborút megelőző évtizedben kitüntetett helyzetet tudott teremteni a maga számára. Megdöbbentően kiterjedt köre volt, a hagyatékában lévő 30 ezer dokumentum tanúsága szerint bel- és külföldön szinte mindenkivel kapcsolatban állt, aki számított.[92] Nem csupán Kornfeld báró barátságát élvezte: kapcsolatai voltak magához Horthy kormányzóhoz is, akinek háziorvosa Balogh első unokatestvérének férje, Szőllősy Lajos, a tekintélyes belgyógyász volt. Balogh 1937-ben kormányfőtanácsosi címet is kapott, amivel a „méltóságos úr" megszólítás járt, s így végül valóban a felső tízezer tagjává válhatott.[93] Nem kevesen gondolták, hogy valószínűleg ő lesz a háború utáni korszak első magyar külügyminisztere, ezt azonban nem érte meg: 1944-ben meggyilkolták.

A *Revue* élén Balogh néha tévedett, így amikor – 1932-ben – Mussolinit („Dux et Magister") magasztaló cikket közölt, s benne a Ducét „bölcs nevelőnek", egyenesen „pedagógus-zseninek" nevezte.[94] Mentségéül szolgálhat, hogy ekkoriban sokan ítélték meg tévesen az olasz diktátort Magyarországon. Balogh konzervatív volt, de a fasizmussal nem rokonszenvezett: az olasz vezérben a magyar revízió támogatóját látta. A revíziós gondolat kapcsolta össze egy tehetséges és sokoldalú újságíróval, Ottlik Györgygyel, akivel előbb a francia *Revue* szerkesztésének feladatát osztotta meg. Ottlik (1889–1966) nemesi családból származott, s maga is igen jótollú publicista és ötletes szerkesztő, a *Pester Lloyd,* a *Budapesti Hírlap* és a Népszövet-

ség által kiadott *Annuaire* vezető munkatársa volt.[95] Éveken át a *Hungarian Quarterly* szerkesztését is ketten végezték Ottlikkal, majd 1939-ben Balogh teljesen átvette a lapot. Közös munkálkodásuk eredményeképpen a kontinens egyik legjobb angol nyelvű folyóiratát sikerült létrehozniuk. A *Quarterly* gróf Bethlen külpolitikai szócsöve volt, ahogyan Ottlik kifejezte: „Neked, Kegyelmes Uram, megvan a Magad külpolitikai angolnyelvű folyóirata".[96] A szerkesztők soha nem adtak ki kényes, a határrevízióval vagy az etnikai kérdésekkel kapcsolatos írásokat anélkül, hogy a volt miniszterelnökkel ne egyeztették volna azokat. Amikor Bethlen maga akart a lapban publikálni – például egy báró Eötvös Józsefről szóló cikket –, Baloghot kérte fel az írás lektorálására, pontosabban arra, hogy azt még az angolra fordítás előtt az angolok igényeinek és ízlésének megfelelően igazítsa át s rövidítse le. „[M]indaz, amit a demokráciáról mondok, az angol olvasóközönség előtt idegenszerűnek fog hangzani, miután ők a romlott és elfajult demokráciának azt a formáját, amely a közép-európai államokban a háború után kifejlődött, annyi bajt, bizonytalanságot, szociális és politikai zavart okozott, nem ismerik közelebbről és ennek folytán a dolgozat több tételével szemben értetlenül fognak állni és nem csak értetlenül fognak állni, hanem a felállított tételeket egyenesen elutasítják."[97]

Ottlik és Balogh úgyszólván mindent tudtak arról, hogy miképpen kell jó lapot szerkeszteni. Balogh minden számon és minden cikken keményen dolgozott. Nemcsak arra helyezett nagy súlyt, hogy megszerezze a „megfelelő" szerzőtől a „megfelelő" írást, hanem igen sok időt és fáradságot fordított a felkért illusztris szerzők számára készített cikktervezetek, fogalmazványok elkészítésére és

a szöveggondozásra is. Egyes esetekben képes volt akár öt különböző személlyel is angolra fordíttatni ugyanazt a cikket, hogy az idegen nyelvű szöveg tökéletesen tükrözze az eredeti tartalmat.[98]

A szerkesztőség ugyanabban a kis helyiségben működött az egykori Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) úton, ahol Balogh korábban a *Magyar Szemlé*t is szerkesztette. Az épület a Kornfeld báró-féle Hitelbank leányvállalatának, az Auer Gáz vállalatnak a tulajdonában volt, s Baloghot – hogy működését javadalmazni lehessen – kinevezték a részvénytársaság egyik igazgatójává.[99] A szerkesztőség kis létszámát a gyors és hatékony munka érdekében kiegészítették, s így a Vilmos császár út 3. nem csupán szerkesztőségi iroda volt, hanem valóságos kis fiók-külügyminisztérium, mely értelemszerűen főként Londonnal, Párizzsal és Washingtonnal ápolta a kapcsolatokat. Balogh különösen arra volt büszke, hogy lapját határozottan nem pártpolitikai igyekezetek mozgatják, hanem az egyenesen a nemzeti szócső státusát élvezi. Időnként szinte visszhangozta Bethlent: „A H[ungarian] Q[uarterly] nem a hivatalos magyar külpolitika orgánuma, hanem társadalmi alapítás és ilyként szintézise a nemzeti külpolitikának".[100] Meglehetősen bátor kijelentés volt ez éppen 1941 márciusában, amikor Balogh nagyon is jól tudta, hogy a cenzúra nem engedné, hogy olyan cikkeket publikáljon angol nyelven, melyeket a magyar közönség számára ekkor még kiadhatónak tartottak.[101]

A Quarterly Társaság évi közgyűlése nagyszabású társadalmi esemény volt, ahol a magyar politikai elit angolbarát része találkozott. Nem csupán a *Quarterly* ügyeit beszélték itt meg, hanem más fontos nemzeti kérdéseket is. Az összejövetelek jelentősége erősen megnőtt a háború

éveiben, s különösen amikor az ország mind Angliával, mind az Egyesült Államokkal hadiállapotba került. A leállított, de egészen meg nem szüntetett *Quarterly* körének üzenetei jelentőségteljesek maradtak. A testület egyes tagjait a hivatalos program után Bethlen rendszerint meghívta *déjeuner*-re, s e vendégek névsorán 1942 és 1943 októberében – Baloghgal együtt – főként olyanok szerepeltek, akik néhány hónap múlva – az 1944. márciusi német megszállás után – a Gestapo elfogatási listáján is az első helyen álltak.[102]

A háborút túlélte egy dátum nélküli, talán 1943 végéről vagy 1944 elejéről származó kefelevonat, melyben a Quarterly Társaságot és francia párját világosan olyan szervezetként fogták fel, melynek az lesz a feladata, hogy a világháború utáni „átmenetgazdálkodás" politikai témáit kijelölje és kidolgozza.[103]

Balogh minden tavasszal beutazta Európát, hogy *Quarterly*jének piacot teremtsen, hogy a lapnak jeles szerzőket toborozzon, és személyes összeköttetéseket szerezzen.[104] Ügyesen környékezte meg az angol notabilitásokat, akiket gyengéd erőszakkal rávett, hogy jöjjenek el Budapestre, és írjanak is a *Hungarian Quarterly* számára. Az angol – jobbára konzervatív – közreműködők névsora egy brit ki-kicsodára emlékeztetett. Tekintettel arra, hogy Balogh Amerikában lényegesen kevesebb személyes erőfeszítést tehetett a lap érdekében, az amerikai szerzők névsora jóval szerényebb volt, s szinte kizárólag a *Quarterly* saját tanácsadó testületének tagjaiból állt.

A háború a *The Hungarian Quarterly* és gazdái számára is egyre inkább végső próbatételnek bizonyult. Egy olyan országban, amely 1941 végétől mind Angliával, mind az Egyesült Államokkal hadban állt, a németekkel kötött,

riasztóan szoros barátság „hivatalos" hangoztatása Balogh Józsefnek egyre kevesebb teret engedett a manőverezésre.[105] Jellemző, hogy amikor Balla Antal *A magyar és a német* címmel tervezett könyvét itthon a szerző neve alatt túlságosan veszélyes lett volna megjelentetni, Balogh úgy gondolta, hogy elviszi azt egy külföldi kiadóhoz, és álnéven adatja ki.[106] A német–magyar kapcsolatok vagy a zsidókérdés kimondhatatlan terhet jelentett a nyíltan angolbarát *Quarterly* és szerkesztője számára, akinek zsidó származását – még magas pozícióban lévő barátai kedvéért is – csak átmenetileg bocsátották meg.

Minden reményét az angolokba vetve küzdött a nácik ellen, egészen a szörnyű végig. A *Quarterly* szerkesztése már a háború kitörése előtt olyannyira megnehezedett, hogy Pelényi János washingtoni magyar követ 1939 januárjában azt javasolta, a *Revue* és a *Quarterly* szerkesztőségét helyezzék át Párizsba, illetve Londonba.[107] Balogh nem sokra tartotta „a jelképes függetlenséget", és ellenezte az ötletet.[108]

Ugyanakkor azonban közvetlen politikai útmutatást kért a magyar Külügyminisztériumtól az ország függetlenségének fenyegetettségével, Magyarország „birodalmi" ideológiájával, a német terjeszkedéssel vagy az ország etnikai kisebbségeivel kapcsolatban. 1940 nyarán például a Külügy azt tanácsolta Baloghnak, „hogy kívánatos lenne a HQ-t nagyobb mértékben, mint ez eddig történt, az Egyesült Államok felé tájékozni [sic]. Nem tudom, miként sikerül ezt majd megvalósítani, hiszen most jobban el vagyunk szakítva az Államoktól, mint valaha" – jelentette ki Balogh keserűen, és Kornis professzorhoz fordult tanácsért. Az 1940. szeptember elején megjelenő számnak „a KÜM óhajtásának megfelelően fogyatékos eszközeinkkel igyekeztünk amerikai színezetet adni" – számolt be Balogh

nem sokkal később Kornisnak.[109] Balogh természetesen tudta, hogy „a HQ-t közép-európai politikai szükségszerűség bármikor komolyan veszélyeztetheti, és évek óta jól tudjuk, hogy a kormány parancsszavára esetleg meg kell szűnnünk". Mindazonáltal 1940 karácsonya előtt még emlékeztette Bethlent, hogy „[m]indenkor azonban az volt a nézeted, Kegyelmes Uram, hogy önmagunk ezt a folyamatot semmiképpen sem segíthetjük elő, legfeljebb alávethetjük magunkat a parancsnak".[110] Amikor a *Quarterly*t 1941 végén betiltották, Balogh folytatásként egy Magyarországról szóló terjedelmes kézikönyvet állított össze, melyet *A Companion to Hungarian Studies* címen a *Quarterly* 1942-es összevont köteteként adott ki 1943-ban. Tervezte a *Companion II* kiadását is, de ez már nem valósult meg.

A német megszállás alatt érte a szerkesztőt a tragikus halál. Passuth László, aki barátja volt, 1979-ben így emlékezett Balogh József utolsó hónapjaira: „1944. március 19-én felhívott telefonon, tőle értesültem a német megszállásról. Másnap láttam utoljára, azzal búcsúzott, hogy »alá kell merülnöm egy időre«. A Balogh-legenda bőségesen gyarapodott: tudtuk, hogy jóakarói Szegedre vitték, ahol egy [jezsuita] rendház falai fogadták be, ám nem kapott szerzetesi ruhát, amely megvédte volna. Nagy nyelvtudása árulta el, amikor egy kisfiút latinra tanított, s az lelkesedve beszélt a nagy tudósról nácibarát levente-oktatójának – az emberről, aki mindent tud, egész nap a könyvtárban ül, sose megy ki az utcára. A sors keze kinyúlt érte, és bár Balogh Józsefet, az I. világháború többszörösen kitüntetett repülőtisztjét magas helyen próbálták megmenteni, amint a mentesítő okmány elérte volna valamelyik gyűjtőtáborban, az oly igen értékes zsákmányt máris továbbszállították. Utolsó hírünk a sárvári táborból jött, aztán nyoma veszett".[111] A kormányzó saját szárnysegédjét küldte el, hogy keresse meg a tudós szerkesztőt. Tost Gyula alezredes (aki nem sokkal később, a nyilas hatalomátvételkor öngyilkos lett) azt a megbízást kapta, hogy tegyen kísérletet Balogh életének megmentésére a légierőhöz szóló állítólagos behívóparanccsal, ahol Balogh az I. világháború alatt is szolgált. Az alezredes végigmotorozta a Dunántúlt, de már nem talált rá a szerkesztőre.

Balogh a nácik kezétől halt meg, akikkel egy évtizeden át oly bátran harcolt. Hitte, hogy az angolok (s tán az amerikaiak) meg tudják és meg is akarják menteni a hazáját. Tévedett. Balogh Józsefet, aki egész életében a latin civilizáció és a keresztény hit értékeinek hódolt, a nácik vagy magyar barátaik ölték meg, mert zsidó származású volt, s mert a maga eszközeivel azért harcolt, hogy lefogja kezüket.

Szent Ágoston s a nagy európai latin-keresztény hagyomány magyar tudósa hősként halt meg. Vele együtt meghalt az angolbarát külpropaganda ikerterve is, füstbement a *Hungarian History* és évtizedekre megszűnt a *The Hungarian Quarterly*. Emléküket Szent Ágoston szép soraival idézzük: „Numquid iustitia varia est et mutabilis? Sed tempora, quibus praesidet, non pariter eunt; tempora enim sunt."[112]

JEGYZET

1 Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991, 237–297. (2., átdolgozott kiadás: Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2013).

2 Előadásom és annak jelen írásos változata alábbi cikkeimre épült: A patrisztikától a politikáig: Balogh József 1893–1944 (A függelékben Balogh József bibliográfiája, Gál Ágnessel együtt összeállította Frank Tibor). In Erdei Gyöngyi és Nagy Balázs, szerk.: *A történelem szövedéke. Történelmi tanulmányok Székely György tiszteletére.* (Monumenta historica Budapestinensia; XIV.) Budapest, Budapesti Történeti Múzeum és az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2004, 391–404; A revíziós politika 'elméleti alapvetése': az angol nyelvű *Magyar Történet* terve *Magyar Filozófiai Szemle*, XXIV: (1980), 6, 931–943; Luring the English-Speaking World: Hungarian History Diverted. *The Slavonic and East European Review*, 69 (1991) 1, 60–80. Felhasználtam Balogh Józsefre és a *The Hungarian Quarterly*re vonatkozó további tanulmányaimat is: Literature Exported: Aspects of The Hungarian Quarterly, 1936–1944, *Studies in English and American* 4 (1978), 255–282; Tibor Frank, Editing as Politics: József Balogh and *The Hungarian Quarterly*, *The Hungarian Quarterly*, XXXIV (1993) 129, 5–13; "To comply with English taste:" The Making of *The Hungarian Quarterly*, 1934–1944, *The Hungarian Quarterly* XLIV (2003), 171, 112–124; A magyar külpolitika angolszász orientációja a második világháború előtt és alatt, *Külügyi Szemle* V (2006), 1–2, 253–265; 'A National Cause': The Hungarian Quarterly and Its Companion Volume, 1943, *The Hungarian Quarterly* LII (2011) 201, 3–10.

3 Bethlen I. – Kozma Miklós, 1934. július 2., Fond 1/75/477.

4 Bethlen István angliai előadásai. Budapest, Genius, 1934, 35–59, 120.

5 Count Stephen Bethlen: *The Treaty of Trianon and European Peace.* London – New York – Toronto, Longmans, Green, 1934; magyarul: *Bethlen István angliai előadásai*, i. m.

6 Romsics Ignác: *Bethlen István*, i. m. 246–250, 271.

7 R. W. Seton-Watson: *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers.* Eyre and Spottiswoode, 1934, 5.

8 R. W. Seton-Watson: *A History of the Roumanians. From Roman Times to the Completion of the Unity.* Cambridge, University Press, 1934. VIII. 2. 596.

9 R. W. Seton-Watson: *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers*, i. m. 5.

10 R. W. Seton-Watson: *Treaty Revision*, i. m. 59. és passim.

11 R. W. Seton-Watson: *A History of the Roumanians*, i. m. VIII.

12 Hugh Seton-Watson: R. W. Seton-Watson and the Romanians. *Revue Roumaine d'Histoire* X (1971), 1. 26–35, 35–36, 36–39, 40–41.

13 Jeszenszky Géza: Jászi Oszkár és R. W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években. *Századok* 111 (1977), 4, 751, idéz Várdy Béla könyvéből: *History of the Hungarian Nation 1919–1968.* Astor Park, Fla. 1969, 188.

14 R. W. Seton-Watson: *A History*, i. m. VII–VIII.

15 R. W. Seton-Watson: *A History*, i. m. VII.

16 R. W. Seton-Watson: *A History*, i. m. 9–16, a 12. oldalon idéz A. D. Xenopol könyvéből: *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane.* I., Paris, E. Leroux, 1896, 130.

17 Gróf Bethlen István a Magyar Szemle Társaság hatodik közgyűlésén, 1934. május 14. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt), Litterae Originales (a továbbiakban: Litt. Orig.), Balogh József iratai, Fond 1/1525/14044; Bisztray Gyula feljegyzése az angol nyelvű Magyar Történetről, 1966. február, OSZK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen").

18 Előadvány az 1934. július 3-án, a The Hungarian Quarterly tárgyában tartandó megbeszélésen. OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/1525/13883, vö. 13884.

19 Uo.

20 Uo.

21 Bethlen – Széchenyi Lászlónak és Pelényi Jánosnak, 1934. december 29. OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/1525.

22 A HQ-ülés jegyzőkönyve, 1935. február 12., illetve a Society of [sic] The Hungarian Quarterly ülésének jegyzőkönyve, 1935. október 24., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/75/484, illetve 1/1525/13885.

23 Uo.

24 Bethlen – Bárdossy, 1941. november 6., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/212.

25 Balogh – Bethlen, 1935. június 7., 1936. január 22., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322; Society for The Hungarian Quarterly, 1935. június 7., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322; A Society for The Hungarian Quarterly tagjainak névsora, OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/240, l. még a *The Hungarian Quarterly* közleményeit, 1936–1941.

26 Balogh – Bethlen, 1935. június 7. és 1938. április 6., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322; Az Anglo–Hungarian Society iratai, OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/72.

27 Hirdetésfogalmazvány a Young Magyar–American számára, valószínűleg 1936-ból. OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/3351.

28 Angol és francia nyelvű Magyar Történet, 1934. november 1. (?), OSZK Kt: Fond 1/75/475; Bisztray Gyula feljegyzése az angol nyelvű Magyar Történetről, 1966. február, OSZK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen").

29 Angol és francia nyelvű Magyar Történet, 1934. november 1. (?), OSZK Kt: Fond 1/75/475; Balogh – Deér-szerződés, 1935. április 27., OSZK Kt: Fond 1/75/488.

30 Angol és francia nyelvű Magyar Történet, 1934. november 1. (?), OSZK Kt: Fond 1/75/475; Feljegyzések az angol és francia nyelvű Magyar Történet tárgyában, 1935. január 31., OSZK Kt: Fond 1/75/476.

31 Balogh – Bethlen, 1935. február 6., OSZK Kt: Fond 1/75/481 ehhez mellékelve: Feljegyzés, 1935. február 6., OSZK Kt: Fond 1/75/487; Elnöki megnyitó az MSZT által a Hung. Q. és a H. of. H. finanszírozása érdekében összehívott értekezleten, 1935. február 12., OSZK Kt: Fond 1/75/482; Jegyzőkönyv az 1935. február 12-én megtartott értekezletről, OSZK Kt: Fond 1/75/484; Balogh – Deér, 1936. október 26., OSZK Kt: Fond 1/746/6466; MSZT–Miniszterelnökség, 1935. október 15., OSZK Kt: Fond 1/75/511; Bethlen – Berzeviczy Albert, 1935. május 29., OSZK Kt: Fond 1/75/498; Bethlen – Balogh Jenő, 1935. július 6., OSZK Kt: Fond 1/75/508.

32 A Society of the HQ 2. választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1936. január 3., OSZK Kt: Fond 1/1525/13892.

33 Szekfű – Deér, 1936. április 29., OSZK Kt: Fond 7/X-19.

34 Szekfű – Deér, 1936. november 24., OSZK Kt: Fond 7/X-19.

35 Megbeszélés az „Angol nyelvű Magyar Történet" szerkezeti és tartalmi kérdéseiről gr. Bethlen István lakásán (Budapest VIII., Eszterházy u. 25.), 1936. november 28., OSZK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen").

36 Uo.

37 Balogh – Deér, 1935. május 15., OSZK Kt: Fond 1/75/495.

38 Szekfű – Deér, 1936. augusztus 19., OSZK Kt: Fond 7/X-19.

39 Deér – Szekfű, 1936. szeptember 25., ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest (a továbbiakban EK) MS G 628.

40 Hóman – Szekfű, 1939. augusztus 3. (két azonos dátumú levél közül az első), EK Kt: MS G 628.

41 Balogh – Hóman, 1935. február 1., OSZK Kt: Fond 1/75/477; Balogh – Deér, 1935. február 1., OSZK Kt: Fond 1/75/478.

42 Deér József: Hómans Werk über die mittelalterliche Geschichte Ungarns. *Ungarische Jahrbücher* 11 (1931). 112–119.

43 Deér – Balogh, 1935. február 2., OSZK Kt: Fond 1/75/480.

44 Balogh – Hóman, 1935. május 6., OSZK Kt: Fond 1/75/493.

45 Deér – Szekfű, 1936. október 25., EK Kt: MS G 628.

46 Deér – Balogh, 1936. november 24., OSZK Kt: Fond 1/746/6471.

47 Hóman – Szekfű, 1936. december 26., EK Kt: MS G 628.

48 Deér – Balogh, 1936. október 11., OSZK Kt: Fond 1/746/6463; Deér – Balogh, 1937. június 21., OSZK Kt: Fond 1/746/6487.

49 Főtitkári előterjesztés a Magyar Szemle Társaság rendkívüli választmányi ülésén, 1935. február 12., OSZK Kt: Fond 1/1525/14045.

50 Iratok a Magyar Szemle Társaság főtitkári állásában beállott változással kapcsolatban (Szekfű Gyula által készített, 15 oldalas, stencilezett összeállítás a Szekfű–Balogh-konfliktus írásos anyagából, 1935. június–november), OSZK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen").

51 Balogh – Bethlen, 1935. november 28., OSZK Kt: Fond 1/322/3180; Bethlen mint az SHQ elnöke – MSZT elnöksége, 1935. december 21., OSZK Kt: Fond 1/1525/14009; Előadmány a HQ 2. választmányi ülésén, 1936. január 2., OSZK Kt: Fond 1/1525/13892.

52 Szekfű – Bethlen, 1936. január 25., OSZK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen"); Szekfű – Hóman, 1936. január 29., OSZK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen"); Feljegyzés a HH ügyének állásáról, d. n. (1936 közepe táján), OSZK Kt: Fond 1/75/519; Hóman és Szekfű – Bethlen, 1936. március 9., OSZK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen").

53 Balogh – Deér, 1936. március 21., OSZK Kt: Fond 1/746/6457; Szekfű – Deér, 1936. április 29., OSZK Kt: Fond 7/X-19; Megbeszélés az „Angol nyelvű Magyar Történet" és egyéb folyóügyek tárgyában a Magyar Szemle Társaság (MSZT) és a Society of the Hungarian Quarterly (SHQ) között gróf Bethlen István lakásán (Budapest VIII., Eszterházy utca 25.), 1936. május 29., OSZK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen").

54 Szekfű – Deér, 1936. június 4., OSZK Kt: Fond 7/X-19.

55 Szekfű – Deér, 1936. augusztus 19., OSZK Kt: Fond 7/X-19.

56 Jegyzőkönyv az SHQ 1936. november 13-i üléséről, OSZK Kt: Fond 1/1525/13896; Szekfű – Deér, 1936. augusztus 19., OSZK Kt: Fond 7/X-19.

57 Jegyzőkönyv az SHQ 1936. november 13-i üléséről: Ottlik György üv alelnök jelentése a Hungarian History ügyéről, OSZK Kt: Fond 1/1525/13896.

58 Balogh személyéről l. A Hungarian Quarterly irodalompolitikája 1936–1944 c. dolgozatomat, i. m., valamint Passuth László erre írott reflexióját: In memoriam Balogh József, *Magyar Nemzet,* 1979. január 16.

59 Szekfű – Deér, 1936. június 4., OSZK Kt: Fond 7/X-19. – Ettől az időponttól kezdve egyébként már csak az angol nyelvű fordítás tervéről hallunk, a franciáéról nem. 1936 végén viszont felmerült a német fordítás gondolata, l. Hóman – Szekfű, 1936. december 26., EK Kt: MS G 628.

60 Balogh – Deér, 1936. december 7., OSZK Kt: Fond 1/746/6474.

61 Bisztray Gyula feljegyzése az angol nyelvű Magyar Történetről, 1966. február, OSZK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen").

62 Bisztray – Szekfű, 1939. március 21., EK Kt: MS G 628.

63 N. C. Masterman – Szekfű, 1939. május 16., EK Kt: MS G 628.

64 Szekfű Gyula: Válaszom a Magyar Történet dolgában. *Budapesti Szemle,* 242 (1936), 382.

65 Bethlen – Balogh, 1940. május 17., OSZK Kt: Fond 1/322/3241.

66 Balogh – Bethlen, 1940. május 21., OSZK Kt: Fond 1/322/3242.

67 Balogh – Bethlen, 1940. június 5., OSZK Kt: Fond 1/322/3243.

68 Dominic G. Kosáry: *A History of Hungary.* Cleveland–New York, B. Franklin Bibliophile Society, 1941.

69 Kosáry Domokos – Frank Tibor, Budapest, 1989. április 24. A szerző tulajdonában. Első közlés.

70 Bisztray Gyula feljegyzése az angol nyelvű Magyar Történetről 1966. február, OSZK Kt: Fond 7, Gyűjtődoboz 34 („Bisztray rendezetlen").

71 A kétkötetes *Hungarian History* Szekfű Gyula által írott részének magyar kéziratát Varsányi Erika találta meg a 2000-es évek legelején, a szöveg *Rövid magyar történet 1606–1939* címen, Soós István és Pótó János szerkesztésében, Budapesten, az Osiris Kiadónál látott napvilágot, 2002-ben. A könyv születését bemutató „Utószó"-t a kiadványhoz Soós István írta (549–561), figyelmen kívül hagyva 1980-ban, a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben és 1991-ben a *The Slavonic and East European Review*-ban megjelent tanulmányaimat. E munkáimra a kötethez kérésemre utólag csatolt könyvjelzőszerű „Errata". hívta csak fel a figyelmet.

72 Passuth László személyes közlése, Tihany, 1975. augusztus 22.

73 Szent Ágoston *Vallomásai*. Budapest, Parthenon, 1943, I. köt. VII. Vö. Balogh Ármin fejezetét a keresztény-latin irodalomról, in: Heinrich Gusztáv, szerk.: *Egyetemes irodalomtörténet* II. kötet (Budapest, Franklin-Társulat, 1905), 113–136.

74 Uo. VIII.

75 Vári Rezső véleménye (1934) mellékelve: Kornis Gyula Baloghnak, 1934. február 6., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/1828.

76 Balogh József: *„Voces paginarum". Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez.* Budapest, Franklin, 1921., német változata: „Voces paginarum." Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum und sein Nachleben*, LXXXII. (Leipzig), 1927, 225. Idézi Szent Ágostont, De dialect., V, 11. Balogh e munkájának s tematikailag rokon tanulmányainak új magyar nyelvű kiadása a közelmúltban jelent meg. L. Balogh József: *Hangzó oldalak*. Szerk. Demeter Tamás, Budapest, Kávé, 2001, az id. hely itt: 120, 147.

77 Walter J. Ong: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word.* London and New York, Methuen, 1982, 115, 181.

78 Paul Saenger: Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society. *Viator*, 13. 1982, 367–414; Paul Saenger: *Space between Words: The Origins of Silent Reading.* Stanford, Stanford University Press, 1997, 299, 42. j.; Eric A. Havelock: *The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present.* New Haven, Yale University Press, 1986; R. G. M. Nisbet: The Orator and the Reader: Manipulation and Response in Cicero's Fifth Verrin. In Tony Woodman – Jonathan Powell (eds.): *Author and Audience in Latin Literature.* Cambridge, Cambridge University Press, 1992, repr. in R. G. M. Nisbet: *Collected Papers in Latin Literature.* Oxford, Clarendon, 1995, 363, 5. j.

79 Demeter Tamás: Balogh József és a filozófiatörténet. *Irodalomtörténet*, LXXVIII (XXVIII) 1997, 1–2. sz. 248–256; Két filozófiatörténeti értelmezés párhuzamai. *Antik Tanulmányok*, XLI (1997) 1–2. sz. 199–204; From Classical Studies Towards Epistemology: The Work of József Balogh. *Studies in East European Thought* 51, 1999, 287–305; József Balogh and the Reappearance of Reading Aloud. In Peter Fleissner – J. C. Nyíri (eds): *Philosophy of Culture and the Politics of Electronic Networking.* Vol. 1: *Austria and Hungary: Historical Roots and Present Developments.* Innsbruck – Wien, Studien Verlag, 1999, 27–43. Összefoglalóan: Egy mű és kontextusa. In Balogh József: *Hangzó oldalak*, i. m. 5–21.

80 Balogh József: Szent István „Intelmei"-nek forrásai. In *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Budapest, MTA, 1938, 2. köt. 241.

81 Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? *Magyar Nyelv*, XXVII. 1931. május–június, 5–6. sz. 164.

82 E kérdéskörhöz l. még Balogh József következő írásait: Szent István és a „Róma-eszme". *Budapesti Szemle*, 1927, 207. köt. 599. sz. 89–95; „Nemzet" s „nemzetköziség" Szt. István Intelmeiben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, XXXVII. 1927. 1–10; Szent István király, a „békefejedelem". Adalék az „Intelmek" terminológiájához. *Magyar Nyelv*, XXIII. 1927. 452–461; Szent István politikai testamentuma. *Budapesti Hírlap*, XLVII. évf. 188. sz. (1927. augusztus 20.) 1; Szent Ist-

ván politikai testamentuma. *Minerva*, IX. évf. 1930. (4–7. sz.) 129–164; X. évf. 1931. (1–4. sz.) 39–51; X. évf. 1931. (5–10. sz.) 106–114; Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? I. m. 158–165; A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. *Századok*, LXVI. évf. 1932. április–június, 4–6. sz. 152–168; Libellus de institutione morum. In Szentpétery Imre, szerk.: *Scriptores rerum Hungaricarum*, II. kötet. Budapest, 1938, reprint, Vác, Nap Kiadó, 1999, 611–617.

83 Balogh József: Szent István „Intelmei"-nek forrásai, i. m. 241, 239.

84 Uo. 263.

85 Uo.

86 Uo.

87 „Ratio" és „mos". A római jog „megújulásának" nyomai a szentistváni Intelmekben. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LXVII (1943), 3. 273–336.

88 Szent Ágoston *Vallomásai*, i. m. VIII. A Balogh-féle fordítás utolsó (reprint) kiadása: Budapest, Akadémiai Kiadó – Windsor, 1995, Borzsák István értékes bevezetőjével.

89 Kornis – Balogh, 1934. február 6.; ehhez mellékelve Vári Rezső értékelése Balogh tudományos pályafutásáról. D. n.

90 Gál Ágnes és Frank Tibor: Balogh József műveinek válogatott bibliográfiája. L. Frank Tibor: A patrisztikától a politikáig: Balogh József 1893–1944, i. m. függelék, 401–404.

91 L. Vári fent idézett véleményét [1934?]. L. ugyanitt Balogh rezignált válaszát Kornishoz, a tudomány számára elvesztett éveiről, 1934. február 6., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/1828.

92 A Baloghról itt adott kép nagy kiterjedésű irathagyatékára és a róla folytatott számos beszélgetésre épül, melyeket többek között Buday Máriával, Gál Istvánnal, H. Balázs Évával, Illyés Gyulával, Passuth Lászlóval, Sebestyén Péterrel, Szőllősy Klárával és Szőllősy Lajosnéval folytattam.

93 Hegedüs Lóránt – Balogh, 1937. augusztus 30., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/1394.

94 Joseph Balogh: Dux et Magister. *La Nouvelle Revue de Hongrie*, XXV. (I.) Tome XLVII. (oct. 1932.) II. 219–220.

95 Balogh – Ottlik levelezése, OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/240. Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. II. 330.

96 Ottlik – Bethlen, 1936. szeptember 24., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.

97 Bethlen – Balogh, 1941. március 5., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322/3257.

98 Balogh – Bethlen, 1937. május 28., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.

99 Passuth László személyes közlése, Tihany, 1975. augusztus 22.

100 Balogh – Bethlen, 1941. március 6., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322/3258.

101 Balogh – Bethlen, 1941. február 19., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.

102 Balogh – Bethlen, 1942. október 23., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.

103 Jelentés a háború utáni „átmenetgazdálkodás" kérdéseiről Bethlen István számára, d. n. [1943–44?]. OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322. Vö. Balogh – Bethlen, 1942. szeptember 7., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.

104 Balogh – Hóman, 1937. május 21., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/75.

105 A nemzetközi háttérhez l. *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3. kiad., Budapest, Kossuth, 1988; *Ormos Mária*: Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Debrecen, Csokonai, 1998; *Mario D. Fenyo*: Hitler, Horthy, and Hungary. German–Hungarian Relations 1941–1944. New Haven – London, Yale University Press, 1972.

106 Balogh – Kornfeld Móric, 1943. július 14., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/1826. Nem tudunk róla, hogy a könyv valaha is elkészült volna.

107 Baloghtól származó „Feljegyzés a Society of [sic!] The Hungarian Quarterly és a Société de la Nouvelle Revue de Hong-

rie elnökeinek a külügyminiszter úrral folytatandó megbeszéléséhez, Budapest, 1939. január 12., OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.

108 Uo.

109 Balogh – Kornis, 1940. június 19., július 30., OSZK Kt: Litt. Orig., Fond 1/1828.

110 Balogh – Bethlen, 1940. december 19. (postabélyegző kelte), OSZK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322/3248.

111 A szerző interjúja Passuth Lászlóval, Tihany, 1975. augusztus 22.

112 S. Aureli Augustini: *Confessiones*, Liber III:VII. 13.1. „Vajjon különböző és változó-e az igazság? Dehogy, hanem az idők, miket vezérel, nem járnak egyformán, hiszen – idők!" Szent Ágoston *Vallomásai*. Budapest, Parthenon, 1943. I. 96.

Dénes Iván Zoltán

„EGY ÓVATOS REFORMSZELLEM MENTORA"?

SZEKFŰ GYULA MÁSODIK FORDULATA, 1934–1944

A *Három nemzedék és ami utána következik* új könyve, a *Trianon óta* számos kortársban keltette azt a benyomást, hogy Szekfű Gyula szembefordult az ellenforradalmi Magyarországgal, közvetve tehát saját múltjával, reformok mellett kötelezte el magát, „egy óvatos reformszellem mentorának" a szerepére jelentette be az igényét, s mindezekkel valódi szemléleti fordulatot hajtott végre.[1]

Mennyire hatolt mélyre Szekfű Gyula társadalomkritikája és reformszándéka, mennyire állt ki az állampolgári szabadságjogok védelmében, meddig terjedt fordulata korábbi álláspontjához képest? Mi volt az arány az *óvatosság*, a *konzervativizmus* és a *reformszellem* között az általa adott helyzetképben és programban?

A diszkurzív tér kijelölése, az abban elfoglalt hely és szerepek elosztása, az ideológiai konstrukció, a *Három nemzedék* diszkurzív kerete és előfeltevései, *a potencialitás–aktualitás, a nagymagyar–kismagyar út, az értelem felelős politikája – a felelőtlen és kártékony érzelmi politika* határozták meg a *Trianon óta* szerkezetét és mondani-

valóját. Szekfű Gyula a *Három nemzedék* hanyatlástörténeti elbeszélésének alkotórészeit – szociális protekcionizmusát, a konzervatív etnoprotekcionizmus és a fajvédelem határán elhelyezkedő antiszemitizmusát, nemzeti ontológia és historizmus elegyítését előlegező nemzetkarakterológiáját – módosította és új elemekkel egészítette ki: a népi mozgalom társadalmi reformprogramjának beemelésével és a náci Németországgal szembeni állásfoglalásával. Konzervatív reformja különböző kidolgozottságú, minőségű és funkciójú, egymáshoz illesztett historista és esszencialista szemléleti elemeket tartalmazott.[2]

A kánont természetesen továbbra is ő határozta meg. Ő definiálta, hogy kik a *politikai érzék* hordozói, mi a nemzeti fejlődés *potencialitás*a, mi az *autentikus nemzeti hagyomány*. Ő volt és maradt a nemzeti közösség prófétája, aki kinyilatkoztatta, hogy a hagyományban mi autentikus és mi nem az, mi a követendő és mit kell elkerülni.[3] Ennek a szerepnek és az érzékelt kül- és belpolitikai helyzetváltozásnak a jegyében módosította saját ideológiai konstrukcióját, *a rosszul és a jól hazafiak, a kismagyar és a nagymagyar út* ellentétpárt.

TRIANON ÓTA

Minden magyar igénye Trianon revíziója, ám sokan hiszik azt, hogy elég ennek hangoztatása és az majd magától végbemegy. Ez illúzió, önbecsapás, aminek következménye a határon kívül rekedtek magukra hagyása. A magyarországi társadalom *neobarokk* jellegű, merev és formalisztikus, antiliberalizmusa külsődleges, az úri gondolkodás, a szelekció, a tekintélyelvűség és a külsőségek

uralják, a reform nélküli konzerválás, hiszen a harmadik liberális nemzedék formalisztikus gondolkodáshoz szokott tagjai hajtották végre a fordulatot. A földkérdés megoldatlan, a nincstelenek száma két és fél millióra rúg. Megélhetésük és emberi méltóságuk aktív állami birtokpolitikával, szociális protekcionizmussal, a nagybirtokrendszer rovására kialakítandó kisbirtokokkal, magukat eltartani képes gazdaságok – telepítések, örökbérletek, kisbirtokok nagybirtokokból kivágása révén történő – életre segítésével szükséges és lehetséges. A katolikus-protestáns felekezeti béke hangoztatása politikai haszonszerzésre szolgál. Azt, hogy a felekezeti ellentét ne jelentsen nemzeti megosztottságot, nem a világnézeti különbségek letagadása, hanem a vallásosság terjedése és elmélyedése segíti elő. A budapesti zsidó kultúra a keresztény térfoglalás külsődleges volta miatt a neobarokkhoz hasonult ugyan, de megőrizte befolyását. Annak a következményeként viszont, hogy az ellenforradalom a zsidókat kiszorította az állami hivatalokból és az értelmiségi pályákról, zsidóság és kapitalizmus még inkább összenőtt. A gazdasági válság a keresztény társadalmat sújtotta és új antiszemita hullámhoz vezetett. Ezt a zsidó kapitalizmus visszaszorítása, a bevándorlás korlátozása és a kivándorlás cionista kezdeményezése együttesen csökkentheti:

„[...] nem lehet behunyni szemünket azon jelenség előtt, hogy az ország és magyar nép egész ipari és kereskedelmi fegyverzete bevándorolt elemek vagy azok leszármazóinak kezében van. Amint az előtt sem lehet behúnyni szemünket, hogy a magyar földnek szinte 40 százaléka nem a magyar nép, hanem alig 2000 ember kezében van, s amint ezzel szemben is elérkezettnek kell tartanunk az időt, hogy a magyar nép érdekei megóvassanak, ugyanezt kell mon-

danunk a kapitalizmus esetében is. Akárcsak a latifundiumok, a kapitalista termelés és eszközei is, azon nagyfontosságú javak közé tartoznak, melyek bizonyos esetben magánkézen túlságosan nagy, a közjót esetleg veszélyeztető hatalmat képviselnek. [...] a zsidóságnak is érdeke, hogy a magyarság nagyobb részt nyerjen a kapitalisztikus termelési rendben, ennek minden egyes fokozatán."[4]

A harmincévesek nemzedéke Ady és Szabó Dezső hatására, a népi gondolat, a szociális gondolkodás és a pozitivista szociológia jegyében álmodoznak a Duna völgyének szebb jövőjéről. Amikor pedig felébrednek, beállnak az öregek közé, hogy boldoguljanak a neobarokk társadalomban. A húszévesek műveltebbek, kerülik a vallási összeütközéseket, szolidaritást éreznek és gyakorolnak a néppel, demokratikusan gondolkodnak és szervezkednek, elutasítják a parasztromantikát, turáni-szláv kultúra helyett európai magyar kultúrát akarnak, zenében Bartók és Kodály hívei, a festészetben, a szobrászatban és az építészetben modernek. Képviselőjük Németh László, akinek programja a Debreceni Káté.

A neobarokk trianoni ország csak szavakban és érzelmileg, nem pedig gondolatokkal és tettekkel segítette, ténylegesen tehát magukra hagyta a határon kívül elnyomatásban élőket. Rájuk viszont egyáltalán nem hatott az ellenforradalom, a keresztény felfogás és a neobarokk, önálló fejlődésük a liberalizmusból és a demokráciából indult ki, kisebbségi mozgalmakat szerveztek, kisebbségi politikát folytatnak, regionális öntudatot alakítottak ki. Politikai vezetőiket a trianoni Magyarország középosztálya éppúgy nem ismeri, ahogy a határon túliak tényleges viszonyait sem, ezért hamis képet táplál róluk és nem tudja támogatni őket.

A trianoni katasztrófához képest a Bethlen-kormány anyagi téren eredményeket ért el, amiket elsöpört a gazdasági válság. A nemzetközi környezet pedig kedvezőtlenebbé, ellenségessé vált. A liberalizmus demokráciáját a barokk kor egyeduralmi abszolutizmusa, azt pedig a nacionalizmusok kollektivista diktatúrája váltotta fel. A nemzeti egyéniségek lélektelen, humánum nélküli gépezetekké váltak.

Két út közül kell választani. Az egyik a *kismagyar út*, a fajbiológiai felfogás német sémáinak politikai alkalmazása, a kereszténvellenes turanizmus. A másik a *nagymagyar út*, a nemzetiség szélesítése és mélyítése, a konzervatív reform. Tartalma a szegény nép és a középosztály anyagi feltételeinek javítása, politikai és szellemi iskolázása, nemzeti öntudatosítása, az igazi nemzeti hagyományok ápolása, az önelvű és öncélú magyarság fejlődéstörténetének, a nép- és a hagyománytörténet szintézisének megteremtése, amire példát Bartók, Kodály, Horváth János teljesítményei, a tudományok és a művészetek modern kísérletei és a fiatalok törekvései mutatnak. Az új nemzedék képviseli a nép értékeinek átvételét a nemzetbe, ami a neobarokk ellenpontja, egyúttal visszatérés az autentikus hagyományhoz. Mozdulatlanság és forradalom helyett reform és konzerválás, újítás és hagyomány szintézise, magyarabb magyarság.[5] „Talán nem illúzió, nem vétkes illúzió ez: hinni a jövőben és az ifjúságban."[6]

Ennek jegyében Szekfű Gyula négy évvel később Málnási Ödön *A magyar nemzet őszinte története*, Féja Géza *Viharsarok*, Kovács Imre *A néma forradalom* és Kodolányi János *Boldog Margit* című izgatásért és nemzetgyalázásért perbe fogott műveivel kapcsolatban nyilatkozatot adott közre a *Korunk Szavá*ban, amelyet az *Erdélyi Szemle*

rövidítve közölt. Málnási könyvét politikai célú önvallomás és propaganda vegyülékének tartotta. Féja Gézának, Kovács Imrének és Kodolányi Jánosnak a nincstelenségre és a nagybirtokra vonatkozó állításai egy részét viszont először ő fejtette ki a *Három nemzedék*ben és a *Magyar történet*ben, amelyért vállalja a felelősséget. Ő a nagybirtokot nem eleve anakronisztikus, hanem azzá vált képződménynek tartotta, amely a 18. században még nemzetfenntartó erő volt. Dózsa Györgyöt pedig nem tekintette szabadsághősnek, felkelését sem látta szabadságharcnak, és nem hallgatta el a parasztok kegyetlenkedéseit. A magyar társadalom átalakítását organikus munkával, nem forradalommal kell megvalósítani. Szellemi kérdések, vélemények viszont nem tartoznak az igazságszolgáltatás hatáskörébe.[7]

A határon kívül rekedt magyarok helyzetével és perspektívájával kapcsolatban pedig a *Láthatár*ban nyilatkozatot tett:

„Bármennyire pesszimista vagyok is Középeurópa, s a benne élő népek jövőjét illetőleg, mégsem tartom kizártnak az egykori morvaországi, galíciai rendszer stb. kisebbségvédelmi rendszer megvalósítását és kifejlesztését a kisebbségi magyarság javára. És ha ez egyszer sikerülend (az odavezető utat a mi itthoni politikusainknak kell megtalálniok), keserűség és hősiesség egyként eltűnhetik a kisebbségi életből, melyben akkor majd normális, az emberi méltóságnak megfelelő élet lesz az uralkodó. Az, amit Makkai [Sándor] annyira nélkülözött, s amit oly erősen kíván ő kisebbségi testvéreinek."[8]

A *Trianon óta* látlelete és programja szemléletváltást és politikai fordulatot sugallt. Talán a leginkább azokéhoz hasonlított, akik a francói Spanyolország elöregedett oligarchiáját belülről feszegették a diktatúrából a demokráciába való békés átmenet idején.[9] Nem gyökeres váltást, inkább a részletek módosítását. Ám talán olyan jellegűt, amely – sokan hitték – valódi elmozdulás lehetőségét rejtette magában.

Ezt a reményt fél évtized múlva éppen az cáfolta, akiben Szekfű Gyula új programjának egyik ihletőjét látta és akitől – talán – annak beteljesítését várta: Németh László.

NÉMETH LÁSZLÓ ÉS SZEKFŰ GYULA VITÁJA

Németh László a *Tanu*ban részletesen méltatta és bírálta Szekfű Gyula *Magyar történet*ének 18. századi kötetét.[10] *Utolsó kísérlet* című regényének *A szerdai fogadónap* kötete egyik hősét, Barbián Miklóst róla (és valószínűleg Babits Mihályról) mintázta.[11] 1940-ben egy egész könyvet szánt arra, hogy ízekre szedje Szekfű Gyula életművét, szerepét és személyiségét, amelyben – nyilvánvalóan alaptalanul – személye ellen irányuló összeesküvést tulajdonított neki, ám ugyanakkor rendkívül pontos lélekrajzot adott róla.[12]

Ennek előzménye az volt, hogy Szekfű Gyula a *Magyar Szemle* szerkesztőjeként – Farkas Gyula *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914* című könyve kapcsán – 1939-ben arra hívta fel a magyar szellemi élet néhány illusztris képviselőjét, Bethlen Istvánt, Ravasz Lászlót, Horváth Jánost, Babits Mihályt és Németh Lászlót, hogy fejtsék ki véleményüket arról, hogy a magyar középosztályt hogy érinti az asszimiláció és a disszimiláció.[13]

Németh László erre a felkérésre – akkor, amikor a náci Németország megszállta Csehszlovákiát – kezdte írni véleményét, amelyet mind ő, mind a folyóirat szerkesztősége a *Magyar Szemlé*be szánt. Farkas Gyula könyvének adatait és értékítéleteit értelmezte újra, a gondolatmenet azonban egyre inkább túlhaladta egy hozzászólás kereteit és önálló könyvvé formálódott. Gondolatmenetét a *Hogy veszett el a magyar a magyarban?* kérdésével indította. Tétele szerint a baj nem (mint Farkas Gyula hitte) 1867-tel kezdődött, hanem előbb. Az önálló magyar irodalom és nemzet megteremtésére irányuló kísérlet fejlődési zavarai ugyanis eleve magukban foglalták a nemzeti jelleg elvesztésének lehetőségét. Az európai események a belső fejlődés ellen hatottak, s a magyar szellemi élet vezetői rossz mintát mutattak. A kettő együttesen fordított kiválasztáshoz vezetett – előbb a magyar szellemi életben, majd onnan átterjedt a politikára is. A 16–17. századi szellemi szokásjog, alkotó és világa szerves kapcsolata a 19. században megszűnt. A külföldi minták követése győzött az öntörvényű magyar fejlődés igényei felett, s emiatt az irodalmi nyelv levált a népnyelvről, s a fővárosi és a vidéki kultúra elvált egymástól, s így az alkotók közeg nélkül maradtak. Az irodalmi és a népnyelv egyesítését, az európai minták kritikátlan és felszínes másolása helyett a belső fejlődés igényeinek kihordását Bessenyei, Csokonai, Berzsenyi, Szalay, Kemény, Vajda, Tolnai, Zilahy, Ady, Móricz és Szabó Dezső képviselte. Az európai minták másolása, a belső fejlődés igényeinek elfojtása általánossá vált Kazinczytól Jókain keresztül Babitsig, ami a silányabb alkotók divatját és az értékesebbek elszigetelődését eredményezte. Mindez Kazinczy nyelvújításával kezdődött, a magyarság 1860-as évekbeli erkölcsi megroppanásával

folytatódott, és oda vezetett, hogy előbb a magyar kultúra lett zsidók és svábok ügye, majd a politikai élet baloldala a zsidó radikalizmus, jobboldala pedig a sváb önérvényesítés terepe. A magyar középosztály ezt a megosztottságot mutatja, amivel szemben a magyar szellem és a magyar nép kisebbségben van. Az asszimilánsok a magyarok belső meghasonlása, külföldi mintákhoz igazodása, saját igényeinek megerőszakolása és elfojtása, és fordított kiválasztása miatt tudtak meghatározó szerepbe kerülni. Külföldi mintakövetés, a nagy mintaadók hübrisze taposta el az öntörvényű magyar fejlődés kezdeményeit. Ennek ellenére a magyar szellem megújult. Ez – Németh László szerint – az irodalomban kezdődött, amikor a 20. század elején a régi és a népi kultúra feltört Adyban és Móriczban, a magyar radikalizmus kivált a zsidóból és el is vált attól Szabó Dezső révén, majd később, amikor Németh László a zsidó baloldallal és a sváb jobboldallal szemben meghirdette a harmadik oldalt. A magyar irodalom és a politikából kirekesztett nép feladata – vélte – azonos: a kisebbség többségbe juttatása, a magyar nemzet felkészítése legnagyobb próbatételére, az újabb európai kihívásra. A külső események a magyarság feletti erőket megosztották, ami lehetőséget kínál arra, hogy megszervezze önmagát és felkészülten nézzen szembe azzal, ami következik. A magyar irodalom és a magyar író helyettesíti a politikai pártokat, feladata az elnyomottak védelme.[14]

„1938 nemcsak a zsidókat választotta szét a többi jött-magyaroktól, de a Habsburg-svábokat is a disszimiláns németektől. A három párt közt (amíg a három helyén egy nem marad) a magyar is fölütheti a fejét."[15]

Az önmagát a magyarság ügyével azonosító írónak a kisebbségben lévő magyarság oldalán kell állnia s vállal-

nia kell a kisebbségi sorsot. A magyarság pedig úgy tud kitörni kisebbségi helyzetéből – írta több korábbi és későbbi írásában Németh László –, ha tehetetlen kisebbségből maga válik példává. A hivatalos Magyarország jobboldali restaurációs és irredenta politikájával, valamint a második Magyarország zsidó baloldaliságának csököttségével szemben a „harmadik oldal" utópiáját kell szembeállítania: Telep-Magyarországot, Sziget-Európát, Kert-Magyarországot építenie, minőségszocializmust megvalósítania, értelmiségi társadalmat kialakítania, s ezzel tenni értelmessé, alkotóvá az egyének és közösségeik életét.

A *Kisebbségben* annak a jelölésére szolgáló metafora volt, hogy a magyarok kisebbségben vannak saját hazájukban. Ez a kifejezés Németh László előtt már igen sokszor felbukkant a jobboldali politikai publicisztikában – annak közhelye volt. Szabó Dezső számtalanszor, így az 1920-as évek elején egy kéziratának az alcímében is kifejezte azt a meggyőződését, hogy a magyar etnikum az a *kisebbségi többség*, amely a *többségi kisebbségek*kel, a zsidókkal és a svábokkal szemben kisebbségben van saját hazájában.[16] Szekfű Gyula *Trianon revíziója* című, 1931-ben a *Magyar Szemlé*ben publikált írásában így fogalmazott:

„[...] a magyarországi kisebbségtörténet [...] nem a nemzetiségek elnyomását, hanem éppen ellenkezőleg a korábbi hegemón nemzet, a magyarság pusztulását mutatja."[17]

Bajcsy-Zsilinszky Endre 1938. november 15-én azt írta:

„Én csak egyetlen elnyomott kisebbséget ismerek ebben az országban: a magyart."[18]

Németh László 1943-ban viszont így értelmezte – utalva Szekfű Gyula és Szabó Dezső 1937-es vitájára az asszimilációról és a disszimilációról és Szekfű felkérésére – a *Kisebbségben* címválasztást:

„Néhány évvel ezelőtt, amikor a magyarosított nevűek kezdték a nevüket visszaváltoztatni [ti. magyarról németre], kiváló történészünk tanulmányt írt a törzsökös magyarok mozgalmáról. Azt mondta, hogy a disszimiláció megdöbbentő jelenségei között meg kell értenie őket. De meggondolták-e, tette hozzá intőleg, hogy ha szervezkedésük sikerül: ők, a fajmagyarok, kisebbségben lesznek, legalábbis a középosztályban. Ezt az intelmet fordítottam én vissza könyvecském címében."[19]

Németh László röpirata máig szégyenbélyegként fedi el életművét, egész hitvitázó irodalom kapcsolódik hozzá, amely az *etnicista nemzeti próféta* és a *megátalkodott antiszemita bujtogató* álláspontjai mentén oszlik meg. A *Kisebbségben* már megjelenésekor óriási visszhangot váltott ki. Sokan nagy indulattal támadták – Németh László szerint szervezett kampány eredményeként. Joó Tibor öncsonkítónak bélyegezte, s a magyar birodalmi eszmét állította szembe vele. Gulyás Pál szenvedélyesen védte és tett hitet mellette. Hamvas Béla viszont a belülről megélt igazságkeresésnek kijáró elismeréssel méltatta, a bírálatokat leegyszerűsítőnek és személyeskedőnek minősítette, de Németh Lászlót is elmarasztalta személyeskedése és egyoldalúsága miatt.[20]

Mutatja a könyv körüli botrány szenvedélyességének mértékét, hogy Babits Mihály – aki „pajzzsal és dárdával" vonult ellene – Németh Lászlót őrült kertésznek bélyegezte, aki ki akar irtani a magyar irodalomból minden idegen hatást, hogy az eredeti, érintetlen alapot megtalálja.[21]

Szekfű Gyula a *Nyugat* júliusi számában Schöpflin Aladárral és Farkas Gyulával a 19. század második felében

végbement asszimilációról vitatkozott. Az asszimilációt a germanizálással szembeni védekezésnek látó véleményükkel szemben megismételte saját, a *Három nemzedék*ben és a *Magyar történet*ben kifejtett etnoprotekcionista konzervativizmusát.

„A tény [...] megállapításában megegyezünk egymással: a magyarság vezetői valóban elősegítették az idegenek asszimilációját, azaz nyelvi megmagyarosodását, mert asszimiláció alatt akkor alig értettek egyebet. De ösztönösnek ez a magatartás nem mondható, hiszen lehetetlen elképzelni olyan bolond népet, mely ösztönösen, belső szükségből idegenek kezén hagyja az anyagi, s azután a szellemi élet vezető állásait, azok tömegét, s a végén megnyugodva befelé fordul, hiszen az idegenek már magyarul beszélnek és magyar nevet vettek fel! Ösztönszerűség helyett inkább [...] történelmi kényszerűségről beszélhetnénk, amint-hogy az asszimiláció [...] történeti probléma, s ha nem az, akkor líra vagy egyéni élménymagyarázat. Hatvanhét utáni történeti helyzetünk, hanyatló és szétbomló uralkodó osztályunk gondolkodásmódja eléggé megmagyarázza az asszimiláció akkori mérhetetlen mértékét; pedig ha a viszonyok alakításában magyar ösztönszerűség is közrejátszhatott volna, bizonyára sokkal szűkebb határok közé szorult volna az asszimiláció."[22]

Ez után saját álláspontját, a Szent István-i Magyarország visszaállítását szembeállította azzal, amely szerint a csonka ország a kelet-európai parasztállamokkal kellene hogy vetélkedjék, ami – szerinte – nem sok jóval kecsegtet, hiszen az ő harcias múltfoglalásukat Németh László öncsonkítása nem fogja mérsékelni:

„Vannak, akik az asszimiláltak bűneit Mária Teréziáig visszamenőleg felkutatják, sőt tovább is mennek: felfedezik a szellemi asszimiláció rejtett bűnözőit, s ezen a címen Kazinczyt, Kölcseyt, Aranyt is irodalmunk és szellemiségünk tehertételévé minősítik át. Magyarnak tulajdonképpen azok maradnak, akiket koruk nem méltányolt, például Bessenyei, Csokonai és még néhányan, akiket egy zord aszkétikus szemlélet népi és tragikus ruhákba tud öltöztetni. Végső fokon abban is van logika: ha nem fogadjuk el Szent István országát, ki fogunk lyukadni a kelet-európai parasztállamok »életterébe«, ahova azonban eljövendő testvéreink, a románok és szlávok gazdagabb multtal fognak belépni, mert ők bizonyára nem fogják feláldozni a saját Kazinczyjukat és a saját Arany Jánosukat a népi közösség oltárán."[23]

Szekfű Gyula a *Magyar Szemle* augusztusi számában lírai monológnak minősítette Németh László művét:

„Az asszimilációt németek és zsidók számára egyként lehetőnek, s viszont a tömeges és felületes asszimilációt károsnak tartja; ha csak erre a feltett kérdésre korlátozta volna válaszát, akkor semmi eltérés nem volna közöttünk. [...] Szerinte nem a túlságos asszimiláció és nem a már kétségtelenül megindult disszimiláció az egyetlen veszedelem: ez sokkal régibb keletű, a 18. század közepe óta rágja a szú a magyarság fáját. A kórokozók pedig maguk a magyarok [...] a mindenkori magyar értelmiségi osztályok tömege [...] kisebbségben a magyarság van, az igaz magyarság – a magyar többséggel szemben, legalábbis 48-ig nem a német-zsidó-szlávval szemben. [...] Azt képzeli, hogy ha Kazinczy nyelvújítása nem jön és ha az irodalmi nyelv nem szakad el a pórtól, akkor az a »népi« nyelv és vele ősi népi magyar alkat fog tovább alkotni a mai napig, amelyet Bessenyeiben és Berzsenyiben, Adyban és önmagában vél felismerni. Persze a történeti fejlő-

dés az irodalom terén is megfellebbezhetetlen, s legföljebb álmok hősei, általában: gyermekek sírhatnak oly őszintén azon, ami nincs meg és nem is lehetett meg. Az irodalmi és népi nyelv már jóval Bessenyei előtt elvált egymástól, s egyetlen, történettel bíró nép életében sem lehet visszasírni azt a kort, melyben e kettő még oszlás nélkül egy volt. Molière-től és Goethétől senki sem kívánja, hogy a francia paraszt vagy a rajnai vincellér nyelvén írt és lelki alkatában azzal egyezett légyen; ilyen kívánságokkal csak a szegény magyar költők gyötörtetnek utólag. Csak éppen nálunk akadnak művelt, képzett emberek, akik akaratos gyermekként összetörik a játékbabát, mert nem parasztruha van rajta. [...] nem volna jobb hagyni e játékot azokra a magyarokra, akik egykor a parasztságból mint igazi középosztály ki fognak emelkedni, s így önmagukról realisztikusabban fognak gondolkodni, mint a mai entellektüelek (ami Németh is) – és nem volna hasznosabb, összefogni mélynek és hígnak minden magyar átalakulás egyetlen feltétele megvalósítására, a parasztszegénység földhöz juttatására! Ami persze nem akarja akadályozni, hogy bárki is tovább álmodja lírai történetét, kritikáját, próféciáját, ahogy neki jólesik."[24]

Szekfű Gyula *A kísértésben* címmel közölt cikket 1939. október 1-jén a *Jelenkor*ban Hit és Értelem viszonyáról, a kereszténység jelszaváról. Gondolatmenetét így zárta:

„Olyan idők járnak, amikor a formális kereszténységnek mégoly milliós tagszámú intézményei is kártyavárként összedőlnek, de nem pusztulhatnak el azok az egyének és kis körök, ahol tudják, mikor kell igent, mikor nemet mondani. És ahol nem keverik össze ezt a kettőt."[25]

Szekfű a felhívására született tanulmányokból *Mi a magyar?* címmel kötetet szerkesztett, amelynek szerzői között Babits Mihály és Kodály Zoltán is szerepelt. A kötet 1939 decemberében jelent meg. Szekfű mint szerkesztő bevezetőjében újból vitatkozott Németh László „lírai történetszemléletével":

„A témáról eddig megjelent könyvek szerzői, többségükben, inkább személyes érzéseikkel ragadták meg a tárgyat, s megelégedtek önmaguk lírájának kifejezésével. [...] a pesszimisták, az idegállapotosok [...] atra bile szemlélete csakhamar vigasztalan feketére festette múltunk, jelenünk és jövőnk nemzeti kérdéseit. [...] félelmükben, elkeseredésükben vagy könnyelmű reménységeikben korlátok nélkül kifejezték saját lelki tartalmukat, s ehhez képest a magyarságkérdés legújabb vizsgálatai csakugyan az alany képzeletét és líráját fejezik ki, de annál kevésbé a megvizsgálandó tárgy, a magyarság tényleges tulajdonságait. Érthető, hogy ebben a pozitív és tárgyilagos korlátokat nélkülöző irodalomban ott találjuk a hevesebb képzeletű, akár pesszimista, akár optimista fiatalokat, s ott azokat is, akiket szakismerethiány és amatőr lelki alkat tett lírai dalosaivá annak a magyarságnak, melyet saját személyi helyzetükben éppen el tudtak maguknak gondolni."[26]

Németh László viszont több mint két évtized távlatából így emlékezett vissza Szekfű Gyulával folytatott polémiájára és a történetíró életművére:

„Vannak történetírók, akik új kérdéseket fedeznek fel a történelmi érdeklődés számára, és vannak [...] akik a nemzet műveltebbjeit foglalkoztató történeti kérdések köré csoportosítják készültségüket s érveiket. Az ilyenféle történész tán a kevésbé eredeti, s amennyiben erős elfogultság érezhető benne, könnyen kerül abba a látszatba, hogy párttörténetet ír. Szekfű Gyulának annak idején sze-

mére is hánytunk ilyesmit. A pártos történetírót [...] az ítéli meg, hogy minek a javára pártos. Szekfű nagy készültségével egy nemzeti szempontból idejét múlt és paradox álláspontot védett [...]"[27]

Szekfű Gyula a német eredetű középosztály disszimilálódásának és disszimilálásának elkerülése végett írta – egyebek között – *Schittenhelm Ede* című cikkét, amelyre (mások mellett) Szabó Dezső válaszolt *Ede megevé ebédem. Milyen Szekfű nyílt Schittenhelm Ede sírján?* című szellemes és kegyetlen, asszimiláció- és németellenes röpiratában – hatalmas indulattal és megsemmisítő gúnnyal.[28]

Kétségtelen, hogy míg Szekfű Gyula a német disszimilációt erőteljesen kárhoztatta, addig a zsidóknak minősített magyar állampolgárok intézményes kirekesztésétől a nyilvánosság előtt – a fennmaradt források tanúsága szerint – csak 1943-ban, El Alamein és Sztálingrád után, Marczali Henrik sírkőavatásán mondott beszédével, egészében és nyíltan viszont csak 1947-ben határolódott el.[29]

A *Kisebbségben* komoly átütő erővel bírt, hiszen a *Három nemzedék* logikáját követte, aminek során ötvözte egymással Szabó Dezső és Szekfű Gyula nézeteit. Akkor Németh László már nyolcadik esztendeje küszködött Szekfű szellemi hatásával, hanyatlástörténeti műfajával és *nagymagyar historista* elbeszélésével és programjával. Szekfű Gyula etnoprotekcionista szemlélete, magyarok és asszimilánsok, és az asszimilálhatatlannak minősített zsidó bevándorlók szembeállítása alkotta azt a tételt, amit Németh László számon kérhetett és számon is kért rajta – Szabó Dezsőt követve.

Egy évvel később, *Szekfű Gyula* című könyvében Németh László végleg választott Szabó Dezső és Szekfű Gyula értelmezései közül, és immár nyíltan és teljesen szem-

befordult Szekfű Gyulával. Egocentrikus hangvételét és kegyetlen kritikáját feltehetően az öndefiníció igénye és szellemi apakomplexus motiválta. Nagy lélektani belátással és autonómiával írt, de az ennek nyomán kimunkált nemzetkép továbbra is magán viselte mindkét mester, elsősorban Szabó Dezső hatásának a nyomát. Előfeltevései az ötvözet alkotórészeire emlékeztetnek: az ön- és ellenségkép Szabó Dezsőre, a műfaj pedig Szekfű Gyulára, mindenekelőtt a *Három nemzedék* múltba visszajósolt prófétálására.

Azt, hogy Szekfű Gyulát milyen mélyen érinthette Németh László kritikája, 1940-es kegyetlen lélekrajza, egy vitatható hitelességű anekdotából és egy komolyan vehető levélből érzékelhetjük. Bóka László Szekfű Gyulával kapcsolatban – egyebek között – azt írta, hogy érdeklődésére fiatal történészek nem Szekfű Gyulát, hanem Áldásy Antalt, Domanovszky Sándort, Eckhart Ferencet és Szabó Istvánt emlegették. Úgy látta, hogy Szekfűnek „valójában nem volt tanítványa". Ezt egyik egyetemi könyvtári beszélgetésük során megemlítette neki, mire Szekfű Gyula fanyarul mosolyogva így válaszolt: „Legbuzgóbb tanítványaim irodalomtörténészek (Kerecsényi Dezsőt nevezte meg), s a legodaadóbban Németh László tanulmányozta módszeremet, de neki se kellett."[30]

Sem a levelezésből, sem a Szekfű Gyuláról készített interjúkból nem azt érzékeltem, hogy ne lettek volna tanítványai. Rendkívül lelkiismeretes, odaadó tutora volt tehetséges tanítványainak, akikkel nemcsak rendszeresen foglalkozott, hanem karrierjüket is egyengette Ember Győzőtől Ravasz Boriskáig, Kónyi Máriától Kosáry Domokosig és – a később méltatlanná vált – Mérei Gyuláig. Az viszont valószínű, hogy nagyon fájt neki Németh

László kegyetlen pamfletje. Abból is érezhetjük, hogy mennyire, ahogy erre Bajcsy-Zsilinszky Endrének írott levelében utalt:

„Már rég hozzászoktam a kritikához és ahhoz, hogy munkáimat a legkülönbözőbb magyarázatokkal látják el. Évek óta nem olvasom el az olyan bírálatokat, sem a dicsérőket, sem a káromlókat, melyek nem szakember történésztől származnak. Az, aki egy egész szidalmazó könyvet írt ellenem, azt megelőzőleg két cikkben dicsért, s mint hallottam, Európa legjobb történészének nevezett el – én sem e dicsérő cikkeit, sem könyvét nem vettem soha kezembe. Mi is lenne belőlem és munkabeosztásomból, ha olvasóim véleményeivel egyenként foglalkoznám!"[31]

Bibó István, aki Németh Lászlóval szimpatizált, Szekfű Gyula életművét és magatartását pedig nagyon kártékonynak tartotta, 1976 novemberében a *Kisebbségben* című műről így nyilatkozott:

„Annak idején [...] én Németh László *Kisebbségben* című művét nagy érdeklődéssel és nagyjából egyetértéssel olvastam. [...] az egész Németh László-i elképzelés, amely 1939-ben, a hitlerizmus árnyékában a magyarországi zsidó és német asszimilációt vagy félasszimilációt mint egyformán káros és az országot bizonyos értelemben gyarmati sorba vivő jelenséget kezelte, mai szemmel nézve rendkívül abszurd tévút volt..."[32]

A MAGYAR JELLEM TÖRTÉNETÜNKBEN

1939-ben *Mi a magyar?* címmel kötetet szerkesztett, amelyben az ő szerkesztői előszava után olyan nagy tekintélyű szerzők esszéi sorjáztak, mint Babits Mihály, Kodály Zoltán és Ravasz László és olyan elismert szakemberek írásai, mint Bartucz Lajos antropológus, Eckhardt Sándor, Farkas Gyula, Kerecsényi Dezső, Keresztury Dezső és Zolnai Miklós irodalomtörténész, Gerevich Tibor művészettörténész, Zsirai Miklós nyelvész és Viski Károly etnográfus. A kötetet Szekfű Gyula esszéje zárta. A magyarságról, a magyar jellemről, a magyarság külföldi arcképéről, a magyar önismeret útjáról, a magyar emberről, típusról és fajról, a magyar nyelv alkatáról, a magyar stílusról, a nagy magyar költők tanúságtételéről, a magyar irodalomról, a magyar jellegről a néprajz tükrében, a magyarságról a zenében, a magyar művészet szelleméről és a magyar jellemről történetünkben írt esszék nem utaltak egymásra, nem alkottak koherens egészet. A Magyar Szemle Társaság kiadásában, a Magyar Szemle Könyvei-sorozat 15-ik köteteként megjelent 558 oldalas, 16 képet tartalmazó igen szép kiállítású könyv témája, szerzői és a szerkesztő személye miatt méltán tarthatott igényt a közfigyelemre.

A 67 oldalas esszé különösen figyelemreméltó, az életmű egyik legtanulságosabb darabja. *A magyar jellem történetünkben* ugyanis Szekfű Gyula mesterelbeszélésének problémaközpontú újragondolását tartalmazta. Az ugyanebben az évben – angol és francia fordítás és majdani kiadás céljából – írt *Rövid magyar történet*től eltérően időhatárait nem 1606 és 1939 alkották. Olyan sűrített szintézist foglalt magában, amely nem a *Magyar történet* Szekfű-köteteinek kezdő és végpontja közötti, Mátyás uralkodásától az első világháborúig terjedő időszakra terjedt ki, hanem átfogta az egész magyar történelmet. A mesterelbeszélés újraírása pedig nem csupán időhatáraiban különbözött a *Magyar történet* Szekfű-köteteitől, hanem szemléletében is.

Miután tisztázta, hogy a történetíró számára az emberi természet azonossága teszi lehetővé a különböző helyeken és korokban élt emberek életének, történetének megértését és összehasonlítását, Szekfű állást foglalt abban, hogy a nemzetek a hosszú ideig ható természeti és kulturális tényezők hatására különböznek egymástól. Ám nem a külső tényezők, a természeti és a kulturális miliő egyszerű tárgyai, hanem kollektív alanyok, akik a hosszú távon ható környezeti és kulturális faktorokhoz viszonyulnak, azok tanulságait belsővé teszik, magukba építik és népi jellegként, nemzeti jellemként hordozzák magukban és mutatják meg cselekedeteikben. A magyarokban a pusztai nomád életmód a szabadság szeretetét, a vitézséget és a politikai hajlamot fejlesztette ki. A letelepedés és a kereszténység felvétele után Szent István és az Árpád-házi királyok a korábban a vándorló és zsákmányoló, törzsi államszövetségen belüli önrendelkezést jelentő szabadságszeretetet és vitézséget a Kárpát-medencén belüli haza szabadságának védelmévé alakították. A behívott vagy bekéredzkedő idegeneket ügyes, rugalmas, az egyének beemelését és a közösségek különálló letelepítését kombináló politikával kapcsolták magukhoz. A politizáló érzék a haza megvédésére irányult és azt jelentette, hogy a király tanácskozott kíséretének tagjaival, s a magyarok valamennyien véleményt formáltak és részt vettek hazájuk védelmében. Az idegen dinasztiák alatt ez a helyzet alapvetően nem változott, csak módosult. Igaz, Nagy Lajos hódító hadjáratai kalandor jellegűek voltak, nem szolgálták a haza védelmét – állította Hóman Bálinttal szemben Szekfű Gyula. Mátyás pedig a reneszánsz fejedelem skrupulus nélküli kormányzása felé mozdította el a királyi hatalmat, de törődött népével és védte országát. Az a magyarázat tehát, amely az elmúlt másfél évszázadban terjedt el, hogy „a magyar keleti nép, gyökereit vesztve ért ide Nyugatra, ahol máig sem tudott megnyugodni az idegen, lelkiségének meg nem felelő környezetben: innen van jó és rossz, erény és bűn párhuzamossága" helytelen, hiszen az egykori lovas-nomád nép letelepült, meggyökerezett, nyugati lett.[33]

Döntő változást az hozott, amikor az urak és parasztok sok szálon kapcsolódó világa elszakadt egymástól és a kettőt áthidalhatatlan szakadék választotta el, ami kizárta a parasztságot a politizálásból és elszakította egymástól urak és parasztok kultúráját, a magas és a népi kultúrát. Ez csaknem egybeesett azzal, hogy a török hódítás és a belső polgárháború feloldhatatlan dilemma elé állította a politikai döntéshozókat. I. Ferdinánd uralkodása elején még lehetséges lett volna az ország egyesítése az ő uralma alatt, ám Buda török kézre kerülésével az hosszú időre kikerült a lehetőségek világából. Az ország három részre szakadt, a központ kikerült Magyarországról. A dinasztia nem csak idegen eredetű volt, hiszen attól még itt élve – mint számtalan elődje – hasonulhatott volna a magyarokhoz. A döntő az volt, hogy idegenben székelt, az ország elvesztette központját és önrendelkezését. Abban a kétszáz évben, amikor a német vagy a török között kellett választani, a szabadságszeretet, a vitézség és a politikai érzék végzetesen megromlott. A labancok a szabadság szeretetét, a kurucok a politikai érzéket veszítették el, a vitézség pedig egyre inkább mások érdekeit szolgálta. A parasztság pedig teljesen kiszorult a megosztott nemzetből, az alá szorult, mindenki prédája lett, egyik napról a másikra élt, és átvészelésre kellett hogy berendezkedjen. A nemesség egyre inkább kibújt a katonáskodás terhe alól

és áthárította azt a parasztságra. A 18. században Mária Terézia és II. József reformjai következtében a parasztság anyagi helyzete javult, élete biztonságosabbá vált. Népművészete és zenéje mutatja, hogy őrizte az ősi magyar tulajdonságokat. Ám nemzet- és államfenntartó képességei Werbőczi óta aludtak. A 19. században – ismételte meg a *Három nemzedék* tételeit – az érzelmi politika megbénította a politikai érzéket, ami miatt a kiegyezés által lehetővé vált békés alkotómunka helyett nemzetiségi, zsidó és német térfoglalás következett be. Azzal, ha a parasztság, a népi jelleg hordozója a nemzeti jellem reservoirjává válik, a szabadságszeretet, a vitézség és a politikai realitásérzék regenerációja lehetővé válik. Akkor, ha a parasztság a nemzeti megújulás bázisa lesz. Úgy, hogy belőle új politikai elit emelkedik ki, amelyben nemzetnevelés által sikerül öntudatra ébreszteni a régóta szunnyadó nemzet- és államfenntartás képességeit. A nemzeti hagyomány népi alapját hordozó parasztság emberhez méltó helyzetbe kerülésével és nemzeti nevelésével ugyanis a régi és népi jelleg megtermékenyítheti, megújíthatja és meggyógyíthatja a nemzeti jellemet, és a nemzeti megújulás forrása lehet.[34]

Esszéjében Szekfű historista elbeszélésének komoly módosítására vállalkozott. Arra, hogy Szabó Dezső, Németh László, Karácsony Sándor és a népi mozgalom nemzetkarakterológiáinak témáit és tételeit beépítse értelmezési keretébe. *A magyar jellem történetünkben* elbeszélésébe – némi előzmény után – beemelte az általa addig hevesen bírált *kismagyar etnoprotekcionista*, kuruc *alkat-diskurzus* variánsok fő témáit és ahistorikus konstrukcióit, mindenekelőtt a *nemzeti ontológiát* és az ehhez szorosan kapcsolódó *parasztmítoszt*. Minthogy beemelte

őket, ennek következtében többé-kevésbé elfogadta, magáévá tette, adaptálta fő tételeiket is. Elfogadta *a nép mint a nemzet alapja, a parasztság mint a nemzeti jelleg történelem alatti hordozója* téziseit. Módosítva, de saját értelmezésébe foglalta *az idegen központban uralkodó idegen dinasztia mint az idegen hódítás, beolvadás és hatás forrása* tételét. Nem vitatta, de nem is vette át, hanem hallgatással mellőzte *az arisztokrácia és a középosztály az idegen dinasztia kreatúrái* tézist. Mint korábban, most is vallotta *a zsidó térfoglalás és térhódítás* tételét. Ehhez viszont immár hozzátette *a német térfoglalás és térhódítás* tézisét is.

*Nagymagyar historista elbeszélésé*t 1934-től fokozatosan módosította a *kismagyar etnoprotekcionista elbeszélések* irányába. 1939-ben pedig alapkonstrukcióikat, témáikat és téziseiket is adaptálta. Úgy, hogy emiatt saját elbeszélésének számos tételét meg kellett változtatnia. Ám a diszkurzív keretet csak módosította, a diszkurzív tér elfoglalását, a szerepek kiosztását, saját pozícióját pedig megőrizte. Azt az ideológiai alapkonstrukciót, amelyet a Rákóczi-botrány során alakított ki és amely ön- és ellenségképének alapjául szolgált – *a felelőtlen demagógok–éretlen közvélemény–lelki független tudós* sémáját –, ugyancsak megtartotta. Elemeinek tartalmát némileg módosította ugyan, ám funkciójukat és lényegüket nem. Konstrukciói közül számos változatlan maradt, mindenekelőtt (nem minden egyes részletében, hanem lényegében) 18. század-értelmezése, a *Három nemzedék* hanyatlástörténeti elbeszélésének múltba visszajósolt próféciája, és jottányit sem változtatott a *zsidó térfoglalás és térhódítás* tételén. A *nagymagyar–kismagyar út/felfogás/politika* értelmezésében most a 16–17. századra vonatkozóan elvált egymástól a *nagymagyar út* mint metahistóriai mérce

és mint a korabeli nagymagyarok politizálása. Most először mérte egyenlő mértékkel az akkori *nagymagyarok*at és *kismagyarok*at, a *labancok*at és *kurucok*at.[35]

Majdnem minden művében felbukkant az *európai példa* civilizatorikus mintája és adaptálásának igénye, ahogy a *nemzeti öncélúság* normatív értelmezése és programja is. Ezeket vágta ketté normatív és empirikus, követendő és kárhoztatandó, jó és rossz variánsokra. *A magyar jellem történetünkben* az az elbeszélése, ahol a *nemzeti öncélúság*hoz sokkal közelebb került, mint az *európai mintakövetés*hez.

Akkor, amikor mindezzel számot vetünk, érdemes felidéznünk a politikai helyzet megváltozását, amit Szekfű Gyula nyilván pontosan érzékelt, és azt, hogy kiknek a tételeit és érveit adaptálta anélkül, hogy azokat néven nevezte volna.

„Ebből az ölelésből bontsad ki magadat, magyar, ha tudod!" – kommentálta Németh László Szekfű Gyula megtérését.[36] Maliciózusan, kissé igazságtalanul, némi etnicista felhanggal, de nem teljesen alaptalanul.

ÁLLAM ÉS NEMZET. TANULMÁNYOK A NEMZETISÉGI KÉRDÉSRŐL

Szekfű Gyula 1942-ben összegyűjtötte és *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* címmel a Magyar Szemle Társaság kiadásában közreadta publicisztikájának legjavát, valamint *A nemzetiségi kérdés rövid története* című új tanulmányát. Az írásokat az kapcsolta össze egymással, hogy szerzőjük újraértelmezte a történelmi magyar állam viszonyát nem magyar lakosaihoz. Tette ezt

a helyreállítandó soknemzetiségű magyar állam föderatív nemzetiségi politikájának megalapozása érdekében. Írásaiban Mályusz Elemér, Asztalos Miklós és Prohászka Lajos nézeteivel vitatkozott.[37] Elsősorban – hol tételesen, hol közvetve – Mályusszal.

Mályusz Elemér *A középkori magyar nemzetiségi politika* és *Az egynyelvű ország* címmel a *Századok*ban 1939-ben és 1941-ben megjelent tanulmányai ugyanis komoly szakmai kihívást jelentettek Szekfű Gyulának, hiszen cáfolták a középkori magyar királyok nemzetiségi politikájáról, a Szent István-i kisebbségvédelemről kialakított felfogását.[38]

Szekfű saját nézeteit *A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez* címmel jóval korábban, 1935-ben fejtette ki a *Magyar Szemlé*ben, majd építette tovább későbbi írásaiban.

Mályusz Elemér elismerte, hogy ő is ugyanazt a felfogást vallotta, mint Szekfű. Mindaddig, amíg nem kezdett el a témával elmélyültebben foglalkozni. Akkor azonban meg kellett változtatnia nézeteit. Ennek következtében viszont Szekfű Gyulának a középkori magyar nemzetiségi politikáról kialakított értelmezését félreértésnek, visszavetítésnek és konstrukciónak kell minősítenie. Azt az interpretációt, miszerint Szent István és a középkori magyar királyok nem olvasztották be a betelepülő nemzetiségeket, hanem egy helyre telepítették le őket, autonómiát adtak nekik, és ezzel kisebbségvédő politikát folytattak irányukban. Mályusz ezt a felfogást etimológiai, nyelvészeti és történelmi megfontolások, széles, alapos és naprakész (Max Weber, Vaszilij Klucsevszkij és Carl Werner műveit magában foglaló, a társ- és rokontudományok

eredményeit hasznosító) olvasottság és forráselemzések után elvetette és megcáfolta.

Az *Intelmek*nek az *egynyelvű ország* gyengeségét hangoztató tétele ugyanis – az *ország* szó etimológiája alapján – nem a királyságra, hanem a király kíséretére vonatkozott. Miután Mályusz Elemér a törzsi államszervezet, a nomád törzsszövetség összetartásának jellegében a kényszer-elemet valószínűsítette, helynevek jelentésvizsgálata után arra a következtetésre jutott, hogy Szent István nem folytatott, nem is folytathatott kisebbségvédő politikát, hiszen arra nem volt semmiféle mintája. Annál inkább volt az ellenkezőjére. A középkori magyar királyok – azokat a betelepülő jövevényeket, akik nem rendelkeztek eleve autonómiával, mint a kunok – szétszórták, függésben tartották, beolvasztották, nyelvileg is maguk alá rendelték.[39]

Mályusz Elemér 1923-ban és 1936-ban kifejtett bírálataiban olyan kontextusokat érintett, amelyek Szekfű Gyula történelmi elbeszélésének – úgy hiszem – valóban gyenge pontjai voltak. Nevezetesen nagyobb léptékű narratívumba beágyazottságának hiányát időben (a tárgyalt időszak előtti és azt követő korokba) és térben (az európai történelembe). 1939-ben és 1941-ben ehhez a nép, etnikum, nemzet egymáshoz való viszonya tisztázatlanságának bírálatát társította. Olyan pontokat említett, amelyek elhanyagolása Szekfű szövegeit alkalmassá tették ideológiai használatra – részben tudatosan, részben vigyázatlanságból.[40] Miközben Szekfű éppen arra törekedett, hogy etnoprotekcionista nemzetértelmezését a nemzetiszocialista fajelmélet irányába lezárja.

A népiség fogalma és szempontja gazdagíthatta az értelmezést, és egészen más irányt szabhatott neki. Nem állt

önmagában, ahogy más fogalmak is kontextusokba ágyazódtak. A kontextusok egyike az volt, amit Dimitrie Gusti iskolája dolgozott ki. Ez nagy hatást gyakorolt a magyar népi mozgalomra, annak szociográfiáira. Valahol a kettő között helyezhetnénk el Györffy István munkásságát. Egy másik kontextust alkotott az, amit Dániában, Svédországban és Norvégiában műveltek. A *nép-faj-etnikum-nemzet* fajelméleti értelmezését pedig a nemzetiszocialista Németországban dolgozták ki. Ahol az arra épülő tudományok egész sora létezett.

1941-ben a *Századok*ban megjelent tanulmányával egy időben Mályusz cikksorozatot adott közre az *Egyedül vagyunk* című szélsőjobboldali lapban, amely könyvalakban is megjelent *A magyar történettudomány* címmel. Ebben számos – a történettudomány intézményrendszerének megújítására vonatkozó – hasznos és érdekes kérdést, feladatot, ötletet fogalmazott meg. Mindezt a történetírás *nemzeti* jellegének erősítése érdekében tette. Alaptétele az volt, hogy a *politikai nemzet* fogalmára épülő történettudomány szűk bázisra épült, a népet kizárta látóköréből, legalábbis alárendelt szerepbe szorította. Holott a *népi nemzet* fogalmára, a nép történetére kell alapozni a modern történettudományt. Úgy, ahogy azt Németországban már meg is tették és folyamatosan teszik.[41]

A német (ekkor már régóta egyértelműen nemzetiszocialista) történetírás követendő mintájára a fajelmélet ellenségképe jegyében amellett foglalt állást, hogy a – nemzetidegennek és nemzetellenesnek minősített – zsidóságot (mint a magyarság ellenségét, mint faji egységet) ki kell zárni a nemzetből.[42]

Minderre nincs és nem is lehet mentség. Nem a tudományos diskurzus tárgya és nem része a civilizált közbe-

szédnek a *Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere* utolsó három oldalának húszas évekbeli antiszemitizmusa, *A vörös emigráció* az oktobrizmust és a bolsevizmust egybemosó s arra az antiszemitizmusban közös alapot találó, harmincas évek eleji eljárása és *A magyar történettudomány* 1941-ben megfogalmazott két nemzetiszocialista tétele.[43]

Akkor, amikor tudatosítjuk, hogy Mályusz Elemér 1928-ban egyik írása utolsó három oldalán, 1931-ben egy cikksorozatban és 1941-ben egy másik cikksorozatban milyen felfogást képviselt, nem kell elfogadnunk, hogy Szekfű Gyula *Három nemzedéke* és Mályusz Elemér szélsőjobboldali publicisztikai tételei között kellene választanunk. Nem menthetjük fel magunkat attól, hogy Mályusz Elemér tudományos munkáit, így *Az egynyelvű ország* tételeit a maguk értékének megfelelően komolyan vegyük. Szekfű Gyulának a tudományosság igényére számot tartó állításait tehát nem Mályusz Elemér szélsőjobboldali publicisztikájával kell összehasonlítanunk, hanem tudományos munkáinak gondolatmenetével, tételeivel és érveivel. Annak ellenére, hogy egyiküknél sem választható el mereven a tudomány és a publicisztika egymástól.

Szekfű Gyula Mályusz Elemérrel *Még egyszer középkori kisebbségeinkről* (1940) és *Népek egymást közt a középkorban* (1941), majd – közvetve – *A nemzetiségi kérdés rövid története* (1942) című írásaiban vitatkozott, amelyekben megismételte és finomította 1935-ben megfogalmazott tételeit.

Mályusz 1939-ben kifejtett tételei és érvei (amelyeket Mályusz sűrítve és röviden 1941-ben megismételt) Szekfű szerint adatgazdagok, ám az adatok különböző időből származnak. Azt bizonyítják, hogy egyes különböző nemzetiségi falvak szétszórtan helyezkedtek el, ám azt nem, hogy tudatos politika eredményeként. Félreértésekre adhat okot, ha a nemzetiségi autonómia francia forradalom utáni fogalmán mérjük a középkori Magyarország nemzetiségeinek önkormányzatát, amelyek száma II. András korától kezdve nőtt. A magyar nemzetiségi rendszert és/vagy gyakorlatot pedig össze kellene hasonlítani külföldi nemzetiségi rendszerekkel/gyakorlatokkal.

„Nálunk senki sem akarta a nemzetiségeket kiirtani, ami pedig akkor lehető volt és európai példákkal bírt, de nem is akarta senki őket asszimilálni, mert az meg akkor elképzelhetetlen dolog, késői századok anticipációja lett volna. Viszont voltak pozitív tények, melyek az egymás mellett élő s egymásra utalt népek életét az államhatárokon belül [...] befolyásolták. Az egyik ilyen hatóerő volt a magyarság jelleme vagy mondjuk, régi politikai gondolkodása és szokásai, melyek az autonómiák különböző formáit hozták létre a nem magyarok számára. A másik pedig az a tény, hogy az uralkodó népnek és kisebbségeinek egymással állandóan érintkezniök kellett, s ebből az érintkezésből az öntudatlan, akaratlan asszimiláció lehetősége adatott, mely ismét kétirányú lehetett: a nem magyarok magyarokká válhattak és a magyarok idegenekké, annál könnyebben, mert a középkori felfogás ebben sem hibát, sem veszedelmet nem látott."[44]

A rendiség kialakulásával ez a politika megváltozott.

„A 14. század második felétől kezdve mind világosabban figyelhető meg az elhajlás az autonómiákat illető középkori gyakorlattól. Ennek szinte előfeltétele volt széles nemesi osztály kialakulása, mely [...] a rendkívül gazdag tagozódású társadalom magasabb elemeit magába vette és így a régi nemesi szabadokból, a királyi várjobbágyok-

ból s a nagyurak szabad vagy nem szabad születésű harcosaiból egységes, zárt, úri osztály született. Mindazok pedig, akik a 14. század közepéig nem tudtak felemelkedni ebbe az új osztályba, hiába ragaszkodtak különböző jogállásukhoz, mindnyájan leszorulni kényszerültek a másik nagy tömegbe, az uraknak alávetett jobbágyokéba. [...] Ebbe a jobbágyságba olvadt bele mindazon idegen telepes, aki nem tartozott az [...] autonómiáktól védett népek közé."[45]

Szekfű Gyula szerint ugyanis Szent István állama a huszadik század negyvenes éveiben, a föderatív Nagy-Magyarország jövője szempontjából aktuális örökséget hagyott az utódokra. Azt, hogy a magyar állam nem egynyelvű vagy egynépű, homogén, hiszen a kevert lakosságú történelmi magyar államban nem követhető sem a francia forradalom egynyelvű államának mintája, sem a vérségi köteléken alapuló német népi elv. Helyettük a magyar állam vezetőinek politikai érzéke alapján helyre kell állítani a történelmi Magyarországot, amelyen belül magyarok és nem magyarok föderalisztikus összefogására van szükség. A magyar nemzet létezésének feltétele ugyanis a történelmi magyar állam, amely a vezető osztály politikai érzékén, nemzeti műveltségén alapul. Az viszont elválaszthatatlan az állam életétől és öntudatától.

A nemzeti műveltségből nem válogathatunk kedvünk és elfogultságaink szerint, hiszen annak megcsonkítása magyarságunktól fosztana meg bennünket. Nem elképzelt idilli állapotokat (valójában balkáni viszonyokat), hanem a történelmi Magyarország továbbfejlesztését kell eszményképünknek tekintenünk.

A politikai érzéket hordozó felső osztályokat az alsó osztályok csak akkor válthatják fel az állam irányításában, ha már nem csupán napi érdekeik szerint viszonyulnak a nemzet értékeihez, mindenekelőtt a nemzeti műveltséghez. Akkor, ha majd olyan helyzetbe kerülnek, amelynek eredményeként elsajátítják a nemzeti műveltség teljességét és így képessé válnak arra, hogy a politikai érzék hordozói legyenek. Ez az állami élet fenntartásának feltétele. Állam nélkül pedig nincs nemzet.[46]

A magyarországi kisebbségek története – a külföldön Magyarországról kialakított képpel ellentétben – nem a nemzetiségek elnyomását, hanem a korábbi hegemón nemzet, a magyar példátlan háttérbe szorulását és pusztulását mutatja. A múlt századi magyar vezető réteg kimerült, vérkeveredés miatt ősi tulajdonságai háttérbe szorultak, és nem tudott felfrissülni a polgári és paraszti erőkből. Azok viszont nem váltak a nemzet politikai érzékének hordozójává, hiszen politikai iskolázottságuk egyáltalán nem volt, vagy igen alacsony színvonalon állt. Az alsó társadalmi rétegek öntudatra ébredésének viszont – mint már olvashattuk – az a feltétele, hogy túl tudjanak lépni a közvetlen érdekeik által meghatározott gondolkodásmódon azáltal, hogy életük civilizálódik, és így képessé válnak arra, hogy értékelni tudják a nemzetfenntartó vezető rétegek történelmi, államfenntartó szerepét.[47]

Az államalapító király a befogadott idegeneket nem asszimilálni akarta, hanem autonómiát biztosított nekik. Ezzel lehetővé tette a számukra, hogy a magyar állam keretei között békében éljenek. Középkori királyaink sem törekedtek nyelvi asszimilációra, viszont a betelepülőknek biztosították – érettségük és életformájuk különbségei szerint – a rendezett külön- vagy együttélés lehetőségét. A rendi korszakban pedig a jobbágyság olvasztotta magába a nem magyarokat. Magyarok és nem magyarok

viszonya Magyarországon nem hasonlítható a cseh–német vagy a lengyel–német ellenségeskedéshez. A magyar állam politikai vezetőinek ugyanis nem volt senkivel szemben sem kisebbségi érzetük. Nem vált kérdésessé, hogy az állam a magyarok állama, azért sem, mert a betelepülő nem magyarok nem támaszkodhattak a magyar állam szomszédságában található rokonságukra.[48]

Magyarország a török uralom következtében vált soknemzetiségű országgá, ahol a nem magyarok száma meghaladta a magyarokét. A törökökkel folytatott háborúk következtében ugyanis hatalmas területeken színmagyar települések lakosai pusztultak ki. Az ő helyükbe tömegesen nem magyarok jöttek, akik a 16–17. században többségbe kerültek. Az egynyelvű nemzetállam francia mintája és II. József németesítő nyelvrendelete pedig megnyitotta a nemzetiségi küzdelmek előtt az utat.

A magyarok Béccsel harcoltak a magyar nyelvhasználat és az önálló magyar államiság biztosításáért. Az előbbit az 1840-es években, az utóbbit a kiegyezéssel elérték. A magyar állam biztosította a nemzetiségek állampolgári jogait, a nemzetiségi törvényben elvetette a nyelv- és az államhatár azonosítását, a nemzetiségek szervezkedését viszont nem akadályozta meg. A nemzetiségek vezetői viszont Bécstől megtanulták az egynyelvű nemzetállam francia leckéjét, mozgalmaikat pedig a magyar állam által biztosított politikai keretek között a szomszédban lévő testvérállamaik támogatásával meg tudták szervezni.

A nemzetiségek tömegei politikai érzék híján vezetőiknek és a mögöttük lévő szomszédos államok politikájának ki voltak szolgáltatva, meghatározó befolyásuk következtében pedig radikalizálódtak. A magyarországi németség kivételével – amely magyar lojalitását a hármasszövetség

garantálta – valamennyi nemzetiség a szomszédban lévő, határon túli testvéreivel vállalt szolidaritást. A magyar politikusok viszont passzívan nézték a nemzetiségek elszakítására irányuló törekvéseket.

A nemzetiségi kérdés rövid története önálló, komoly tanulmány volt, amelyet Szekfű Gyula az *Állam és nemzet*ben közölt először. Ebben – többek között – újraértékelte Kossuth Duna-konföderációs tervét:

„A passzív ellenállás éveiben magyar részről egyetlen kísérlet történt a [nemzetiségi] kérdés megoldására: Kossuth Dunakonföderációs terve, mely a nemzetiségi kérdés rejtelmeibe való igen komoly elmélyedéséről tanuskodik. Kossuth világosan felismerte, hogy az államhatalom befolyása csak megnehezíti a népek együttélését, s ezért magyar földön az egyházihoz hasonló nemzeti közösségeket akart létrehozni, melyek összes nemzeti ügyeiket maguk intézhetik általános választói jog alapján megválasztott főnökök, vajda vagy hoszpodár alatt. Az ilyen »szociális nemzetiség«, írta Kossuth »nem érinti az államot, s az állam sem őt«, – aminek felismerése nagy előrehaladás volt az európai nemzetiségi problematikában. A 48-as tapasztalatok arra is megtanították, hogy a magyarországi nemzetiségek magatartására döntő hatást gyakorolhatnak a határokon túl élő testvéreiknek államalakulatai – e helyes felismerés alapján próbálta a hazai nemzetiségi kérdést nemcsak belső síkon, hanem nép- és nemzetközi eszközökkel is, Budapest, Zágráb, Belgrád, Bukarest összekapcsolásával rendezni."[49]

Mintha Szekfű Gyulát vitapartnerei – Németh Lászlótól Bajcsy-Zsilinszky Endréig – mégiscsak elgondolkodtatták volna. Ezután azonban hamar visszazökkent a régi

kerékvágásba és más irányba tekintve így folytatta gondolatmenetét:

„Más irányban, de hasonló távlatok nyíltak meg Eötvös szemei előtt, aki az Ausztriától elfordult és Balkán felé néző Kossuthtal ellentétben a nyugati kapcsolatokban akarta biztosítani a magyar életet: a népeknek mint »történetpolitikai egyéniségeknek« megfogalmazása nemcsak a magyarság történeti és kulturális állása érdekében történt, hanem a Habsburg-monarchia új berendezésének termékeny gondolata is volt, könnyen összeköthető a demokratikusan megvalósítandó egyéni természetjogokkal."[50]

Szekfű Gyulát *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* című könyvéért a Magyar Tudományos Akadémia 1943-ban nagyjutalommal tüntette ki. Holott a Hóman–Szekfű-kötetei alapján a Magyar Tudományos Akadémia történész szakbizottsága az 1943. évi akadémiai nagyjutalomra Hóman Bálintot terjesztette fel. Azért egyedül őt, mert Szekfű Gyula a *Magyar történet*be írt köteteivel már elnyerte a Berzeviczy Albert-aranyérmet, amely kizárta, hogy ugyanazért akadémiai nagyjutalmat is kaphasson. Moór Gyula jogász a bizottság előterjesztésével szemben viszont azt javasolta, hogy Szekfű Gyula nyerje el az akadémiai nagyjutalmat, méghozzá *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* című könyvéért. Végül az ő álláspontja kapott többséget, és Szekfű kötete nyerte el az Akadémia nagyjutalmát. Annak ellenére, hogy Domanovszky Sándor, a szakbizottság elnöke hangsúlyozta: az *Állam és nemzet* nem tudományos, hanem publicisztikai kötet. Nyilvánvaló, hogy a tíz éve kultuszminiszter Hóman Bálint ellenében Szekfű Gyula elismerésének politikai üzenete volt: a németbarát politikus

helyett az akkor már angol orientációjú történetíró lett 1943-ban a Magyar Tudományos Akadémia kitüntetettje.

Levelezésük tanúsága szerint Hóman Bálint méltósággal viselte, hogy nem őt tisztelte meg az MTA nagyjutalmával. Ám annak sincs semmi nyoma, hogy Szekfű Gyulának bármilyen kezdeményező szerepe lett volna abban, hogy őt tüntessék ki Hóman helyett. Hóman Bálint és Szekfű Gyula levélváltása során mégis felvetődött az, hogy Hóman leveteti a nevét az *Egyetemes történet* (második kiadásának) szerkesztői közül. Közel voltak ahhoz is, hogy elkülönítik nevüket és köteteiket a *Magyar történet* újabb kiadásaiban. Nem világos, hogy miért. Feltehetően Hóman mégis megorrolt Szekfűre az akadémiai nagyjutalom miatt. A szakításhoz 1943. május 25–29-i levélváltásukban jutottak a legközelebb. Szekfű egyenesen azzal vádolta Hómant, hogy összetöri barátságukat:

„Most, mikor az Egyetemes Történetről le akarod venni a nevedet, én ez ellen természetesen nemcsak semmit sem szólhatok, hanem ragaszkodnom kell szándékod logikus keresztülviteléhez, mert természetesen lehetetlen az, hogy az Egyetemes Történet címlapján elválva, a Magyar Történet címlapján továbbra is együtt legyen nevünk. Ennélfogva ezennel bejelentem neked, hogy az Egyetemi Nyomdánál lépéseket fogok tenni a munkának két társszerző közti megosztása, illetőleg két külön munkára osztása érdekében. Miután elhatározásodat egyenesen a Magyar Szemle Társasággal közölted és engem elkerültél, ennélfogva további expektorációra részemről semmi ok nincsen. Csak egyet említek még meg. Amikor az akadémiai nagyjutalmat tárgyalták az osztályban, mi ketten két óráig baráti közelségben együtt voltunk mintaképe gyanánt szinte annak, hogy a régi kölcsönös baráti

bizalom miként tudja megakadályozni a természetes érdekek túlságos érvényesülését. Azóta körülbelül két hét telt el és ezen idő alatt Nálad sok mindennek meg kellett változnia, hogy ezt a fent említett telefonértesítést megadd. Nagyon valószínűnek tartom, hogy közben olyan hamis híreket kaphattál akadémiai szerepemről, amelyek e változást okozhatták benned. Azt hiszem, belátod, hogy egyrészt magamnak, másrészt régi barátságunknak, melyet ilykép most összetörsz, tartozom annyival, hogy ebben az ügyben többet nem mondok."[51]

Hóman viszont így replikázott:

„»Összetört barátságunkról« írsz. Én azt hiszem, »barátságot« nem lehet összetörni, csak látszatokat. Elhatározásodat, hogy a Magyar Történet címlapján és bekötési tábláján nevünk, a második kötetben munkánk szétválasztassék, magam is helyeslem; hasonló kívánsággal fogok az Egyetemi Nyomda igazgatóságához fordulni. Élj boldogul!"[52]

A szakítás mégsem következett be. Szekfű Gyula Hóman Bálint levelére ugyanis a következőket jegyezte fel:

„Választ nem adtam rá, Pasteinernél [Iván] találkoztunk és többet erről a témáról nem beszéltünk. Egy[etemes] Tört[énet]-en megmarad H[óman] neve."[53]

A két történetíró tehát nem szakított egymással. Annak ellenére, hogy Hóman Bálint és Szekfű Gyula 1942-ben megjelent két kötete, a *Magyar sors – magyar hivatás* és az *Állam és nemzet* – a Szent István-i Magyarország soknemzetiségű történelmi ideáljának közös vonásai ellenére – műfaji és szemléleti különbségeket mutatott. Olyanokat, amelyek mindenekelőtt kettőjük akkori politikai szerepével függtek össze.[54]

A Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalmát tehát 1943-ban *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* című könyvéért Szekfű Gyula nyerte el. Akkor, amikor a Trianonban elcsatolt területek jelentékeny része (Dél-Szlovákia és Észak-Erdély, Kárpát-Ukrajna, Bácska, a baranyai háromszög és Muraköz) a két bécsi döntés és katonai akciók eredményeként már visszakerült Magyarországhoz.[55] Ezzel megnyílt a lehetőség az előtt, hogy föderatív alapon szervezzék meg a visszacsatolt területeken élők közigazgatását és mindennapi életét.

Nem ez történt. A magyar hadsereg bevonulását magyarországi hivatalnokok követték, akik föderatív, kisebbségvédelmi berendezkedés helyett magyarosítást hoztak a nemzetiségeknek, dölyfös bánásmódot mindenkinek. A revízió ügyét lelkesen támogató magyarok közül azokat, akiket a magyarországi törvények alapján zsidónak minősítettek, a visszacsatolt területeken – mint korábban Magyarországon – korlátozták jogaikban. A férfiakat hamarosan munkaszolgálatra vitték. A hontalanoknak minősítetteket pedig „idegenrendészeti eljárás" keretében átadták a német csapatoknak, akik rövid úton kivégezték őket.

SÍRKŐAVATÁSI BESZÉD

Szekfű Gyula véleménye egykori tanáráról, Marczali Henrikről bő húsz év alatt a fenntartástól az elismerésig ívelt. Amikor Marczali Henrik 1919 után a magyar történettudomány intézményes keretein kívülre szorult – egyetemi állásából szabadságolták, majd nyugdíjazták –, akkor Szekfű Gyula csillaga felfelé ívelt. Azok közé tartozott, akik megmondták, hogy mi követendő és mi nem, ki

kicsoda, kit mi illet és mi a helye a magyar történettudományban.

Marczali Henriket a hatvanhetes liberálisok tiszteletre méltó, de túlhaladott gárdájába helyezte. Úgy látta, hogy a történész szakma fölött diktatúrát gyakorló dilettáns Thaly Kálmán érdeklődési körétől távol álló témákat művelő, komoly, de idejétmúlt történetíró volt. Mindez elhatárolódó önmeghatározással ért fel. Marczali időközben egyre inkább elszigetelődött, 1927-től teljesen visszavonult, megélhetési gondjai voltak, amelyek miatt egyre méltatlanabb helyzetbe került.

Szekfű Gyulát nem találjuk azok között a történészek között, akik elérték Klebelsbergnél, majd Hómannál, hogy Marczali miniszteri kegydíjat kapjon.[56]

Marczali Henrik 1940. július 23-án meghalt. Hajnal István írt nekrológot a *Századok*ba.[57]

Szekfű Gyula 1943. június 23-án a rákoskeresztúri zsidó temetőben, Marczali Henrik sírkőavatásán, Sztálingrád és El Alamein után tisztelgett egykori professzora emléke előtt, a Magyar Tudományos Akadémia és a régi tanítványok nevében. Beszéde szerint Marczali szellemi örökségét iskolázottsága, kritikai érzéke, az igazság szeretete, ahhoz ragaszkodása alkotja. Racionalista volt, a felvilágosodás híve, komoly, szakszerű, forráskritikus, úttörő, egyetemes vonatkoztatású, másoknál előrébb tartó, objektív történetíró. Már nem határolódott el sem tőle, sem a '67-es nagy nemzedéktől, hanem saját elődeiként és követendő példákként mutatta fel őket, s az ő legjobbjaik között egykori tanárát:

„Marczali, mint a *Budapesti Szemlé*ben Gyulai Pál állandó munkatársa, osztozott Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és annyi kitűnő magyar nemzetszemléletében, nemzet és

állam, magyarság és nemzetiségek dolgában, ily tárgyú cikkeinek tanúsága szerint, ezekkel együtt olyan nézetei voltak, melyek sokban érintkeznek a mai és holnapi tisztultabb nemzeti felfogásokkal."[58]

„Ősei több nemzedéken át rabbik voltak, s édesatyja híres talmudista, aki már 1860-ban magyar gyászbeszédet tartott Széchenyi emlékezetére, 1876-ban pedig Deák Ferenc fölött. Marczali magyarnak született, asszimilációra nem volt tehát szüksége, s mint igazi magyar tartozott Gyulai Pál baráti köréhez, mely egy hanyatló korszak legjobb magyarjait egyesítette magában."[59]

Szekfű Gyula beszédét így fejezte be:

„Marczali Henrik élete Isten akaratából befejeztetett, az emberi kornak szinte legvégső határán, művei itt vannak előttünk, változhatatlanul, készen, amint ő elkészítette azokat. Mi, tanítványai s a Magyar Tudományos Akadémia tagjai mindnyájan tudjuk ezeknek a munkáknak értékét, ismerjük annak az életnek is az értékét, mely ily munkákkal ajándékozta meg a magyar tudományt és szellemi életet – hálásak vagyunk neki mindezért, és kegyelettel őrizzük emlékét."[60]

Tegyük hozzá: Marczali Henrik megélte az első két zsidótörvényt. Szerencséjére azt már nem, amikor a német megszállás után a magyar hatóságok elrendelték a zsidók jogfosztását, megbélyegzését, elkülönítését, tulajdonuk teljes elkobzását. Azt, amikor vagonokba hajtották az öregeket és a gyerekeket, a férfiakat és a nőket. Azért, hogy embertelen körülmények között megsemmisítő táborokba kerüljenek. Majd félmillió ember, az összes vidéki zsidó, köztük a visszacsatolt területek zsidónak minősített lakosai. Azt sem, amikor a megmaradt budapesti zsidók közül mindenkit, akit csak tudtak, gyalogmenetben

a nyugati határ felé hajtottak, és útközben kivégeztek. A Budapesten maradtak közül sokat pedig a Dunába lőttek. Marczali Henrik tehát már nem élte meg Magyarország legnagyobb háborús emberveszteségét – Szabad György kifejezésével élve –, a „nemzeti öncsonkítás" végeredményét.[61]

Csécsy Imre úgy látta, hogy Szekfű Gyula 1939-ben védte az asszimilációt, de nem ítélte el elég világosan a zsidók disszimilálását:

„Nem lesz könnyű dolga annak a történetírónak, aki egyszer majd higgadtabb korban mérlegre teszi Szekfű Gyula történetírói munkásságát. Ezt a munkásságot nem lehet elválasztani a kortól, amelyben az író élt s amelynek szellemét a magyar tájon nagy és súlyos mértékben ő maga is formálta. [...] Szekfűnek mélységesen és végzetesen igaza van, amikor [...] asszimilációs türelmet hirdet azokkal a németekkel és azokkal a zsidókkal szemben egyaránt, akik asszimilálódni akarnak. Szekfű Gyulának azonban világosságban, határozottságban és bátorságban ennél tovább kellett volna mennie. Megértjük, hogy nem mehetett; végtére ő volt egyik – s nyilván legkiválóbb – vezére annak a közszellem-formáló szívós munkának, amely – a célt és színvonalat tekintve bizonyára az ő kedve ellenére – a mai eredményekhez vezetett. *Rebus sic stantibus* azonban Szekfű Gyulának sokkal inkább bölcs, mint bátor szavai még sokáig inkább ellenfeleinek helyeslésével fognak találkozni – híveitől ő túl sokat követel, ha azt kívánja, hogy pontosan tudjanak olvasni a sorok között."[62]

Szekfű Gyula a forradalmak után a kereszténydemokrácia, illetve az Othmar Spann által kifejtett neoromantikus új rendi állam híve volt.[63] A *Három nemzedék* megírása előtt nem volt antiszemita. *A száműzött Rákóczi*-

botrány idején egyszerre védekezett a Rákóczi-gyalázás, a nemzetellenes radikalizmus és a zsidónak minősítés bélyegei ellen. Ettől kezdve jó ideig és egyre inkább eleinte öntudatlanul, majd – úgy hiszem – tudatosan be akarta bizonyítani, hogy nemcsak nem zsidó, de nem is áll a zsidók oldalán. Ezért sem Dick Manóval adatta ki a *Három nemzedék*et, hanem az Élet katolikus kiadóval. A *Három nemzedék*ben a zsidó kapitalizmus és a budapesti zsidó kultúra térhódításának – az antiszemita párti, agrárius és katolikus néppárti politikai röpiratokat már régóta uraló, 1919-ben felerősödött – tételeit viszont beemelte a tudományos igényű irodalomba.[64] A könyv második kiadásának bevezetésében megkülönböztette egymástól az asszimilált, nemzedékek óta bevándorolt zsidókat a galíciai bevándorlóktól. A bevándorlókat asszimilálhatatlanoknak, erkölcsi és kulturális hatásukat veszedelmesnek bélyegezte, a régóta Magyarországon élőkről viszont nem nyilatkozott.[65] A *Történetpolitikai tanulmányok*ban hangsúlyozta, hogy a különböző történelmi fajok közül egyedül a zsidó az, amely nem asszimilálható.[66] A *Magyar történet*ben és a *Három nemzedék és ami utána következik*ben tudományos tételként megismételte a *Három nemzedék* antiszemita tételeit, s a *Három nemzedék és ami utána következik* újabb, *Trianon óta* című könyvében a bevándorlás tilalmához társította a kivándorlás szorgalmazását és a gazdasági és kulturális korlátozás követelményét.[67]

Nevét olvasói nem találhatták – Bartók Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond és Schöpflin Aladár neve mellett – azok között, akik 1938-ban tiltakoztak az 1938: XV. törvénycikk, az első zsidótörvény ellen.[68] Másfél évvel Marczali Henrik sírkőavatása előtt, a *Népszava* szerkesz-

tője, Millok Sándor felkérésére az 1941. karácsonyi számba *A szabadság fogalma* címmel cikket írt. Ebben röviden összefoglalta a katolikus természetjogi felfogást és cáfolta a fajelméletet. Ekkor már – elvontan ugyan, de – állást foglalt az állampolgári jogegyenlőség mellett.

„...ma minden helyesen felfogott vallási álláspontról méltányolni kell az emberi méltóság tényét és a belőle következő emberi jogokat. Ezek pedig megkövetelik, hogy minden embernek meglegyen az ő emberi méltóságához illő élete, élelme, ruházata, keresete; hogy senki a másikat emberi méltóságban meg ne sértse, ami alatt testi sérelem is értendő [...] A természettörvény az emberek egyenlőségét és szabadságát követeli; kivétel nélkül minden társadalmi állású, bármely fajhoz és néphez tartozó emberét. A természettörvény szerint nincs úr és rabszolga; nincs munkára ítélt alsóbb osztály és élvezetre jogosított felsőbb; nincs alacsonyrendű nép, amelynek csak engedelmesség a kötelessége, és nincs olyan nép sem, amely hegemóniára született volna és azt joggal gyakorolhatná. Az olyan szabályok vagy törvények, az olyan nemzetközi egyezmények és tőlük létrehozott állapotok, amelyek a természettörvénnyel ellenkeznek, nélkülözik a jogot, és csak az erőszak, a hatalom szüleményei és fenntartói lehetnek. [...] egész a legújabb időkig nem akadt állam, amely a természetjog ez alapelveit meg merte volna nyíltan tagadni."[69]

A *Három nemzedék* és a *Trianon óta* antiszemita tételei viszont a *Három nemzedék és ami utána következik* valamennyi kiadásában, így 1934-ben, 1935-ben, 1938-ban, 1940-ben és 1942-ben változatlanul szerepeltek.

Szekfű Gyula sírkőavatási beszéde óvatos politikai állásfoglalásai sorába tartozott, egyúttal a kései elégtételadás gesztusa volt. A beszédben Marczali alakja alapvetően különbözött az 1922-ben és 1931-ben megalkotott képtől. Igaz, korábban is jelen volt a jó szándékú, s – az 1931-ben leírtak szerint – komoly iskolázottságú és teljesítményű történetíró imázsa, de azt egyértelműen felülírta az idejétmúlt, korszerűtlen liberális alakja. Nemcsak az arányok változtak meg, hanem az egyes elemek értékelése is. 1943-ban fejet hajtott emléke előtt, teljesítményét méltatta és tanítványának vallotta magát. Ez többnyire óvatos és elvont, de mégis náciellenes politikai állásfoglalásai sorába illeszkedett. A politikai és erkölcsi tett Szekfű koncepciójának részleges átértelmezését is jelentette. A sírkőavatási beszédben ugyanis immár – a *Három nemzedék* beállításával szemben – nem az irodalmi Deák Párt, az Antiszemita Párt, az agráriusok, Zelenski Róbert és a Katolikus Néppárt, hanem kizárólag az irodalmi Deák Párt, Gyulai Pál köre képviselte a hanyatló kor legjobb magyarjait. Igaz, továbbra is a hanyatló korét és tegyük hozzá, sohasem vonta vissza a *Három nemzedék* egyetlen tételét sem.

Marczali Henrikről az akadémiai emlékbeszédet 1946-ban a hadtörténész Tóth Zoltán tartotta.[70] Az, aki – a korabeli közvélekedés szerint – Szekfűt rávette, hogy a sírkőavatásra elmenjen, és ott beszédet mondjon.

Szekfű 1943-ban a budapesti bölcsészkar dékánja, az MTA rendes tagja, nagy tekintélyű történetíró és neves konzervatív publicista volt, az akadémiai nagyjutalom kitüntetettje.[71]

A sírkőavatási beszéd azoknak a gesztusoknak, írásoknak és állásfoglalásoknak a sorába tartozott, amelyek alapján Szekfű – ahogy Szabó Zoltán vélte – *egy óvatos reformszellem mentora* lehetett volna.[72] Szekfű Gyula az izgatásért és nemzetgyalázásért perbe fogott írók, mindenekelőtt

Kovács Imre *A néma forradalom* című művével kapcsolatban 1937-ben a *Korunk Szavá*ban nyilatkozatot jelentetett meg, rövidített változatát az *Erdélyi Szemle* is közölte.[73] 1939-ben *A kísértésben* címmel a *Jelenkor*ban – óvatosan és elvontan, de mégiscsak – elhatárolódott attól, hogy a kereszténység nevével politikailag visszaéljenek.[74] Szerepet vállalt a Történelmi Emlékbizottságban. A *Népszava* karácsonyi számába felkérésre cikket írt.[75] A *Magyar Nemzet*be írt cikkei között *Petőfi útja* és *Megint Petőfi útja* címmel állást foglalt a különböző helyzetű és meggyőződésű emberek nemzeti összetartozása mellett, ami nem maradt visszhang nélkül a szélsőjobboldali sajtóban.[76] 1942 őszén, Schönherz Zoltán perében a vádlott mellett tanúskodott. 1943-ban Bajcsy-Zsilinszky Endre kérvényének, hogy Radnóti Miklóst mentesítsék a munkaszolgálattól, egyik aláírója volt.[77] *Valahol utat vesztettünk* című cikksorozatában pedig az etatizmus ellenében az önkormányzat mellett érvelt.[78] 1944. május 5-én Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában ezt jegyezte fel: „Barátaink közt is, meg-megingó hittel ugyan, de mégis talán csak [Ortutay] Gyulában hiszek, meg Karig Sáriban, Bárány Giziben, hogy készek veszélyeztetni is magukat, hogy segítséget nyújtsanak. Gyula megszervezte Szekfű Gyulával és néhány arisztokratával azt a segítőalapot, amely néhány érdemes zsidó származású szellemi embernek, írónak, tudósnak, akik most teljesen kereset nélkül maradtak, havi háromszáz pengő segélyt juttat. Az első kiutalást már meg is kaptuk, és bizony nagyon jólesett."[79]

Egy évvel később, a háborús vereség, a felszabadulás és az újabb megszállás után pedig a *Világ*ba írt cikkei között olyanokat is találunk, amelyekben kiállt a szabadságjogok mellett.[80]

A KÉT SZÉKFOGLALÓ ÉS A *VALAHOL UTAT VESZTETTÜNK*

Levelező tagként székfoglalóját tizenöt évvel megválasztása után, 1940-ben tartotta *Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt* címmel, amelyben – *A száműzött Rákóczi* és a *Magyar történet* után ismét – visszatért a Rákóczi-kérdéshez.[81] Jó ideje már a nagy realistának tartott Károlyi Sándorról tervezett monográfiájához gyűjtötte az anyagot a Károlyi nemzetség levéltárában, a Rákóczi-korról pedig egyetemi előadást tartott.[82]

„[...]a Károlyi-nemzetséggel megegyeztem gróf Károlyi Sándor életrajza megírásában, s ehhez bizony nagyon is használnom kell majd a bécsi levéltárakat."[83] „...egész nap a Károlyi-levéltárban vagyok, hol Kár[olyi] Sándorra képtelen nagy anyag van. Csak a háborús évekből majd minden nap egy levél, vagy 2-3 is feleségéhez."[84]

1941-ben az Akadémia rendes tagjává választotta. Székfoglalóját 1943-ban *Az erdélyi szász történetírás* címmel tartotta meg.[85] Ugyanabban az évben ő töltötte be a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarának dékáni tisztségét.

Szaktanulmányai közül tematikus válogatást fordíttatott franciára. A Budapesten nyomtatott, a Teleki Pál Tudományos Intézet keretében a Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée negyedik köteteként Benda Kálmán által szerkesztett és a Boulevard Saint-Michel 49. szám alatt a párizsi Egyetemi Kiadó által jegyzett *État et nation* című könyv a kolofon szerint 1945. szeptember 15-én jelent meg. A kötet Szekfű Gyulának a magyar államnyelvről, a magyarság és a nemzetiségek viszonyáról, a nemzetiségi kérdésről és az erdélyi szász történetírásról írt ta-

nulmányai francia fordítását tartalmazta számos illusztrációval és térképpel. Címe ellenére az *État et nation – A nemzetiségi kérdés rövid története* kivételével – nem az 1942-ben *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* című magyarul megjelent gyűjtemény francia fordítása volt.[86]

1943-ban azt készítette elő, hogy a hitlerizmus és a szélsőjobboldali veszély miatt (és – feltehetően – zsidó származású feleségét mentve) elhagyja hazáját, és Isztambulon keresztül Nagy-Britanniába távozzon, ahol C. A. Macartney segítségével majd az Oxfordi Egyetem tanáraként dolgozhat. Ennek első lépése az lett volna, hogy előadást tartson Isztambulban, ahová a külügyminisztériumnak kellett volna biztosítani kiutazását.[87] Onnan ment volna tovább Angliába. Ha ez bekövetkezik, Szekfű Gyula bizonyára ismert és elismert szakértőként, a Habsburg Birodalom, Közép-Európa és a nemzetiségi kérdés nagyhírű specialistájaként, s a béke-előkészítés egyik befolyásos tanácsadójaként folytathatta volna pályáját. Annál is inkább, mert a húszas évek elején már írt szócikkeket az *Encyclopaedia Britannicá*ba.[88]

Nem így történt. Minthogy (német nyomás és kicsinyes intrika következtében) nem kapta meg a külügyminisztérium támogatását az isztambuli előadás megtartására, ami a – magánúton a háborús viszonyok miatt szinte megoldhatatlan – vízum- és utazási problémák elintézését jelentette, lemondott tervéről. Magyarországon maradt, továbbra is részt vett a náciellenes szellemi ellenállásban, és Adytól kölcsönzött címmel cikksorozatot írt, a „*Valahol utat vesztettünk*"-et, amely a német megszállás előtt jelent meg a *Magyar Nemzet*ben.[89]

Szekfű Gyula a cikksorozatban azt állította, hogy a szabad községeken alapuló önkormányzati rendszer, a társadalom megszervezésére képes egyesülési jog, a közügyek nyilvánosság előtti tárgyalása, a sajtószabadság, az esküdtszék és a polgári büntetőtörvénykönyv, a népképviseleten alapuló országgyűlés és az országgyűlésnek felelős, parlamenti kormány alkották az emberi méltóság, a szabadság és az egyenlőség elvei érvényesülésének a biztosítékrendszerét az 1840-es években. Megvalósulása esetén ez a garanciarendszer lehetett volna ellenpontja a későbbi mindent átható etatizmusnak, az omnipotens államnak. Ehhez kellene visszatérni annak érdekében, hogy meg lehessen szabadulni a mindenható és mindent maga alá gyűrő államtól – szűrhették le olvasói a tanulságot.[90]

Szekfű Gyula a garanciarendszert a centralisták elképzeléseiben vélte felismerni.[91] Azóta tudjuk, hogy – bár ők is hozzájárultak mindehhez – sem reformkori szerepüket, sem reformelképzeléseiket leegyszerűsítés nélkül nehezen azonosíthatnánk az 1845–1847-es konzervatív offenzíva idején éppen az önkormányzati rendszer képviseletével és kezdeményezésével. Az ugyanis a hatalommegosztás rendszerével együtt a liberális reformellenzék Kossuth vezette táborának a programja volt.[92]

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot. Horthy Miklós kormányzó hamarosan Sztójay Döme személyében a németekkel kollaboráló miniszterelnököt nevezett ki. A magyar hatóságok pedig gyorsan belejöttek abba, hogy zökkenőmentesen együttműködjenek a németekkel, közöttük a zsidókérdés végső megoldására Budapestre érkezett Adolf Eichmann-nal. Bajcsy-Zsilinszky Endre egymaga szállt szembe fegyverrel a megszállókkal.

Szekfű Gyula a németek elől vidékre, Zebegénybe, a nyilasok elől illegalitásba vonult.[93] Feleségével előbb Pethő Sándor sógoránál, majd Huszti Józsefnél, Kosáry Domokos apósánál húzta meg magát.[94]

KONKLÚZIÓ

Szekfű Gyula kétségtelenül szembefordult a Harmadik Birodalommal. A negyvenes évek elejétől – elsősorban a *Magyar Nemzet*ben megjelent cikkeivel – részt vett a nácellenes nemzeti ellenállásban. 1943-ban Angliába akart emigrálni, de ez csak terv maradt. A német megszállás után illegalitásba vonult, a nyilas uralom idején bujkált.

A történelmi Magyarország eszményét számára Szent István és Széchenyi testesítette meg. Az, ahogy ő alkotta meg őket, az, amit nekik tulajdonított. Szent István Magyarországa az ő felfogása szerint föderatív, a kisebbségeket védelmező keresztény magyar állam volt. Olyan, amely – szerinte – az ezerkilencszáznegyvenes évek elején alapot kínálhatott volna a helyreállítandó Nagy-Magyarország újjászervezése számára. Széchenyié pedig ideál: az, amely – ismét csak az ő felfogása szerint – Magyarország fejlődésének belső megigazulását, keresztény, szerves fejlődését biztosíthatta volna a 19. század negyvenes éveitől az első világháború utáni forradalmakig és Trianonig.

Szekfű Gyula második fordulatát stabil, konstans mag, ideológiai konstrukció, ön- és ellenségkép határozta meg, amelynek csak elemei változtak, lényege megmaradt. Ez határolta be, hogy mennyiben lehetett volna – ha nincs német és szovjet megszállás – *„egy óvatos reformszellem mentora”*.

JEGYZET

1 Vö. Szabó Zoltán: Naplójegyzetek. (A historikus halálhírére emlékek elevenednek.) *Látóhatár*, 1956. január–február. 15–20. (ezentúl: *Szabó Zoltán, 1956*)

2 Vö. Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2011 (ezentúl: *Trencsényi Balázs, 2011*), 367–372.

3 Vö. Uo. 367–372.

4 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934, 442–443.

5 Uo. 466–499. Vö. 3. jegyzet.

6 *Szekfű Gyula, 1934,* 499.

7 Szekfű Gyula: Magam és mások védelmében. *Korunk Szava*, 24. 1937, 708–712, Szekfű Gyula az írók ellen indított perekről. *Erdélyi Szemle*, 1937/5–6. 8–9.

8 Szekfű Gyula: A Nem lehet. *Láthatár*, 1937, 194.

9 Bibó István: *Visszaemlékezések.* Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2012, 50–51. (Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat [ezentúl: *BIM*] 12.)

10 Németh László: Újabb történelmi munkák. Történetírás. *Tanu*, 1932. november, 106–118; Uő: Utóhang Szekfű Gyula Magyar történetéhez. *Tanu*, 1936, I–II. 60–65; Uő: Messziről (Válasz Szekfű Gyulának). *Tanu*, 1936, III–IV. 109–131.

11 Németh László: *Utolsó kísérlet.* I–II. Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.

12 *BIM* 7. 180–194; *BIM* 12. 58–59, 64–66, 336–339, 346–348, 353–354; Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. *Valóság*, 1983/1. 47–62; Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Válogatott tanulmá-*

nyok. Budapest, Medvetánc–Atlantis, 1989; *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918).* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2003; Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2010, 348–368; *Trencsényi Balázs, 2011*, 372–449.

13 *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939 (ezentúl: *Szekfű Gyula, szerk., 1939*), 222–230.

14 Németh László: *Sorskérdések.* Gondozta, jegyzetekkel ellátta: Grezsa Ferenc. Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989 (ezentúl: *Németh László, 1989*), 408–482.

15 Uo. 474–475.

16 Szabó Dezső: *Az egész látóhatár. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok.* I–II. Budapest, Püski, 1991.

17 Kötetben: Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1942 (ezentúl: *Szekfű Gyula, 1942*), 191–192.

18 Idézi: Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka (1938–1944).* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 53.

19 *Németh László, 1989*, 738. Vö. *Szekfű Gyula, szerk., 1939*; Szabó Dezső: *A magyar Káosz. Pamfletek.* Válogatta, szerkesztette és sajtó alá rendezte: Nagy Péter. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 286–389.

20 Dénes Iván Zoltán: *Az „illúzió" realitása. Kollektív identitásprogramok.* Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2011, 109.

21 Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok.* I–II. Összegyűjtötte, gondozta, az utószót írta és jegyzetekkel ellátta: Belia György. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, II. 616.

22 Szekfű Gyula: Még egyszer az asszimilációról. *Nyugat,* 32. II. 7. 1939. július 2.

23 Uo.

24 Szekfű Gyula: Lírai történetszemlélet. *Magyar Szemle*, 36. (1939), 300, 302–303.

25 Szekfű Gyula: A kísértésben. *Jelenkor*, 1939. október 1., 6.

26 *Szekfű Gyula, szerk. 1939.* 8–9.

27 Németh László: *Kiadatlan tanulmányok.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1968, I–II. II. 407.

28 Szekfű Gyula: Schittenhelm Ede. *Magyar Szemle*, 30 (1937). 223–231. Vö. Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem. Milyen Szekfű nyílt Schittenhelm Ede sírján?* Budapest, Ludas Mátyás füzetek, 1937.

29 Szekfű Gyula: Sírkőavatási beszéd. In *Évkönyv*, kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerk. Szemere Samu. Budapest, 1943, 125–132 (ezentúl: *Sírkőavatási beszéd*), Ő: *Forradalom után.* Cserépfalvi, Budapest, 1947 (ezentúl: *Szekfű Gyula, 1947*).

30 Bóka László: *Válogatott tanulmányok.* Válogatta és szerkesztette: Sík Csaba. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1966, 1058.

31 Szekfű Gyula (Budapest, 1942. május 30.) – Bajcsy-Zsilinszky Endrének, *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár* (ezentúl: *MTAKK*) Ms 10205/1.

32 *BIM* 12. 58–59.

33 Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. In *Szekfű Gyula, szerk. 1939* (ezentúl: *Szekfű Gyula, 1939*), 547–548.

34 *Szekfű Gyula, 1939.*

35 Vö. *Trencsényi Balázs, 2011*, 417–422; *Dénes Iván Zoltán, 2011*, 64–81.

36 Németh László: *Szekfű Gyula.* h. n, Bolyai Akadémia, 1940, 141.

37 *Szekfű Gyula, 1942*, 5–6, 54–68, 197–211, 255–264, 366–372.

38 Mályusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika. *Századok*, 1939/7–8. 257–294, 9–10. 385–448; Ő: Az egynyelvű állam. *Századok*, 1941, 113–149. Vö. *Szekfű Gyula, 1942*, 54–84, 85–177.

[39] Uo. *Magyar művelődéstörténet.* Szerk. Domanovszky Sándor et alia. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939–1942, I–V. II, 1–3. http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/18.html, http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/19.html, http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/20.html

[40] A bírálatnak erre az olvasatára Mester Béla hívta fel a figyelmemet.

[41] Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány.* h. n, Bolyai Akadémia, 1942 (ezentúl: *Mályusz Elemér, 1942*).

[42] *Mályusz Elemér, 1942,* 13–25.

[43] Mályusz Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet,* 1928/3. 166–183; Uő: A vörös emigráció. *Napkelet,* 1931; *Mályusz Elemér, 1942.*

[44] *Szekfű Gyula, 1942,* 67.

[45] *Szekfű Gyula, 1942,* 106–107.

[46] *Szekfű Gyula, 1942,* 9–84, 283–296, 366–372.

[47] *Szekfű Gyula, 1942,* 181–254.

[48] *Szekfű Gyula, 1942,* 85–109.

[49] *Szekfű Gyula, 1942,* 160.

[50] *Szekfű Gyula, 1942,* 160.

[51] Szekfű Gyula (Budapest, 1943. május 25.) – Hóman Bálintnak, *Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár* (ezentúl: *EKK*) G 635/60/2.

[52] Hóman Bálint (Budapest, 1943. május 29.) – Szekfű Gyulának, *EKK* G 635/61/1.

[53] Hóman Bálint (Budapest, 1943. május 29.) – Szekfű Gyulának, *EKK* G 635/61/1. Szekfű Gyula kézírásos feljegyzése a levélen.

[54] Hóman Bálint: *Magyar sors – magyar hivatás. Múlt és jövő.* Budapest, Athenaeum, 1942; *Szekfű Gyula, 1942.*

[55] Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 13–33.

[56] Marczali Poly köszönő levelei Tóth Zoltánnak, 1938, 1939. *MTAKK* Ms 4526/280, 281.

[57] Hajnal István: Marczali Henrik. *Századok,* 1940/7–8. 359–360.

[58] *Sírkőavatási beszéd,* 314.

[59] *Sírkőavatási beszéd,* 314.

[60] *Sírkőavatási beszéd,* 315.

[61] V[arga] F. J[ános]: Magyarország két világháború közötti történetéből. Vita a Magyarország története VIII. kötetéről. *Történelmi Szemle,* 1974/4. 655–663; Vö. *BIM* 12, 125.

[62] Csécsy Imre: Szekfű Gyula az asszimilációról és disszimilációról. *Századunk,* 1939, 128, 130.

[63] Spann, Othmar: *Der wahre Staat: Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft.* Quelle und Mayer, Leipzig, 1923.

[64] Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Budapest, Élet, 1920, 141–146, 210–220, 229–231, 287–300.

[65] Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Második kiadás. Budapest, Élet, 1922, 24–36.

[66] Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok.* Budapest, Magyar Irodalmi Társaság, 1924, 16–19, 63–65.

[67] *Szekfű Gyula, 1934,* 434–444.

[68] *Országgyűlési Könyvtár,* C4/5015 (3895/1940).

[69] Szekfű Gyula: A szabadság fogalma. *Népszava,* 1941. 293. 17.

[70] Tóth Zoltán: Marczali Henrik l[evelező]tag emlékezete. Felolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia 1946. évi október 7-én tartott összes ülésén. *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek.* Szerkeszti a főtitkár. XXIV. kötet, 9. szám, 1–30.

[71] Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban".* Budapest, Ráció Kiadó, 2010, 380–412.

[72] *Szabó Zoltán, 1956.*

[73] Lásd 7. jegyzet.

[74] Lásd 8. jegyzet.

[75] Lásd 69. jegyzet.

[76] Szekfű Gyula: Petőfi útja. *Magyar Nemzet*, 1942, 26. február 1.5, Pálóczy Horváth Lajos: Petőfi – és Szekfű Gyula. *Magyar Út*, 1942. február 12. EKK G 638/38, Szekfű Gyula: Megint Petőfi útja. *Magyar Nemzet*, 1942, 37. február 15.5.

[77] Ortutay Gyula: *Napló*. 1–3. Szerkesztette, jegyzetekkel ellátta: Markó László. Budapest, Alexandra, 2009–2010, 1. 335.

[78] Szekfű Gyula: Valahol utat vesztettünk I–VII. *Magyar Nemzet*, 1943. november 7., 21., december 5., 19., 1944. január 15., 16., február 27. (ezentúl: *Szekfű Gyula, 1943/44*)

[79] Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946*. I–II. Sajtó alá rendezte: Ferencz Győző, Nagy Zsejke; jegyzetek, utószó: Ferencz Győző. Budapest, Jaffa Kiadó, 2014, II. 304. Vö. II. 74.

[80] Szekfű Gyula: Községi választások. *Világ*, 1945. október 7., A választás után. *Világ*, 1945. október 21.

[81] *MTAKK* Ms 10204/2.

[82] Szekfű Gyula egyetemi előadásai. A Rákóczi-kor problémái. *EKK* G 630/14; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Tanrend 1939/40. II. félév.

[83] Szekfű Gyula (Budapest, 1933. február 12.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK* Ms 805/59.

[84] Szekfű Gyula (Budapest, 1934. augusztus 12.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK* Ms 805/86.

[85] Szekfű Gyula: Az erdélyi szász történetírás. *Magyarságtudomány*, 1943, 174–198, 325–373.

[86] Szekfű, Jules: *État et nation*. Paris, Les Presses Universitaires de France, 1945.

[87] Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt diplomata emlékirataiból*. I–II. Válogatta, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta: Csorba László, utószó: Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, Európa Könyvkiadó – História, 1996, II. 227–230.

[88] Lackó Miklós: *Korszellem és tudomány, 1910–1945*. Budapest, Gondolat, 1988, 112–142.

[89] *Szekfű Gyula, 1943/44.*

[90] *Szekfű Gyula, 1943/44.*

[91] *Szekfű Gyula, 1943/44.*

[92] Varga János: *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. Szerk. Degré Alajos. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1980; Uő: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 11–12. Szerk. Kanyar József. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár. I. 177–243, II. 155–194; Uő: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982; Uő: *Kereszttűzben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és középutas liberalizmus szétválása 1841–42-ben*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983; Kecskeméti Károly: *A magyar liberalizmus, 1790–1848*. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2008; Dénes Iván Zoltán: *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Argumentum Kiadó – Budapest, Bibó István Szellemi Műhely, 2008.

[93] *Szabó Zoltán, 1956*, 19–20. Vö. Huszár Tibor: *Beszélgetések*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1983, 78–90, 166.

[94] Bisztray Gyula feljegyzései. *Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár*, Fond 7/2247-2263.

Szegedy-Maszák Mihály

A NEMZETI KLASSZICIZMUS TÜNDÖKLÉSE ÉS HANYATLÁSA

„Kultusz nem tűr meg vitatást”[1]

1927. március 30-án Horváth János a következő levelet küldte Tormay Cécile-nek: „A *Napkelet* kára nélkül nem halaszthatom tovább lemondási szándékom véglegesítését és határozott terminushoz kötését. Nem ötletszerű elhatározás ez; előre jeleztem, ismételten, egyre komolyabban hangoztattam, meg is okoltam, s nem rajtam múlt megvalósítása. [...] Reálisan nézve május és június a legterhesebb hónapok, s az én szempontomból ez magyarázza az említett időpont választását. Azontúl pedig úgysem maradhatnék, mert évek óta félben heverő munkáimat különben sohasem tudnám bevégezni”.[2]

Lehetne arra gondolni, hogy az irodalomtörténész már el akarta távolítani magát a Klebelsberg szándékai szerint 1923 januárjában indított folyóirattól. Horváth János a bírálatok rovatát szerkesztette, de nagyon lelkiismeretesen minden közleményt alaposan megbírált – még a szerkesztőnő elbeszélését is. Valószínű, hogy a kezdet kezdetén nem őt kereték meg a folyóirat részéről, hanem ő találta úgy, hogy a *Napkelet* megfelel az ő igényeinek, hiszen már 1916-ban méltatást közölt Tormay első két regényéről a *Budapesti Szemlé*ben, majd két évre rá a *Viaszfigurák* című elbeszélésgyűjteményről a *Magyar Kultúrá*ban. Kenyeres Zoltán teljes joggal állapította meg, hogy az irodalomtörténésznek 1921-ben megjelent munkája, az *Aranytól Adyig* „a *Napkelet* megindításának vagy készülődésének programja is lehetett volna”,[3] hiszen a folyóirat értékrendje összhangban volt Horváth Jánoséval. Távozása után töretlenül folytatódott levelezése az írónővel, akinek halála után összegző tanulmányt írt életművéről. Ebben leszögezte, hogy a *Bujdosó könyv* „nem műalkotás, hanem történeti okmány”, és hangsúlyozta, hogy *A régi ház* arról győzi meg olvasóját, hogy „az, amit 'fajnak' nevezünk, nem változatlan létező, hanem történelmi alakulat is”.[4]

A levélben megjelölt ok nem tekinthető ürügynek; indokoltságát bizonyítja Horváth János nagyszabású vállalkozása, melynek első két része, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (1931) és *A magyar irodalmi műveltség megoszlása* (1935) a Magyar Szemle Társaság kiadásában jelent meg. E két kötet kimagaslóan jelentős szellemi teljesítmény. Inkább művelődés-, mint irodalomtörténet, ami érthető, hiszen a korai századokkal foglalkozik, amelyek kevéssé igényelnek művészi értékelést. Egyes részletek szinte történetírásnak tekinthetők – a második kötet például Hunyadi János és Mátyás jellemképét, Vitéz János és Werbőczy pályafutásának ismertetését is tartalmazza. Dávidházi Péter indokoltan állapította meg, hogy Horváth János „nemzeti nagyelbeszélés” megteremtésére törekedett, miközben *„feltárásra* nem vállalkozott”, sőt *„harmadkézből* származó gondolatra is alapozott”.[5]

Tudván, hogy egy „nagy elbeszélés” csakis úgy képzelhető el, mint célelvű folyamat, Horváth olyan fejlődésnek tekintette a magyar irodalom történetét, amely Arany János munkáiban érte el tetőpontját. Az ő szellemében, ér-

tékőrző (konzervatív) tudósként a folytonosságot kereste az irodalomban és a történetírásban. „A 'természetes' fejlődésben ugyanis ugrás, oktrojrozás ki van zárva (politikában is!) [...] Hogy idegen hatás módosít az őseredeti sajátságokon, nem baj, míg jellemünk erkölcsi magva ép marad, s ha az átalakulás természetes úton, idő s körülmény lassan fejlesztő, módosító befolyása alatt történik, baj volna a tespedés vagy a hagyományok erőszakos kiszaggatása a nemzet jelleméből" – mondta 1930–31-ben tartott egyetemi előadásaiban,[6] és összefoglaló művének első kötetében így körvonalazta saját tevékenységének vezérfonalát: „Aki történetet ír, az első sorban elődeire támaszkodik, azokból compilál, azokat folytatja: utóduknak kell tudnia magát".[7] Már-már úgy lehet gondolni, Werbőczyben látta hasonmását, akit így jellemzett: „Bizonyos konzervatív szándék szükségképp befolyásolta gondolkodását: tudományos kötelessége volt a régihez való ragaszkodás".[8] Az értékőrzés arra csábít, hogy kizárjuk az utólagos értelmezést. Így olvasandók a Janus Pannoniusnak Jacobus Antonius Marcellushoz intézett költeményére vonatkozó szavak: „az epikai kiválóság értelme a hős szempontjából. E szempontból ítélendő meg Janus panegirikusza is, nem pedig a mi követelményeink szerint".[9] A végső szavak elárulják, hogy Horváth számára az értékőrzés kizárta az újraértelmezést. A hatástörténetnek nincs helye az ő felfogásában.

Említett előadásaiban így érvelt: „szaktudományunk új fejlődés útjaira lépett. [...] A mozgalom a német szaktudományban indult meg, s hatása vagy tíz év óta nálunk is erősödve jelentkezik, [...] ez a reakció arra a korszakra, melyet pozitivistának szokás nevezni [...]. Elszigetelt, mikroszkopikus vizsgálatok helyett ma az össz-szemlélet

javára fordult az idő [...]. Nem valamely szövegértelmezés, egy mű, egy író önmagáért, hanem [...] új változatok az irodalomtörténetben: faj, táj, felekezet, társadalmi osztály, generáció, stílus, ízlés (alak), világnézet: megannyi szintézis-szempontok. Legösszefoglalóbb a 'korszellem'-é, [...] ezért nevezik nálunk az egész új irányt szellemtörténetnek".[10]

Helytálló az észrevétel, hogy „Horváth János egész pályáját végigkísérte az önálló nemzeti fejlődés eszméje".[11] Saját tudományágában is az öntörvényűség vezette. „Erős kilátásunk van [...] arra, hogy a közeljövőben (mint már eddig is) ismét nem egyenrangú félként fogunk szaktudományt tanulni a külföldtől, hanem passzíve átvesszük tőlük (késve) a készt".[12] Nehéz volna hangoztatni, hogy a legutóbbi félszázad fejleményei megcáfolnák e félelmét, hiszen Jakobson, Gadamer, Jauß, de Man, Derrida, Kittler követésével mintha az idézett állítást igazoltuk volna.

Az éremnek másik oldala, hogy nagyon is kétséges a föltételezés, mely szerint a magyar irodalomtörténet-írás a hazai örökség folytatásaként határozható meg, a nemzeti klasszicizmus szellemében. A nemzeti klasszicizmusnak a mibenléte sem magától értetődő. Ellentmondásokat is lehet érzékelni felfogásában. Egyfelől hangsúlyozza, hogy Arany János „[k]öltői gyakorlatát nemcsak ihlet és tehetség, hanem világirodalmi remekművek tanulmányozásával kifejlesztett esztétikai öntudat és ízlésfegyelem igazgatja", másrészt viszont a világirodalmi távlat hiánya érzékelhető abban az állításában, hogy az esszé „a klasszicizmus egyik legjellemzőbb műfaja".[13] Éles szemmel vette észre, hogy Arany János tanulmányai „átugorják a közvetlenül megelőző korszakot, Kisfaludy Károly, Bajza s Vörösmarty korát",[14] ám nem utalt arra, hogy ebben a vonatkozásban

a tizenkilencedik századi költőnk értekező munkássága nem erősítette meg a folytonosságnak korábban idézett szavakkal is kifejezett eszményét. „Hogy mi a teendő, ahhoz tudomásul kell venni az új tényeket, nem ignorálni a világot azért, mert nekünk nem tetszik".[15] Ezt a figyelmeztetést – egyáltalán nem alaptalanul – Kemény Zsigmondnak tulajdonította, de föltehető a kérdés, ő maga 1930–1931-ben mennyire figyelt akár csak a magyar irodalom új fejleményeire, nem szólva a külföld vívmányairól. Kiemelte annak jelentőségét, hogy a *Zrínyi és Tasso* „összehasonlító irodalomtörténeti tanulmány",[16] de ő sosem vállalkozott hasonló föladatra. Helyesen látta, hogy a Világos utáni másfél évtized örökségéből hasznosítható az olvasó közönség figyelembevétele, ám annyiban vitatható módon helyezte előtérbe Arany János szemléletét, akinek „mindig az 'eposz' lebeg szeme előtt".[17] Más vonatkozásban világosan érzékelte, hogy e költő „ismeri a »fejlődés természetét«, mely szerint az utóbb jövő, ha elődét meg akarja haladni, ennek hibáit nagyítva, jó oldalait kicsinyítve látja".[18] Igazat adott neki abban, hogy a *Bánk bán* „bombaszt"-ot is rejt magában, s „hiba van a szerkezetben".[19] Miközben Petőfi utánzóinak tevékenységét „hagyománytorzítás"-ként értelmezte,[20] óvatosan magának Petőfinek költészetét is egyenetlennek ítélte, mondván, hogy Arany „49 után, bár Petőfi rendkívüli nagyságát továbbra is éppúgy magasztalta, nem minden részletét értékelte egyaránt", Jókairól pedig megjegyezte, hogy „túlzottan fantasztikus, borzasztani akaró leleményeit nem szerette".[21]

Miután számára Arany János munkássága jelentette a magyar irodalom tetőpontját, viszonylag nem sokat tudott kezdeni a későbbi fejleményekkel. *Aranytól Adyig* című munkájában a következőt írta a nemzeti klasszicizmusról: „Örök időkre szóló útravalója az a magyar műveltségnek, irodalmunk történetének pedig központja, sugárgyűjtője: minden korábbi ide fut össze, minden későbbi innen származik szét".[22] A konzervativizmusnak az a legnagyobb veszélye, hogy a múlt töretlen folytatását kéri számon a jelenen. „Ez erkölcsi alapot, e nemzeti öntudatot sértetlenül kellett volna átszármaztatni az irodalom újabb mozdulatába" – írja Horváth.[23] A *Három nemzedék* példáját igyekszik követni, melyet „megbecsülhetetlen erkölcsi komolyságú munká"-nak nevez.[24]

Hiba volna azt hinni, hogy bármely szerző esetében létezik olyan távoli nézőpont, amelyből maradéktalanul tárgyilagos, megfellebbezhetetlen ítéletet lehetne alkotni. Poszler György ugyan nem tartozott Lukács György közvetlen tanítványi köréhez, szemléletére mégis erős hatással volt a bölcselő munkássága. Meglehetős kíméletlenséggel így jellemezte Horváth Jánost: „tudja, hogy az egyik irodalmi értékrend bomlik, és nem tudja, hogy a másik irodalmi értékrendszer születik".[25] Barta János, akit tanított Horváth, a következőképpen körvonalazta egykori mesterének rendszerét: „egy olyan irodalmiságra épült (és abszolutizálta azt), amely az idő tájt már csak epigonaiban és fölhígítóiban élt, s amely a lassan diadalmaskodó újjal merőben ellenkezett".[26] Barta János tanítványa, Imre László már érezhető távolság tartásával, mintegy megengedően fogalmazott: „Horváth János úgy érezhette (különösen idősebb korában, a negyvenes–ötvenes években), hogy utóvédharcot folytat".[27]

A pályafutás korai szakaszában az egyértelműség jóslattal párosult: „Az olvasóközönség, mely a napi irodalmi irányok szerint ízlését, mint a divatot, könnyen változtatja vagy határozatlanul tétováz, mindig találkozni fog s for-

radalmi kirándulások ellenére is csakhamar ismét eggyé lesz a magyar klasszicizmus tiszteletében".[28] Azt vette észre Adynál, amit Aranyhoz tudott kapcsolni – például a halál megjelenítését[29] –, ám hiba volna hirdetni, hogy az „új lírai irány máig érvényes esztétikai jellemzését is adta".[30] Nem lehet irányadó Ady és Horváth emberi kapcsolata, melyről az irodalmár tudós unokája, Korompay H. János azt írja, hogy „kölcsönösen nagyrabecsülték egymást, de útjaik mégis különváltak".[31]

„Ami benne tiszta esztétikai érték, azt nemcsak elemezni, hanem méltányolni, sőt élvezni is tudom, jóllehet olyan környezetből kell kihámoznom, mellyel a legnagyobb mértékben ellenszenvezem: egy léha erkölcsi felfogás salakjából".[32] Olyan kettősséget állít föl itt az Adyt méltató fiatal tudós, amely a jelen távlatából idejét múltnak minősíthető. Következetességét bizonyítja, hogy az első világháború után is fenntartásait hangoztatta, igaz, más, politikai hangsúllyal, mintegy 1918–1919 tapasztalata jegyében: „Ady ösztöne, míg csupán irodalmi ízlésről volt szó, rokon- és ellenszenvei megosztásában csalhatatlan volt; de ő [...] szükségét érezte támadó, kritikai hazafiságnak is, s midőn ösztönét e részben is fenntartás nélkül követte, végzetes eltévedés áldozata lett".[33]

Csak részleges magyarázatot adunk annak hangoztatásával, hogy „Horváth rendszere egy tegnapi irodalmi irányzat igazolása a tegnapi tudomány eszközeivel".[34] A *Nyugat* indulását a fiatal irodalmár csalódással fogadja: „Erős, de sohasem támadó, sohasem fitogtatott nemzeti érzés és fajszeretet; tisztes, férfias szemérem; s világos, közérthető beszéd: azt hittük, ez a három végérvényesen megmarad [...]. S most egyszerre új irány indul, mely tagadásba veszi mind a hármat, s gőgös nemzetköziséggel,

satnya érzékiséggel és nagyképű homállyal lep meg".[35] 1920 után úgy látta, balsejtelmei igazolást nyertek. Ady is hozzájárult az összeomláshoz. Irodalomtörténetének 1935-ben megjelent második kötete így záródik: „Az irodalmak [...] nem szakadhatnak ki a végső felbomlás veszedelme nélkül az erkölcsi komolyság és felelősség kötelékeiből. Rég kísérti őket a »szörny«, melynek pikkelyein Arany János még rettenve olvasá e hat betűt: »frivol«".[36]

Nem vitás, Horváth János nagyon felületesen ítélte meg a *Nyugat* tevékenységét. Tájékozatlanságot árul el az első világháború után tett kijelentése, mely szerint a zsidóságnak „kimagasló írói tehetségei nem voltak".[37] Babits első két verseskötetéről, föltehetően 1911 és 1914 között írt, de csak 1967-ben közölt tanulmányában is Arany János a föltétlen viszonyítási pont, amely felől nézve Babits versei „részletszépségeik ellenére is csak pszeudoköltemények, nem szerves egészek, hanem útközben csinált, gyarapított, összerakott mesterkedések: mechanizmusok, egységes belső élet nélkül, mert ihlettelen dolgozott, aki írta".[38] Helytálló Németh G. Béla észrevétele: „Babits elsődlegesen individuumok összességének tekinti az egyetemes emberiséget, Horváth pedig nemzeti közösségek összességének".[39]

1925-ben George Bernard Shaw kapta az irodalmi Nobel-díjat. Horváth János Herczeg Ferencet terjesztette föl e díjra, elsősorban *Az élet kapuja* alapján, amely kétségkívül e túlzottan is termékeny szerző jobb alkotásai közé tartozik. Ettől függetlenül ez a pályakép az irodalmár életművének mélypontját jelenti. „Írt elbeszéléseket, regényeket és drámai műveket, s mindhárom műfajban e korszak legkiválóbbjának bizonyult" – olvasható e szövegben.[40] Az irodalom létezési módjának félreértelmezéséről árul-

kodik, hogy *A honszerző* (1904) című regény annak alapján kap elismerést, hogy „azt hirdeti, hogy a züllésnek indult társadalmi osztályt csak a munka mentheti meg".[41] Az életmű végső értékelése így hangzik: „E közönség lelkében, klasszikus irodalmunk nagy hagyományihoz társultan, jelentékenyen növelte Herczeg hatása azt az ellenálló képességet, melyet a közönség az irodalmi dekadenciával szemben tanúsít".[42]

Mivel a meglevő értékek őrzése vezette, sem az avantgárd képviselői, sem a kezdeményező prózaírók (Proust, Joyce, Musil) nem keltették föl érdeklődését, s az 1934-ben megjelent *Prae* sem. A magyar verstannak kiváló ismerője volt, és későbbi éveiben már József Attila verseit is tanította. Arany János szellemében „az idegen szókötéstől ment magyar nyelv" volt az eszménye.[43] „Lukács lehet művelt s idővel tartalmas író, de magyarul nem tudó, gyarló stiliszta" – írta 1911-ben.[44] Ugyanekkor a *Magyar Nyelv*ben a „tűnt" „fel" nélküli használatát kifogásolta. A teljes igazsághoz hozzá tartozik, hogy Karinthy is kipécézte Szomory műveiben ugyanennek az igének a gyakori szerepeltetését. Horváth János rendkívüli következetességét bizonyítja, hogy 1958-ban cikket közölt az említett folyóiratban. Ady, Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc és József Attila műveiből vett idézetekkel próbálta bizonyítani, hogy a szóban forgó szónak igekötő nélküli használata az „úgy tetszik", „rémlik", „látszik", „tűnik fel" helyett jelentésbeli homály hatását keltheti. A „menekülni lett kénytelen",[45] „tudja be"[46] „úgy[...], mint"[47] helyenkénti előfordulása Horváth János munkáiban sugallja a nyelvtisztítás hiábavalóságát.

Poszler György a következő szembeállításhoz folyamodott: „a Horváthé integer-befejezett rendszer, amely nem engedi be a 20. századot, nem képes a megújulásra.[48] A Szekfűé pedig képlékenyebb-mozgóbb rendszer, amely beengedi a 20. századot, és képes a megújulásra". Elfogultan, másként fogalmaznék. Horváth János egész életében rendíthetetlenül következetes volt. Semmiféle törés, fordulat nem érzékelhető pályafutásában, legföljebb visszavonulás a közélettől a huszadik századinál korábbi alkotások tanulmányozásába. Soha nem alkalmazkodott a változó politikai körülményekhez. Ezt is lehet értékelni.

JEGYZET

[1] Horváth János: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2009, 418.

[2] Horváth János: [Levél Tormay Cécile-hez]. Kézirat, magántulajdon, 1927.

[3] Kenyeres Zoltán: *Korok, pályák, művek. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Akadémiai, 2004, 172.

[4] Horváth János: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2009, 511, 509.

[5] Dávidházi Péter: Kőfejtés és/vagy építészet: Horváth János és az irodalomtörténészi feladat megoszlása. *Irodalomtörténet,* 2004, 85: 43, 41, 49.

[6] Horváth János: *Irodalomtörténeti munkái IV.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2008, 1002–1003.

[7] Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig.* Hatodik ezer. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1944, 70.

[8] Horváth János: *Irodalomtörténeti munkái I.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2005, 858.

[9] Uo. 777.

[10] Horváth János: *Irodalomtörténeti munkái IV.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2008, 952.

[11] Kenyeres Zoltán: *Korok, pályák, művek. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Akadémiai, 2004, 175.

[12] Horváth János: *Irodalomtörténeti munkái IV.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2008, 954.

[13] Uo. 991, 980–981.

[14] Uo. 993.

[15] Uo. 971.

[16] Uo. 1019.

[17] Uo. 1003.

[18] Uo. 1009.

[19] Uo. 1027.

[20] Uo. 1006.

[21] Uo. 1042–1043.

[22] Horváth János: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2009, 428.

[23] Uo. 421.

[24] Uo. 423.

[25] Poszler György: *Kétségektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek.* Budapest, Gondolat, 1983, 107.

[26] Barta János: Horváth Jánosról – a fejlődéstörténet kiadása elé. In Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Budapest, Akadémiai, 1976, 8.

[27] Imre László: A nemzeti klasszicizmus koncepciója – egykor és ma. *Irodalomtörténet,* 2004, 85: 81.

[28] Horváth János: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2009, 269.

[29] Uo. 294–295.

[30] Görömbei András: Horváth János Ady-képe. *Irodalomtörténet,* 2004, 85: 85.

[31] Korompay H. János: Horváth János és Margitta. *Irodalomismeret,* (2002), 12, 3–4: 117.

[32] Horváth János: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2009, 307.

[33] Uo. 421.

[34] Poszler György: *Kétségektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek.* Budapest, Gondolat, 1983, 114.

35 Horváth János: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2009, 275.

36 Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig.* Hatodik ezer. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1944, 294–295.

37 Horváth János: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2009, 424.

38 Uo. 359.

39 Németh G. Béla: *Küllő és kerék. Tanulmányok.* Budapest, Magvető, 1981, 231.

40 Horváth János: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2009.

41 Uo. 493.

42 Uo. 495.

43 Horváth János: *Irodalomtörténeti munkái IV.* Szerk. Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2008, 1021.

44 Horváth János: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2009, 773.

45 Horváth János: *Irodalomtörténeti munkái I.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2005, 783.

46 Horváth János: *Irodalomtörténeti munkái IV.* Szerk.: Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2008, 1023.

47 Horváth János: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerk. Korompay H. János, Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2009, 275.

48 Poszler György: *Kétségektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek.* Budapest, Gondolat, 1983, 112.

Gyáni Gábor

A KÁNONROMBOLÓ MÁLYUSZ ELEMÉR VÁLASZTÁSAI*

Mályusz Elemér tudománypolitikai megítélése éppannyira változatos, mint a történész tudományos munkássága. A marxista Mályusz-képből soha sem hiányzott a fasiszta minősítés. Szigeti József így kolportálta ezt az imázst, amikor Mályusznak *A magyar történettudomány* című könyvét kommentálta: „bármik voltak is a szerző szubjektív németellenes illúziói – a magyar történettudomány német mintára történő fokozott fasizálódását sürgeti" a szerző.[1] A kijelentést igazolni hivatott idézet azonban nem hitelesíti Szigeti mondandóját: az ugyanis arról szól, hogy a kizárólagosságra igényt tartó szellemtörténeti irány tanítása szerint a magyar történelem a nyugati fejlődési mintát követi: és „ebből a tényből művelődésünk másodrangúságára enged következtetést, meg arra is, hogy a külföld, ez vagy az a náció volt tanítómesterünk, magunknak pedig a tanítvány szerepe jutott évszázadokon keresztül. Aminek alapján ismét igényt emelhet a legtöbbet adó mester, hogy a jövőben is pórázon vezessen bennünket".[2] S mi utal itt vajon a nyilvánvaló szemléleti fasi-

* A tanulmány az OTKA által támogatott K 108670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült.

zálódásra? Szerintem semmi. Ehhez képest jóval reálisabb Romsics Gergely álláspontja, miszerint: Mályusznak ez a munkája „egyszerre őrzött [...] emancipatorikus tartalmakat, rendelkezett határozott németellenes éllel, és – az »idegen« és »dinasztikus« érdekeket azonosítva a nemzeti múltban – lándzsát tört a magyar népi tudatosság historiográfiai és politikai művelése mellett."[3] Romsics Gergely ebből arra következtet, hogy „Mályusz a népiségtörténet recepciójának korpuszán belül szemlélve nem szélsőséges olvasatot alakított ki".[4] Romsics Ignác szerint ugyanakkor a népiségtörténet meghirdetése Mályusz részéről a német *Volksgeschichte* ellensúlyozására szolgált volna: „Mályusz mindvégig úgy gondolta, hogy a német ideológiai expanzióra leginkább saját fegyvereinek kisajátításával, vagyis a magyar népiségtörténeti kutatásokkal adható adekvát nemzeti válasz."[5] Kérdés, valóban erre a célra szánta-e Mályusz a népiségtörténetet, ám ennek megválaszolását hagyjuk egyelőre nyitva. Később azzal egészíti ki Romsics az általa előbb mondottakat, amikor Mályusznak a magyar történetírás szervezeti kereteit és személyi feltételeit is érintő elgondolásait ecseteli, hogy kijelenti: „Ez az antiszemita felhangoktól sem mentes mű [...] a német történetírás náci gleichschaltolását jelölte meg követendő példaként (*A magyar történettudomány*, 1943)".[6] Az utóbbi megállapítást a könyvben nem követi szövegszerű bizonyítás.[7]

Máig homály fedi, hogy ténylegesen mit recipiált Mályusz a német *Volksgeschichté*ből vagy más kortárs történetírói áramlatokból, és amit átvett belőlük, azt végül mire használta. Nem takaríthatjuk meg magunknak, hogy tisztázzuk végre a népiségtörténet genezisét, Mályusz ez irányú szellemi útkeresésének a személyes motivációját és nem utolsósorban a népiségtörténet-írás tulajdonképpeni értelmét.

Mályusz *kezdettől* ennek a majd csupán később népiségtörténetnek elkeresztelt történetírásnak a bűvkörében élt. 24 évesen publikált doktori értekezését is már egy ilyesfajta történetírói törekvés hatotta át. A *Turóc megye kialakulása* című munka[8] hamisítatlan „népiségtörténeti" vállalkozás, még ha nem is társul még ekkor hozzá a később meghonosodó brand. Roppant árulkodó, miszerint Romsics Ignác is azt emeli ki a munka egyik meghatározó szemléleti eleme gyanánt, hogy Mályusz beállításában a megye mint történeti-territoriális entitás „nem valami felsőbb intézkedéssel és külföldi minták alapján életbe léptetett intézmény, hanem »fokozatos fejlődés« eredményeként, »önmagától« kialakult intézmény volt".[9] Miben tér el ez vajon attól, amit Mályusz a *Magyar történettudomány* című munkájában is állít az autonóm, a nem az európai mintát követő magyar történelmi fejlődésről? Semmiben.

És ez még csak a kezdet volt. A *Turóc megye* mezoszinten megírt régiótanulmány, és mint ilyen, a léptékek ezen lekicsinyítése folytán feltűnően különbözik a hangsúlyosan szintetikus beállítottságú szellemtörténet-írástól. A léptékváltás igénye azzal függ össze, hogy a népiségtörténész által vizsgált múlt nem az államhoz vagy a közhatalomhoz, hanem a népességhez (a köznéphez) és a társadalomhoz tartozik eltéphetetlen szálakkal. 1926-ban tette közzé Mályusz a helytörténeti kutatás kérdéséről szóló tanulmányát, melyben kifejtette: a territoriális történetírás (jelesül a megyetörténet) képezi a szakszerű (az autodidakta és amatőr történészek által korábban kisajátított) történetírás azon legitim módját, ahol „a társadalom- és

gazdaságtörténeti szempontoknak kell előtérbe nyomulniuk és érvényesülniök".[10] Hiábavaló és felesleges itt szerinte a politikai történet erőltetése, viszont: „A gazdaság- és társadalomtörténet [...] olyan feldolgozható problémák százait nyújtja, amelyek tipikusan helyi jellegűek, csak az illető területen végzett kutatások révén oldhatók meg".[11] Soha egy percig sem volt kétséges Mályusz számára, hogy egy efféle történetírás nem szellemtörténeti beállítottságú. „Mivel szellemi mozgalomról, fejlődésről nagyon kevés szó eshet, [...] az anyagi állapot feltüntetése lehet csak a főcél."[12]

Mi magyarázza mégis, hogy oly hosszú időn át a szellemtörténet hazai reprezentánsai között tartották számon Mályuszt is? Részben talán az, hogy historikusunk sokáig sikerrel leplezte a szellemtörténettől való elvi különbözőségét, miközben a történész pálya kezdetétől másféle történeti szemléletmód jegyében kezdett el munkálkodni. Mely szándékának olykor nyíltan is hangot adott, mint tette a szegedi egyetemen 1930-ban tartott székfoglaló előadásában. Ekkor kijelentette: szemináriumi órái tárgyaként elsősorban az Alföld és Erdély története kínálkozik számára, de semmiképp sem politikatörténeti alapon. A mimikri jegyében látszólag kitartott azonban a szellemtörténet mellett, például imigyen: „a *szellemtörténeti módszer* alkalmazása azt fogja mutatni, hogy műveltségünk ezer év óta a nyugati kulturális élet része volt ugyan, de viszont abban nem olvadt fel teljesen; mint a magyar lélek is mindenkor, minden idegen hatás dacára, megőrizte sajátos egyéni jellegét".[13] Tiszta, világos beszéd, csak éppen nem a szellemtörténet, hanem a népiségtörténet szellemében előadva.

Mi tartotta vissza Mályuszt attól, hogy nyíltan színt valljon történészi hitvallásáról? A tudósként befutható karrier utáni vágy dolgozhatott szerintünk e döntése mögött. Tőle magától tudjuk, hogy már a tudományos pályára kerülését is Szekfűnek köszönhette. „Ha rajtam múlik, soha többé nem találkozom Szekfűvel [, aki rövid ideig tanára volt a pesti egyetemen]. Településtörténettel, középkori történeti földrajzzal szerettem volna foglalkozni."[14] Emiatt fogadta szinte csapásként ható meglepetéssel az egyébként kitüntetésnek szánt felkérést, ami a Magyar Történelmi Társulat elnökétől, gr. Klebelsberg Kunótól érkezett: hármójukat, Hajnal Istvánt, Miskolczy Gyulát és Mályuszt ösztöndíjjal Bécsbe küldték levéltári Hungarikum-gyűjtés céljából. Egyikük sem nagyon örült a felkérésnek, de „vajon mit tehettem volna én szakvizsgálati bizonyítványommal? Készülhettem volna a pedagógiai vizsgára, közben instruktorkodással keresve kenyeremet."[15] Ezért tehát ő is beadta a derekát.

A helyzet érdemben később sem változott. Olykor még a publikálási lehetőségek is Szekfű közbejöttével nyílhattak meg csupán a fiatal historikus előtt. Így és ezért került be a nem kifejezetten a szellemtörténet jegyében írt Mályusz-tanulmány is a Hóman által szerkesztett, *A magyar történetírás új útjai* című kötetbe, amely programalkotó írásként hatott.[16] Sőt mi több, az olyannyira áhított pesti egyetemre kerülését is egyedül csak ettől a két patrónusától remélhette Mályusz.[17] Ráadásul a népiségtörténet kutatására szakosodott kutatóintézet felállításának a megvalósítását is kizárólag Hóman juttathatta volna révbe, aki egy ideig valóban támogatta is a törekvést, később azonban visszakozott, és ezzel végzetesen megromlott kettőjük között a személyes kapcsolat.

De nem szellemtörténeti beállítottságú vajon a népiségtörténet is, szemben minden ezzel ellenkező állítással? Ahhoz, hogy a kérdést eldönthessük, közelről szemügyre kell venni a népiségtörténet-írás egész koncepcióját. A kiindulópont az e tudományos törekvést vallók, legalábbis Mályusz számára egy új nemzetfogalom meghirdetése volt, amely tematikai és módszerbeli váltást eredményez(het)ett a történetírásban. Ennek nyomán kerülhetett a liberalizmus korának jól megfelelő, a francia eredetű politikai (államközpontú) nemzetfogalom helyébe az etnikai gyökerű nemzet történeti fogalma. Közvetlenül Trianon sokkja késztette Mályuszt e döntő lépés megtételére. Saját felmenői révén, akik egy nagy múltú felvidéki családot képviseltek, személyes identitását szorosan együvé tartozónak érezte Mályusz a kisebbségi sorba került magyarokéval. Ne feledjük, a Mályusz család majd csupán a történész apja révén, a 19. század végén került Makóra (majd Szegedre).[18] Mályusz Elemért feltehetően már a doktori témaválasztás során is családja felvidéki eredete motiválta a döntésben.

A Trianonnal keletkezett új helyzet, a Kárpát-medencebeli magyarság diaszpórává alakulásának megrázó élménye döbbentette rá Mályuszt a korábban domináns államnacionalista történeti identitáskonstrukció elavultságára. Hosszú időn át jól szolgálta ugyan az államnacionalizmus a nemzeti államok kialakulásának az ügyét, a megváltozott körülmények között viszont több kárt, mint hasznot hozott a magyarságra nézve. A nemzet olyan, történetileg kimunkált fogalmára van szerinte égetően nagy szükség, amely képes orvosolni az elnyomott nemzeti kisebbségek ügyét. Erre a feladatra egyes-egyedül a kulturális nacionalizmus eszmevilága alkalmas,

amely hozzásegítheti a kisebbségi sorban élő nemzetiségeket ahhoz, hogy némi kulturális szabadságra tegyenek szert itthon és a trianoni határokon kívül egyaránt. A 19. században a kultúrnemzetből államnemzetbe válás szerepelt a történelem napirendjén, a megváltozott helyzetben viszont – szögezte le Mályusz – az államnemzetből a kultúrnemzetbe való visszaalakulás tűnik időszerűnek. Egyedül így érhető el, hogy ne váljanak a diaszpórák, kivált a kisebbségi magyarok az állami asszimilációs politikák jövőbeli áldozataivá.[19]

Kifejezetten ennek a politikai célnak felel meg Mályusz szerint a népiségtörténet tudományos krédója, amely „az állam helyett a népet emeli ki".[20]. De mit takar itt a nép fogalma? Erre irányuló fogalomtörténeti fejtegetésében Mályusz határozott különbséget tesz a nemzet, a nemzetiség és a nép fogalma között. Kezdjük a felsorolás utolsó tagjával. A népiség „egy egész nép öntudatlan élete és kulturális tevékenysége. Ebbe az öntudatlan életbe beletartozik a nép beszéde, amellyel lelki életének mozzanatairól is beszámol; gazdasági tevékenysége, amely a természeti viszonyokkal, elemi csapásokkal való folytonos küzdelmet jelent; a szokások, amelyekhez ragaszkodva vagy amelyeket kifejlesztve élik le a generációk életüket."[21]

A nemzetiség viszont magán az akaraton alapul. „Nemzetiséget alkotnak azok az embercsoportok, amelyek valamiféle irányban egységet jelentenek, s mint ilyen akarnak érvényesülni. [...] A nemzetiség tehát aktivizált népiség, viszont a népiség a látens nemzetiség egy fajának fogható fel, amely tudatos akaratérvényesítéssel emelkedik és nemesül nemzeti jellegűvé."[22] A nemzetközi hírű német orientalista és ókori vallástörténész, Eduard Meyer 1902-ben megjelent történetfilozófiai kézikönyvéből származik

az idézett definíció, melynek értelmében a népiségtörténet számára a kizárólagos történelmi referenciát az öntudatlan népiség kínálja.[23] Különlegesen aktuális érdekek fűződnek a magyarság etnikai alapokon nyugvó történeti fogalmának kidolgozásához, miután nem integrálja többé a magyar népet a birodalmi és kivált nem fűzi egybe a nemzetállami politikai kötelékek kohéziós ereje. Ráadásul a népiségtörténet Mályusz szerint a történeti valóság hívebb rekonstrukciójával is szolgál, hiszen oly gyakran megszakadt a közeli és a távolabbi múltban a magyar államiság folytonossága: „Újkori, Mohács utáni történelmünk sajnálatos alakulása folytán, szinte kényszeríteni lett volna hivatva a magyar történetírást arra, hogy ne az államot, hanem a nemzetet, a társadalmat tartsa a fontosabbnak, mivel ez, és nem az állam volt a magyar autarchia megszemélyesítője."[24]

A népiségtörténet ekként definiált fogalma szerint egyedül a népben férhető hozzá az a történelmi adottság, amely idővel akár még „nemzetképző erővé" is válhat, bár nem mindig és nem feltétlenül aktivizálódik ez irányban; ha azonban aktív erővé lesz, nyomban átalakul nemzetiséggé azért, hogy államot építsen magának; így lesz végül nemzet belőle. A Kárpát-medencei diaszpóra magyarság ebben az értelemben újabb időkben megint néppé vált, és mihamarabb fel kell fedezni a benne látens módon létező kulturális önazonosságot. Enélkül a magyarság mint népiség utóbb sem válhat államnemzetté. „A magyar népiség ápolása, öntudatossá tétele is a nemzeti céljaink elérésének előkészítését jelenti, ami csak az lehet, hogy minden magyar egyetlen állam, a magyar állam határai közt egyesüljön."[25]

A látens állapotban lévő magyar népiség nemzetiségként való öntudatra keltését a népiségtörténetben összegzett történetírói szemléletmód hirdetésével lehet igazán elősegíteni. Ennek érdekében dolgozza ki Mályusz a harmincas években azt a módszertant, amely a népiségtörténetet egy *par excellence* struktúra- és mentalitástörténet talajára helyezi. Ezzel a tettével érdemli ki Mályusz a kánonrombolás címkéjét, mivel a népiségtörténet a „nyílt ellenkánon" erejével száll szembe a korabeli hazai szellemtörténet-írással.[26]

A népnek a népiségtörténet szemléleti keretei közt artikulált fogalma a közös nyelv és műveltség, és nem pedig az állam kötelékei által egybetartott közösség historikumát tételezi. Ez így már valóban nem emlékeztet a szellemtörténetre. Ennek az utóbbinak a képviseletében megszólaló Hóman Bálint kerek perec ki is jelenti: olyan fogalomalkotással rukkol ki a népiségtörténet, amely történetileg használhatatlan. Hóman szerint lehetetlen ugyanis éles vonalat húzni a tudatos, nemzetiséget generáló, és az öntudatlan, a népet teremtő tevékenységek közé, mint ahogy a szellemi és politikai szféra közötti határvonal feltételezése is felettébb „aggályos". A népiségtörténet ezért legföljebb csak résztudomány, afféle néptörténet.[27]

A szellemtörténet egyedüli hazai történész-elméletalkotója, Joó Tibor is amellett kardoskodik, hogy egyedül csak a nemzet története méltó a tudomány figyelmére. Miért? Nem másért, mert a nemzet „végső értelmében *hivatásközösség*",[28] aminek van szellemi alkata, ami viszont teljességgel hiányzik a népből. A nép olyasfajta individuális totalitás, aminek az alkatát egy középponti jelentés határozza meg; ez maga a nemzet, amely a népet is

felölelő egész rendszert jelenti.[29] Következésképpen: „A nemzet és nép élete [...] át- meg átszövi egymást, s ez, számtalan történeti jelenség magyarázatát adja. Bizonyos szempontból úgy is lehet tekinteni egy nemzet történetét mint küzdelmet a nép nemzetté emeléséért."[30] S mivel a „nemzet lényege merő szellemiség", a nép történeti képződményként ennek a szellemiségnek van alávetve.

Ezek után kijelenthetjük: aligha találkozhatott a szellemtörténet Mályusz népiségtörténetével, az abban foglalt történet- és társadalomszemlélettel!

Ennél fogósabb kérdés a népiségtörténet és a *Volksgeschichte* közti viszony jellege. Az ezzel kapcsolatos megfontolásokból ered a Mályusszal kapcsolatban oly gyakran hangoztatott fasizálódás, a völkisch szemléletnek való behódolás vádja. Nézzük meg elsőként a recepció pőre tényeit: a népiség (nemzetiség) fogalmát attól a Meyertől kölcsönzi Mályusz, akinek semmi köze sem volt a nácizmushoz és magához a völkisch ideológiához, és akár még gondolati előzményként sem hozható az utóbbiakkal közeli kapcsolatba. Meyer nemzetfelfogása egyébként Max Weberre is ösztönzően hatott, még ha Weber vitában állt is vele.[31] Továbbmenően: Mályusz vissza-visszatérően ecseteli az etnicitást érintő húszas évekbeli német történeti kutatásokat, erősen támaszkodik rájuk, sőt követendő példaként is említi őket. 14 olyan történészre hivatkozik egyes írásaiban, akik mind a *Volksgeschichte* művelői voltak;[32] Herman Aubin, Erich Keyser, Theodor Frings, Adolf Helbrok és a szociológus Günther Ipsen közülük a legismertebb. Ez a recepció a húszas években, tehát még az irányzat náci gleichschaltolása előtt megindult. A diaszpóra németség iránt az első világháborút követően mutatkozó élénk, bár nacionalista, de nem a faji szemlé-

letben fogant tudományos érdeklődés történeti és szociológiai kutatási eredményei kerülnek itt piedesztálra. Nem kizárólag csak a kutatási módszereket illetően, hanem a fogalomalkotás terén is sokat tanul historikusunk az akkori *Volksgeschichte* diskurzusából. Azzal egybehangzóan ő maga is azt vallja, hogy az osztály alapú, vagy az érdekcsoportok szerinti és a felekezeti jellegű megosztottságoktól mentes egységes népben testesül meg a történelem cselekvő alanyisága, ezt az ágenst pedig kulturális egyöntetűség cementezi egybe.

A kultúra Mályuszi fogalma nem a szellemtörténet, hanem az etnológiai (az antropológiai) és az etnográfiai szóhasználat szája íze szerint való. „A népiség az az életteljesség, amely minden korban kiárad a népből, mint a saját életét élő tevékeny mozgatóerőből."[33] E felfogásnak megfelelően a népiségtörténet nem a politikai történettől különválasztott önálló történetírásként (aldiszciplínaként), hanem a történelem átfogó látásmódját érvényesítő történeti szaktudományként azonosítja magát. Ezek között a keretek között pedig semmilyen különbség sem állapítható meg állam és társadalom között.

A népiségtörténet és a *Volksgeschichte* egyívásúnak tűnik, ennek ellenére van közöttük különbség. Eltérésük abban rejlik, hogy korántsem azonos célok vezetik művelőiket. Amikor beköszönt a náci uralom, a *Volksgeschichte*, amit a hatalom nyomban instrumentalizál, készségesen átáll a faj fogalmát abszolutizáló tudományos alapokra. Mályusz azonban ezt teljességgel elfogadhatatlannak tartja, mert a nép, a népiség fogalma ezzel szerinte felolvad a (német) nemzet fogalmában, és olyan vonásokkal telítődik, amelyek már magát a nemzetet jellemzik. A nép fogalma sohasem cserélhet azonban helyet a nemzet törté-

neti fogalmával: „Szükséges tehát, hogy állandóan különbséget tegyünk nemzet és nép, nemzetiség és népiség között."[34] Mályusz népiség fogalma, a historikus vitathatatlan antiszemita érzülete ellenére nem mosódhatott azonban egybe a későbbi *Volksgeschichte* történetfelfogásával, mert nem náci politikai használatra készült.

Utolsóként röviden szólni kell arról is, hogy az újabb német historiográfiai értékelés a *Volksgeschichtét* úgy tekinti, mint a struktúratörténet-írás – német földön – első megnyilatkozását, amihez hasonlót a francia *Annales* folyóirat körül tömörülő történészek képviseltek az idő tájt. Az 1950-es, és kivált az 1960-as és 1970-es években ez a kezdemény is hozzájárult valamiképpen a *Historische Sozialwissenschaft* kibontakozásához, amely nagy karriert futott be azután. Az utóbbi progresszív voltát pedig még soha senki nem kérdőjelezte meg. A *Volksgeschichte,* amely kétségkívül kiszolgálta a totalitariánus hatalom aljas eszmei kívánalmait, egyszersmind új utat vágott a történetírói diskurzus számára. Ennek kapcsán mutat rá Jürgen Kocka, hogy mennyire más valamely tudományos gondolat vagy törekvés értéke attól függően, hogy milyen politikai és eszmei közegben talál otthonra.[35] Bármi is volt a Mályusz-féle népiségtörténet korabeli politikai és ideológiai konnotációja, vitathatatlan, hogy tudományos törekvésként előfutára lett a 20. század utolsó negyedében nálunk is szárba szökkenő társadalomtörténet-írásnak.[36] A népiségtörténet ekként való megítélése pedig feltétlenül pozitív előjelű fejlemény.

JEGYZET

1 Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához.* Budapest, Kossuth, 1964, 175.

2 Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány.* Budapest, Bolyai Akadémia, 1943, 52–53.

3 Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Budapest, Új Mandátum, 2010, 319.

4 Uo.

5 Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, Osiris, 2011, 327.

6 Uo. 329.

7 A nézete szerint bizonyító erejű, és a könyvében szereplő állítás megalapozottságát igazoló szöveghelyek megnevezésére Romsics Ignác jelen előadás elhangzása után egy hozzám intézett, és másokhoz körlevél formájában eljuttatott üzenetben kerített csupán sort. Ezzel mintegy hallgatólagosan elismerte, hogy általam idézett kijelentését korábban nem dokumentálta, azt „nem követte a könyvben szövegszerű bizonyítás". Ez így megnyugtató. Mellékesen: előadásomban nem vontam kétségbe ilyen bizonyítékok elvi létezését, még csak nem is sugalmaztam ezt a véleményt. A kérdést nem kívánom tovább taglalni, az külön diszkusszió tárgyát kell hogy képezze.

8 Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása.* Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922, Újabb kiadása: Budapest, Attraktor, 2015.

9 Romsics Ignác: i. m. 323.

10 Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai (1923–1924). In Uő: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok.* Szerk.: Soós István. Budapest, MTA TTI, 2003, 49.

11 Uo.

12 Uo. 497.

13 Mályusz Elemér: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál (1930). In Uő: i. m. (2003) 469.

14 Mályusz Elemér: Legsikerültebb könyveim. *Századok*, 2015/1. 216.

15 Uo. 217.

16 Mályusz Elemér: A népiség története. In Hóman Bálint, szerk.: *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1932, 237–268. *A vörös emigráció* címen a *Napkelet* folyóiratban folyamatosan közzétett, a tudós szerzőhöz méltatlan pamflet is Szekfű nagylelkűségének az eredményeként kerülhetett ki Mályusz tolla alól. Könyv formában (nem számítva a német és angol nyelvű kiadásokat) csak jóval a szerző halála után látott a mű (magyarul is) napvilágot: Budapest, Attraktor, 2005.

17 Pál Lajos: Egy folyóirat a történész viták kereszttüzében, Századok (1931–1943), *Századok*, 2015/1, 39–40.

18 Mályusz Miklós: A Mályusz család. *Levéltári Közlemények*, 1999/1–2, 167–173.

19 Mályusz Elemér: *Népiségtörténet*. S.a.r., jegyz. Soós István. Budapest, MTA TTI, 1994, 30–31.

20 Uo. 32.

21 Uo. 42.

22 Uo.

23 Eduard Meyer: *Zur Theorie und Methodik der Geschichte. Geschichtsphilosophische Untersuchungen*. Halle, Verlag von Max Niemeyer, 1902, 33–35.

24 Mályusz Elemér: i. m. (1994) 35.

25 Uo. 44.

26 A „nyílt kánon" és a „nyílt ellenkánon" német tudományos terminusának a közelebbi jelentéséhez vö. Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon kialakulásában Világos után*. Budapest, Universitas, 2005, 83–86.

27 Hóman Bálint: Történettudomány és politika. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943. (Klny. a *Századok*

című folyóiratból.) 7. Egy évtizeddel korábban Szekfű Gyula is kifejtette már a népiségtörténet fogalomalkotásával szembeni elvi aggályait, de még nem Mályuszra, hanem Asztalos Miklós egy akkoriban megjelent, a nemzetiségek történetét ecsetelő munkájára reflektálva. Szekfű Gyula: Népiség, nemzet és állam. *Magyar Szemle*, 1934. szeptember, 5–13.

28 Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme* (1939). Szeged, Universum, 1990, 189.

29 Uo. 186.

30 Uo. 193–194.

31 Erdélyi Ágnes: *Max Weber és Eduard Meyer*. Kézirat.

32 Mindenekelőtt *A helytörténeti kutatás feladatai. A népiség története* című írásokról, valamint Mályusz egyetemi előadásairól *(Népiségtörténet)* van itt szó. Lásd továbbá: Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történeti Intézet felállításáról (Közzéteszi: Erős Vilmos). *Történelmi Szemle*, 1998/1–2, 113–126.

33 Mályusz Elemér: i. m. (1994) 43.

34 Uo. 41.

35 Jürgen Kocka: Ideological Regression and Methodological Innovation: Historiography and the Social Sciences in the 1930s and the 1940s. *History & Memory*, 2, 1990, 130–137. Különösen 137.

36 Ennek a szemszögéből pedig így fest a népiségtörténet. „A program az 1930-as években rendkívül korszerű, szinte minden elemében párhuzamba állítható például a francia *Annales* programjával. De kiindulópontja és indítéka más. A durkheimi társadalmi tény és társadalomkép helyett a nép és a népiség mint organikus képződmény – ez okozhatja a Mályusz szemléletére épülő politikai program eltérését, de nem kérdőjelezheti meg a tudományos szemlélet korszerűségét." Benda Gyula: Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In Uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bácskai Vera, Gyurgyák János, Kövér György. Budapest, Osiris, 2006, 79.

Ujváry Gábor

HÓMAN BÁLINT ÉS A MAGYAR KONZERVATÍV HAGYOMÁNY

A két világháború közötti magyar konzervativizmust többnyire megbélyegző jelzők kíséretében illik emlegetni. A „politikai korrektség" – alkalmazói által minden, nekik nem tetsző dolog elítélésére kiterjeszthető – fogalmát sokan vetítik vissza a múltba, s ez alapján szinte kizárólag negatív, valami ellen irányuló ideológiának állítják be a két világháború közötti időszak uralkodó eszmeáramlatait: antiliberális, antidemokratikus, antikommunista, antiszemita. Retrográd szellemű és – némi gúnyos mellékízzel – „keresztény-nemzeti" kurzusról beszélnek, a Horthy-kori elit önmeghatározását kifordítva.

Mindebben persze nagyon sok igazság is van. Nem célom a szerecsenmosdatás: részben találó ez a jellemzés. Azok, akik ezt bármiféle nosztalgiából tagadják, bizonyosan nem a konzervativizmusnak tesznek szolgálatot. Emellett azonban számos olyan vonása is volt a korszaknak, amely igenis vállalható és követhető. A korszerűtlen, elmaradott és sokak által jogosan bírált társadalmi berendezkedés ellenére azonban a magyar gazdaság nemzetközi mutatói az 1920-as évek közepétől sokkal jobbak voltak, mint bármikor 1945 után, s egyes területeken komoly, a kormányzat által is támogatott reformok valósultak meg.

Ezeket olyan politikusok, mint a konzervatív politikát a gyakorlatban is megújító, a sokak által életképtelennek vélt Magyarországot konszolidáló Bethlen István miniszterelnök vagy a Tisza István szellemi örökségét tudatosan vállaló, a magyar kulturális politikát sikeresen újjáépítő Klebelsberg Kuno kultuszminiszter igyekeztek végrehajtani. Olyan, mára szinte elfeledett szellemi nagyságokkal a háttérben, mint – ha csak a bölcsészettudományt emeljük ki – Gombocz Zoltán, Kornis Gyula, Horváth János, Thienemann Tivadar, Gerevich Tibor, Eckhart Ferenc és testvéröccse, Eckhardt Sándor. Vagy – a történészek közül – a „nagy öregek": Károlyi Árpád és Angyal Dávid; a középnemzedékből Domanovszky Sándor; az 1910-es évek közepén befutókból pedig a konzervativizmust újraértelmező Szekfű Gyula és Hóman Bálint. A névsort tovább bővíthetném, azt bizonyítva, hogy az idejétmúlt társadalomszerkezet és a demokráciát részben korlátozó, autoriter vonásokkal is bíró politikai rendszer nem akadályozta a kultúra és a tudomány konzervatív alapokon nyugvó megújítását.

A két világháború között a konzervatív reform szellemében fölépített magyar kultúrpolitika eredményei lenyűgözőek: nehezen cáfolható, hogy ez az időszak a magyar művészeti és tudományos élet egyik aranykora volt.

Még akkor is, ha tudjuk, hogy számos – többnyire a tanácsköztársaság alatti szerepvállalása miatt kompromittálódott – művész és tudós vagy a numerus clausus miatt eltávozott fiatal külföldön kényszerült folytatni a pályáját.

Ennek a kultúrpolitikának két meghatározó személyisége volt: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint. A negyedszázadon át tartó korszakban több mint kilenc-kilenc, összesen tizenkilenc esztendőn át ültek a bársonyszékben. Kö-

zülük a kalandosabb pályát Hóman futotta be. Míg Klebelsberg mindvégig hű maradt az 1900-as évek elejére megszilárdult konzervatív-liberális elképzeléseihez, addig a nála tíz évvel fiatalabb, liberális indíttatású Hóman – sok kortársához hasonlóan, jórészt a tanácsköztársaság alatti tapasztalatai következtében – a konzervatív-liberális értékek hívévé szegődött, majd a harmincas évek végétől egyre inkább jobbra tolódott. Sőt a jobboldali radikális eszmék is megérintették, bár sohasem került teljesen azok hatása alá. Szakminiszterként maradandót alkotott, és többnyire jó döntéseket hozott. Amikor viszont a nagypolitika területére tévedt, többnyire szerencsétlenül vagy rosszul lépett – utólag már tisztán látjuk, hogy helytelenül határozta meg a követendő irányt. Hozzáteszem: akkor ez többnyire nem így tűnt. A mából visszatekintve könnyű okosnak lennünk, és eldöntenünk, kinek mit kellett volna hét–nyolc évtizeddel ezelőtt tennie.

Hóman még a negyvenes évek elején is világosan el tudta egymástól választani történeti és politikai nézőpontját, mindvégig félre tudta tenni politikai meggyőződését – amire a historikusok közül kevesen voltak és kevesen képesek napjainkban is. Néhány népszerűsítő cikkétől és előadásától eltekintve, pályája kezdetétől következetesen érvényesítette ezt a felfogást. Sokkal inkább, mint például a történetpolitikai tanulmányok – már elnevezésében is árulkodó – műfaját megalapító Szekfű Gyula, nem is beszélve a marxista kategóriákkal érvelő baloldali vagy a fasiszta, illetve nemzetiszocialista eszméket követő szélsőjobboldali történészekről.

Tudósi elfogulatlanságának legszebb bizonyítékát 1943 késő tavaszán és kora nyarán adta. Ekkor a vele már több éve haragban álló Moór Gyula intrikái nyomán, a történész szakma eredeti javaslata és az akadémia alapszabálya ellenében fosztották meg az akadémiai nagyjutalomtól, amit aztán Szegedy-Maszák Aladár rögtön érvként használt az angol külügyi hivatalnak írt memorandumában. A Kállay-kormány tehát politikai aduként használta föl egykori minisztere akadémiai megbuktatásának tényét. Így a tudósként elismerésre méltó Hómant politikai álláspontja miatt büntették. Ő azonban képes volt ezen felülemelkedni. Nem sokkal akadémiai megaláztatása után, a Magyar Történelmi Társulat elnökeként mondott 1943. június 10-i beszédében szokatlanul józanul szólt a politika és a tudomány szétválasztásának szükségességéről. Keményen bírálta az akkor divatos történeti módszerek politikával átitatottságát, mindenekelőtt a német és az olasz „népiségtörténeti iskolát" és az ezt követő hazai tudósokat, valamint a marxizmust és – burkoltan ugyan, de teljesen érthetően – a fajelméleti ihletésű történetírást is. Határozottan kiállt a kizárólag szakmai alapozottságú kutatások mellett, és óvott a ma „jelentős, sőt sorsfordító eszmék és törekvések múltba vetítésé"-től.

Hóman életének hat és fél évtizede a magyar történelem egyik legmozgalmasabb időszakára esett, és ennek alakításában ő maga is jelentős szerepet játszott. Hivatali és történetírói pályája szempontjából a legfontosabb mérföldköveket a következő események jelentették.

1903, amikor elsőéves egyetemistaként az ország akkor legjelentősebb bibliotékájába, a budapesti Egyetemi Könyvtárba került segédtisztként. 1922-ig dolgozott itt, a tízes évek közepétől könyvtárőrként már a levéltárat és a kéziratttárat vezette, s kortársainak emlékezései szerint gyakorlatilag ő irányította az intézményt. 1908-ban doktorált, 1916-ban jelent meg első nagy munkája, a *Magyar*

pénztörténet 1000–1325, amely mindmáig a magyar gazdaságtörténeti és numizmatikai irodalom egyik gyöngyszeme, adatainak és számításainak döntő többségét még mindig elfogadják. Ekkortól a legismertebb magyar középkor-történészek között tartották számon. Egy esztendővel később magántanári képesítést, s ezzel oktatási lehetőséget szerzett a budapesti tudományegyetemen. 1918-ban az MTA levelező (1929-ben rendes, 1933-ban igazgatósági) tagja lett. 1922 és 1925 között a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen (a mai ELTE-n) az 1526 előtti magyar történelem helyettes-, 1925-től 1931-ig nyilvános rendes tanára.

1920-ban *A magyar tudományosság jövője* címmel olyan programadó tanulmányt tett közzé, amely Klebelsberg, majd saját tudománypolitikáját is meghatározta a későbbiekben. 1921-ben adták ki *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában* című monográfiáját, amelyben átértékelte, egyben napjainkig tartó érvénnyel kijelölte Károlynak a magyar gazdaságpolitika 14. század eleji megújítójaként betöltött helyét és szerepét.

1922-ben nevezték ki az Országos Széchényi Könyvtár igazgatójának, 1923-ban pedig az akkor még ezt az intézményt – és sok más, ma már önálló gyűjteményt – is magában foglaló Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának (1932-ig töltötte be e tisztet). 1926-tól a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségének főfelügyelője, 1930-tól az Országos Magyar Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnöke. E pozíciókban a magyar könyvtárak, múzeumok és levéltárak fejlesztésének egyik irányítója. Talán éppen emiatt állt oly közel Klebelsberg Kunóhoz, aki többször kijelentette, hogy szívesen látná őt utódjaként. Hóman

aztán a kölcsönös bizalom, a korábbi közös munkálkodás következtében módosításokkal ugyan, de Klebelsberg szellemi örökségével irányította a kultúrpolitikát. 1932-től 1938-ig, majd 1939-től 1942-ig töltötte be a miniszteri posztot. 1932-től 1945-ig az Országos Magyar Gyűjteményegyetem – amelyet 1934-ben Magyar Nemzeti Múzeumra kereszteltek át – Tanácsának, illetve 1941-től 1945-ig a béke-előkészítő munkálatok tudományos megalapozásával foglalkozó Teleki Pál Tudományos Intézetnek az elnöke. Közben 1928–1934 között jelent meg talán legnagyobb hatású munkája, a *Magyar történet,* amelynek Mátyás uralkodása kezdetéig tartó fejezeteit ő, az ezt követőeket pedig barátja – a negyvenes évek elején tőle politikai okokból elhidegülő – Szekfű Gyula írta. A világháború végén a Bad-Ausseeig menekült Hómant Salzburgba internálta az amerikai katonai rendészet, amely 1945 novemberében kiszolgáltatta őt a magyar hatóságoknak. Miután a népbíróság életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte, 1949-ig a pesti gyűjtőfogházban, ezután a váci fegyintézetben raboskodott. Itt hunyt el 1951. június 2-án. Földi maradványait csak 2000-ben azonosították, újratemetésére 2001-ben került sor, a Darányi család tassi kriptájában.

A száraz életrajzi tényekből azonban nem derül ki – pedig sokkal fontosabb azoknál –, milyen szellemi hatások érték Hómant, illetve milyen hatást gyakorolt a saját korára. Mennyiben volt részese a konzervatív hagyománynak, és mennyiben lett annak megtagadója.

Hóman értelmiségi–nemesi, sváb–magyar polgári családba született, anyai ágon az igen befolyásos Darányiak rokonaként. Felső középosztálybeli társaihoz hasonlóan csaknem idilli, némileg persze zárt világban gyermekes-

kedett. Környezete a századforduló töretlen fejlődésben való hitét és optimizmusát sugározta, mint az első emlékeiről írott feljegyzésében maga is beszámolt róla. A budapesti Barcsay utcai állami főgimnáziumban aztán kicsit megváltozott körülötte a légkör, ebbe azonban kiválóan beilleszkedett. Itt ugyanis abszolút többségben voltak a zsidó diákok (1900-ban 62,9 százalék), ennek megfelelően Hóman osztálytársainak a többsége is a (közép)polgári rétegekből (kereskedő, köztisztviselő, értelmiségi) verbuválódott. Olyanokkal koptatta együtt a padot, mint akkori legjobb barátja, Benedek Marcell, akivel – később eltérő politikai nézeteik ellenére – sohasem tagadták meg egymást. Vagy Galamb Sándor, a század első felének színházi szaktekintélye, Jaschik Álmos, a neves grafikus, díszlettervező, Bacher-Bodrog Pál, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület későbbi ügyvezető elnöke, Auer Pál, ügyvéd, politikus, a második világháború utáni koalíciós időkben Magyarország párizsi követe. Tanára volt – nem csak itt, de az egyetemen is – Angyal Dávid, aki liberális-konzervatív történészként és katolizált zsidóként a két világháború között a '67-es nézetek, Deák Ferenc és Tisza István politikájának egyik legkövetkezetesebb követője volt. Hóman már gimnazistaként is tisztelte őt, később pedig barátokká váltak. Viszonyuk csak a harmincas évek végén, Hómannak a zsidótörvények megszavazásában játszott szerepe miatt romlott meg némileg.

Hóman a gimnáziumban és az egyetemen is minden irányban nyitott személyiség volt: otthonosan mozgott a dzsentritársaságban, amelynek vidám összejövetelei igencsak kedvére voltak, ugyanakkor a pesti zsidó értelmiségben is megtalálta a helyét. Többször találjuk Lukács György társaságában, és tagja volt – akárcsak Balázs Béla,

Kodály Zoltán, Korányi Frigyes és Szini Gyula – az európai „szabad színházak" mintájára alakult, a modern művészeti mozgalmakhoz kötődő Thália Társaságnak is, melynek vezetője Lukács, Benedek Marcell és Bánóczi László, művészeti igazgatója pedig Hevesi Sándor volt.

Hóman kezdetben az „őszirózsás forradalmat" is üdvözölte. Bizalmiként részt vett a kezdeményezésére alapított Tudományos Intézeti Alkalmazottak Szövetsége és a Bölcsészetkari Magántanárok Országos Szövetsége vezetésében. Hasonló gondolkodású társaival együtt ő is 1919 elején ábrándult ki az új rendszerből, és a tanácsköztársaságnak már engesztelhetetlen ellensége lett. Irritálta őt a tanácsköztársaság vezetőinek túlnyomórészt zsidó származása, magyar múlt iránti érzéketlensége, egyházellenessége, mindent felforgatni akarása. Mint sokan mások, ő is ekkor szakított korábbi liberális elveivel. Az 1919 elejétől mindinkább balra sodródó Károlyi-rezsim, majd különösen a tanácsköztársaság valóban választóvonalat jelentett, nemcsak az ő életében, de a magyar eszmetörténetben is. Úgy vélem, a két világháború közötti antiszemitizmus, a máig tartó szellemi megosztottság gyökerei is nagyrészt 1919 eseményeiben keresendők. Mindezzel nem a mai antiszemitákat kívánom igazolni, az ő eszmevilágukat ugyanis védhetetlennek és vállalhatatlannak gondolom. De tény, hogy az antiszemitizmus 1919 tavasza előtt semmiféle komolyabb hatással nem volt a magyar társadalomra, 1919 őszétől viszont annál inkább. És kétségtelen az is, hogy a „vörös uralomra" adott 1919. őszi, nyilvánvalóan túlzó válaszok reakciók, igaz: nagyon rossz reakciók voltak.

Hóman – Bethlenhez vagy Klebelsberghez hasonlóan – elítélte a fehérterrort, és a konszolidáció híve volt. Ekkori-

ban leginkább reformkonzervatívként jellemezhetném. Befolyásos bölcsészértelmiségiként sokat tett annak érdekében, hogy a történettudomány a tudományos élet egyik kulcságazatává váljon a húszas években. (Ebben persze a Trianonhoz vezető út keresésének igénye, valamint Klebelsberg – és általában az értelmiség – erős történelmi érdeklődése is komoly szerepet játszott.) Gömbössel – feleségeik révén – a húszas évek közepén kerültek baráti kapcsolatba. Hómanra ekkor hathattak először a fajvédő eszmék, amelyeket azonban sohasem tett teljesen magáévá. Bár 1932-ben, a Gömbös-kormány *Nemzeti munkatervének* kidolgozásában aktívan részt vett, sokáig még minisztersége alatt is távol tudott maradni a politikától, és szinte kizárólag saját tárcájának szakpolitikai ügyeivel foglalkozott.

Vallás- és közoktatásügyi miniszterként megőrizte, sőt még növelni is tudta a kulturális tárca tíz százalék fölötti részesedését az állami költségvetésből. Racionalizálta minisztériuma adminisztrációját, de a köz- és a felsőoktatást is. A gazdasági válság hatásainak leküzdése után az 1930-as évek közepétől folytatta Klebelsberg népiskola-építési programját. 1934-ben egyszerűsítette a közgyűjteményi hálózatot, négy felsőoktatási intézmény összevonásával létrehozta a m. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet, majd a második bécsi döntés után, 1940 októberében újranyitotta a kolozsvári magyar univerzitást. Részben átalakította, egységesítette a középiskolákat (1934, 1938), amelyek tantervében a „nemzetnevelésre", a nemzeti tárgyak – történelem, földrajz, irodalom, néprajz – oktatására helyezte a legnagyobb súlyt. Itt és a felsőoktatásban – különösen a harmincas évek végétől, részben a zsidótörvények következtében kényszerűen megürült helyek betöltésének szándékával – a középosztály korábbi, klebelsbergi támogatásával szemben mindinkább a magyar társadalom döntő többségét kitevő parasztság tehetséges gyermekeinek oktatását segítette, s ennek révén a középosztály „vérfrissítését" kívánta elérni. Programja kifuttatására ugyan már nem maradt ideje, számos intézkedése azonban – Horthy-ösztöndíj, az első népi kollégium alapítása, tehetségkutató bizottságok felállítása stb. – szándékai őszinteségét bizonyítják. 1940-ben törvényerőre emelte (a már korábban felmerült tervet) a nyolcosztályos általános iskoláról, amelyet Magyarország világháborúba sodródása miatt csak részben tudott végrehajtatni. Bármennyire is furcsa: sok olyan elképzelése volt, amelyet már 1945 után valósítottak meg – miközben ő a börtönben ült háborús bűnösként.

Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak terén Hóman a már Klebelsberg idején érvényesülő osztrák, német és olasz orientációt követte, ám emellett az Egyesült Királysággal, Franciaországgal és az Amerikai Egyesült Államokkal is kereste az összeköttetést; ezek nem az ő hibájából akadoztak. 1935-től a „szellemi együttműködésről" szóló egyezmények sorát kötötte, számos magyar tanszék és lektorátus alapításához nyújtott külföldi egyetemeknek segítséget. Kultuszminiszteri tevékenységének mérlegét így mindenképpen pozitívnak értékelem, és abban – legalábbis 1938-ig – reformkonzervatív irányultságát emelem ki.

Miniszterségéről történt 1942-es leköszönése után a nagypolitikában már nem igazán vett részt, a Teleki Pál Tudományos Intézet és a Nemzeti Múzeum elnökeként főleg tudományszervezési feladatokra koncentrált. Emellett változatlanul a szívén viselte választókörzete, Székesfehér-

vár sorsát: 1932-től 1945-ig volt annak parlamenti képviselője. Rengeteget köszönhetett neki a koronázóváros, hiszen minden lobbierejét a megyeközpont szépítésére és fejlesztésére fordította, s elérte, hogy az 1938-as Szent István-emlékév egyik fő helyszíne is Fehérvár legyen.

Hóman politikai jobbra tolódása a Gömbös-barátsággal kezdődött és a zsidótörvények megszavazásával folytatódott, a szélsőjobboldalt viszont sohasem tartotta szalonképesnek. Külpolitikai tekintetben a feltétlen németbarátság hirdetője volt, mivel úgy vélte, hogy a belpolitikai önállóság csak annak árán óvható meg, és csak így kerülhető el Magyarország német megszállása. Annak ellenére is kitartott emellett, hogy tisztában volt vele, a németek világháborús győzelme esetén milyen sors vár a „völkisch Európa" részévé váló Magyarországra. Ugyanis az 1942-től aktívan már nem politizáló Hóman – Bárdossy Lászlóéhoz hasonló – álláspontja szerint Magyarország, kényszerű geopolitikai helyzete miatt két rossz: a szovjet vagy a német között választhat; harmadik út nem létezik. Úgy vélte, ez esetben a kisebb rosszat még mindig a németek jelentik. Végzetes tévedését csak 1944-ben látta be, amikor a szabadlábon maradt magyar politikusok közül egyedül ő mert tiltakozni – igen kemény hangú levélben – a Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottjánál, Edmund Veesenmayernél a megszállás durvasága miatt. 1944 nyarán pedig székesfehérvári képviselőként elérte, hogy a Sztójay-kormány által kinevezett szélsőjobboldali fehérvári és Fejér megyei főispánt, a szélsőségesen antiszemita Toldi Árpádot elmozdítsák hivatalából. Hóman mindezek ellenére a háború végéig megtartotta képviselőségét. (Bár politikai felszólalásai jórészt a túlkapások ellen hangoztak el, ez csak némileg kisebbíti felelősségét.)

Hóman nyilvánosan alig szólt a „zsidókérdésről", s gazdag irathagyatékában sincs nyoma annak, hogy ez különösebben izgatta volna. Leginkább „szelektív antiszemitá"-nak nevezhetném. A legalább részben asszimilált zsidókat a magyar állam hű és hasznos polgárainak, a szerinte nem asszimilálható, „rossz" zsidókat viszont a magyarság ellenségének tartotta. Mint 1938. március 6-i szentesi beszédében kijelentette: „A kérdés voltaképpen gazdasági és világnézeti problémára tagozódik. A gazdasági ok, amely az elégedetlenséget kiváltotta, a zsidóság aránytalan befolyása és részesedése gazdasági téren, az ipar, a kereskedelem és a hitelélet vállalataiban, aminek kettős oka van: egyrészt a zsidóság ez irányú képességének fejlettsége, másrészt a magyar társadalom közönyössége, a mezőgazdasági és értelmiségi pályák előtérbe helyezése.

Világnézeti szempontból a kérdés alapja az, hogy a zsidóság aránytalanul vesz részt a kulturális életben és a sajtóban, ami egyes zsidó elemeknél, különösen az újonnan jötteknél a magyartól idegen szemlélettel párosul. [...] Ezeknek az újonnan jött elemeknek bizonyos fölforgató mozgalmakban, eszmeáramlatok terjesztésében való részvétele általánosításra vezet, és ezért a régóta itt lakó zsidóságnak is érdeke ennek a kérdésnek a megoldása, mert csak ez vezethet nyugodt együttélésre, és a ma Európa-szerte mutatkozó antiszemitizmus levezetésére.

Az erre szolgáló eszközök igen különbözők. Nagy tévedés volna azt hinni, hogy erőszakos fellépéssel – mondjuk bunkóval – lehet ilyen kérdést megoldani. Erre azonban gondolni sem szabad, hiszen megvannak törvényes esz-

közeink ennek a kérdésnek rendezésére." Ez volt egyébként Hóman egyetlen nyilvános beszéde, amelyben hosszabban foglalkozott e problémával, s egyben későbbi hozzáállását is meghatározta. Ebben semmi olyat nem mondott, amely az akkori légkörben szélsőségesnek minősült. Álláspontját akár a magyarországi zsidóság vezetőinek többsége is kifejthette volna, mint ahogy az első zsidótörvény elfogadása után ezt közülük többen, hasonló szellemben meg is tették.

Minden ellenkező – a közelmúlt publicisztikájában nap mint nap megjelenő – vélemény dacára Hómannak nem volt kezdeményező szerepe a zsidótörvények megszületésében. Többek szerint az első zsidótörvény (1938: XV. tc.) „ősforrása" a Hóman által 1938. február 25-én a minisztertanácsnak benyújtott „Beszámoló az értelmiségi munkanélküliség leküzdése érdekében megvalósítandó, valamint folyamatban lévő intézkedésekről" volt. Ezzel szemben Hóman 38 pontos javaslata semmiben sem előlegezte a zsidótörvényt. A kabinet ülésén annak 19. pontjával kapcsolatban Darányi Kálmán miniszterelnök proponálta, hogy „a jövőben közmunkákban, közszállításokban és az előbb említett egyéb kedvezményekben csak az részesülhet, aki igazolja, hogy bizonyos számú keresztény munkaerőt máris foglalkoztat vállalatában". Tehát elsősorban a zsidó kézben lévő vállalatoknál a keresztények száma növelésének szükségességéről, nem pedig valamiféle zsidókvóta megállapításáról döntöttek – és nem Hóman, hanem Darányi kérésére.

Az 1938. február 25-i előterjesztés helyett néhányan újabban egy másik, ugyancsak neki tulajdonított, február 1-jei iratot is citálnak. Ezzel csak az a baj, hogy már Hóman szerzősége is erősen vitatható, hiszen a Szálasi-per

anyagában nem az ő állagában, hanem a „szélsőjobboldal történetére vonatkozó vegyes iratok" között található. Hóman terjedelmes hagyatékában sem bukkantam hasonló feljegyzésre, de a tervezet stílusa, problémafelvetése sem az ő elképzelését tükrözi. Ráadásul a benne megfogalmazott javaslatok közül szinte semmi sem került bele az első zsidótörvénybe, amelynek szerkesztése a másokra nemigen hallgató Imrédy Bélának tulajdonítható – mint azt a volt miniszterelnök perének kiadott anyagából is tudjuk.

Ugyanakkor többen még mindig, visszatérően hangoztatják, hogy Hóman szövegezte és terjesztette az országgyűlés elé az 1938-as első zsidótörvényt, holott annak megfogalmazásához, benyújtásához semmi köze sem volt. A zsidótörvényt nem Hóman, hanem Imrédy Béla – a törvényt az ő miniszterelnöksége alatt fogadták el –, Mikecz Ödön igazságügy-miniszter, illetve Kovács Alajos statisztikus fogalmazták. Ugyanakkor nyilvánvaló – bár erre vonatkozó akták nem maradtak fönn –, hogy Hóman szerepet játszott az első zsidótörvény előkészítésében. Miniszterként nem is tehetett volna másként, hiszen ezek a rendelkezések az ő tárcáját is érintették. Sokak állításával ellentétben azonban a zsidótörvény parlamenti előadója sem ő, hanem vitéz Balogh Gábor volt. Rendkívül hosszú vitájához Hóman hozzá se szólt.

A második zsidótörvény (1939: IV. tc.) kidolgozásakor Hóman nem volt miniszter. Tagja volt ugyan a kormánypárt zsidóbizottságának – amelybe 1938 februárjában megválasztott pártvezérhelyettesként került –, ám az valószínűleg csak kétszer ülésezett. A *8 Órai Újság* 1939. december 17-i, déli számának tudósítása szerint Hóman a zsidókérdés rendezésénél nem kívánt további szigorítá-

sokat. Ugyanez a lap azt is tudni vélte, hogy vele szemben Kultsár István a legkeményebb eszközökkel kívánta a törvényjavaslat rendelkezéseit végrehajtani. December 22-én Hóman – legalábbis a *Pesti Napló* így közölte – további egyeztetéseket ajánlott a készülő jogszabályról. Ezt nem vették figyelembe, így Tasnádi Nagy András a képviselőház december 23-i ülésén benyújtotta az Antal István igazságügy-minisztériumi államtitkár szövegezte második zsidótörvény javaslatát, melynek bevezetőjét és indokolását Teleki Pál kultuszminiszter írta, parlamenti előadója Makkai János volt. Ennek 1939. január 23-án induló bizottsági és február 24-én kezdődő plenáris vitája után a képviselőház április 28-án, a felsőház május 3-án fogadta el a törvényt, amelyet 1939. május 5-én hirdettek ki. A februártól már újra miniszterként tevékenykedő Hóman – akárcsak az első – a második zsidótörvény javaslatának vitájához sem szólt hozzá.

Ellenben valóban komoly szerepet vállalt három, zsidóellenes intézkedés meghozatalában.

1. A középiskolai numerus clausust a második zsidótörvény után, 1939 júliusában vezette be. Ennek alapján az 1939/40. tanévtől a középiskolák első évfolyamára felvehető zsidó diákok arányát 6 százalékban maximalizálták (ami országos arányszámuknál magasabb volt, és lényegesen meghaladta a 10–18 év közötti korosztályok izraelitáinak arányát). A kultuszminisztérium bizalmas utasítása szerint a maximum 40 fős osztályokba három zsidó tanulót lehetett fölvenni (ami egyébként 7,5 százaléknak felelt meg). Négy budapesti gimnáziumban külön osztályokat létesítettek a zsidó származású(nak minősített) diákoknak, ezáltal ezekben – még ha szegregálták is őket – jóval a meghatározott arányszámon felül kaptak helyet.

A rendelkezés azonban nem érintette a magán- és a felekezeti gimnáziumokat, ahogyan a polgári iskolákat sem, az izraelita iskolákban pedig lehetővé tették, hogy az addiginál több osztályt létesítsenek.

Ugyancsak 1939-ben engedélyezte Hóman a pesti izraelita fiú- és leánygimnáziumokban az értelmiségi pályákról kiszoruló zsidó fiatalok ipari szakmákra történő átképzését, ennek érdekében új fiú ipari középiskolai tagozat, illetve női ipari középiskola alapítását is. A középiskolai numerus clausust egyébként nem hajtották szigorúan végre: 1939/40-ben 11,26 százalék, s még Hóman miniszterségének utolsó évében, az 1941/42. tanévben is 8,53 százalék volt a zsidó tanulók középiskolán belüli aránya.

2. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1942. évi 239 000 sz. rendelete a sportszövetségek szervezetét szabályozta, 1942. február 1-jén lépett hatályba. 2. §-a (3) bekezdése szerint: „Sportszövetség tisztikarának vagy más szervének és sportegyesületnek tagja nem lehet az, akit az 1941: XV. t.-c. 9. §-a értelmében zsidónak kell tekinteni. Az olyan sportegyesületet, amely ennek a rendelkezésnek nem felel meg, fel kell oszlatni." (A zsidók és a nem zsidók közötti házasságkötést is megtiltó 1941: XV. tc. 9. § alapján „zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja".) Hóman ezzel egy jelentős társadalmi csoport sportegyesületi tagságát tiltotta meg, a harmadik zsidótörvényre hivatkozva. Felelőssége akkor is fennáll, ha a rendelettel a „keresztény sporttársadalom" – Béldy Alajos, az ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelésnek országos vezetője közvetítette – kérésének igyekezett eleget tenni. És akkor is, ha annak túlzó követelései – miszerint a zsidó

házastársakkal rendelkezőket is ki kellene zárni a sportklubokból – teljesítését megakadályozta.

3. Hóman *Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról* szóló – és az addigi zsidótörvényekből következő – törvényjavaslatot, amely a bevettből törvényesen elismert vallásfelekezetté minősítette vissza az izraelita vallásfelekezetet, 1941. december 5-én nyújtotta be az országgyűlésnek. Ezt a képviselőház 1942. május 1-jén, a felsőház pedig június 9-én fogadta el, és 1942: VIII. törvénycikként jelent meg a *Magyar Törvénytár*ban. A rendelkezés következtében hatályát veszítette az 1895: XLII. törvénycikk, intézményeinek és iskoláinak állami vagy községi támogatását elveszítette a felekezet. Mint azonban Bacher-Bodrog Pálnak, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ügyvezető elnökének a Hóman-perben tett vallomásából kiderült, Hóman ennek ellenére is állami pénzekkel támogatta az Egyesület 1939-ben, a budapesti Goldmark-teremben – a zsidótörvények miatt kényszerűségből – alapított színházát. Ezenkívül – mint erre Wertheimer Adolf felhívta a figyelmet – a törvény kihirdetése után azonnal tárgyalni kezdett az izraelita hitfelekezetek képviselőivel, *„hogy – mint Hóman 1946. március 18-án vallotta – miképpen lehetne ezt a kérdést az adóztatási joguk kiterjesztéseivel és az adó állami beszedésével megoldani. Ezeknek a megbeszéléseknek az alapján találtunk itt módot az elmaradt állami támogatás pótlására."*

Ez esetben is vitathatatlan tehát Hóman felelőssége, bár kétségtelen, hogy – mint védekezésében némi joggal mondotta – az erős politikai nyomás miatt kezdeményezte a törvény elfogadását, és igyekezett mérsékelni annak szigorát.

Hóman 1944 késő tavaszán és nyarán számos zsidó barátja és ismerőse, valamint mások által ajánlott zsidók mentesítését kezdeményezte. A deportáltak sorsáról szóló híreket egyszerűen nem hitte el, teljesen irracionálisnak vélte azokat, és kételkedett az auschwitzi jegyzőkönyvek valódiságában. Politikailag a harmincas évek végétől, a zsidótörvények megszavazásától kétségkívül komoly hibákat követett el. Azt azonban, amit sokan nagy magabiztossággal kijelentenek, hogy Hóman a deportálásoknak, sőt a zsidók elgázosításának is „motorja" lett volna, semmi sem igazolja. A holokauszt bekövetkezte ugyanis nem a jogfosztásokat valóban érvényesítő – ám a zsidók teljes vagyonelkobzását, életlehetőségeinek elvételét sohasem szorgalmazó – belső magyar fejlődés, hanem a külső beavatkozás, a német megszállás eredménye volt. Ha nem így lett volna, nem menekülnek – a magyar zsidótörvények meghozatala után – a környező országokból, sőt még Nyugat-Európából is zsidók ezrei Magyarországra, ellenkezőleg: tömeges lett volna a magyar zsidók kivándorlása. Márai Sándor kiválóan jellemezte ezt a felemás helyzetet. Szerinte az első zsidótörvény után: „Minden hivatalban, minden foglalkozási ágban akadtak emberek, akik úgy érezték, a zsidóktól elvett vagyonnal és állással pótolhatják most már azt, amit a múltban nem tudtak megszerezni. Ez a kapzsi zsidógyűlölet természetesen nem egyszerre gyulladt föl; savanyú füstje már évtizede terjengett a magyar életben. [...] A valóság másik arca, hogy ilyen feltételek mellett is, még hat éven át – 1944. március 19-ig, amikor a német csapatok megszállták Magyarországot – a magyar zsidóság nagy tömegében sértetlen maradt. A zsidótörvények megalázták emberi méltóságát, alattomosan csorbították állampolgári jogait,

korlátozták jövedelmét. De ilyen megalázó és igazságtalan feltételek mellett a valóságban mégis az történt, hogy még hat éven át minden magyarországi zsidó állampolgár a lakásában maradhatott, és nagyjából folytathatta polgári foglalkozását. A közhivatalokban nyugdíjazták a zsidó származású hivatalnokokat, egyes foglalkozási ágakban kényszerítették a munkaadókat, hogy zsidó munkatársaikat bocsássák el a szolgálatból, sajtóban, színházban lehetőleg eltanácsolták a zsidó újságírók, színészek szerepeltetését [...]. [...] ilyen torzan, ilyen galád és kegyetlen közjátékok árán, amilyen több tízezer magyar zsidó munkaszolgálatos megkínzása és feláldozása volt, a hivatalos körök, amelyek a nyilvánosság előtt tajtékzó szájjal fújták a zsidóellenes szólamokat, és valószínűleg szívükben is őszintén antiszemiták voltak, megmentették a németek és magyar cinkostársaik elől a nyolcszázezer lélekszámú magyar zsidóságot. [...] A zsidótörvényes, a reakciós, a munkaszolgálatos Magyarország ezekben az években [...] a környező és távolabbi államok számára a zsidóság és a politikai menekültek asyluma volt."

Vitathatatlan, hogy 1944. március 19-ét követően, az egymás után hozott zsidórendelkezések, a gettósítások és a deportálások végrehajtásában a német jóváhagyással kinevezett kormány és a magyar közigazgatási szervek tevőlegesen vettek részt. Ezt a szégyenfoltot nem lehet kitörölni a 20. század magyar történetéből. Még akkor sem, ha a németek – politikájuk és a zsidóüldözés szervezett megvalósításához – Európa minden országában találtak a magyarokhoz hasonlóan, készségesen segédkező szövetségeseket. Ebben azonban Hóman Bálintnak már semmiféle szerepe nem volt. Éppen ellenkezőleg: politikusként egyedül kifogásolta a német megszállást, s számos zsidó tudós és művész mentesítésének megszerzéséért járt sikerrel közben. Egyértelműen óriásit hibázott azonban, amikor a magyar országgyűlés tagja maradt, még a nyilas hatalomátvétel után is, hiszen így egy nyilvánvalóan bukásra ítélt politika bűnös intézkedéseihez asszisztált. Még akkor is, ha ezáltal az esztelen törekvéseket igyekezett fékezni. Felelősségét a perében maga is beismerte.

Hóman tehát a magyar konzervatív hagyomány szerves folytatója volt, pályája végén azonban – politikusi tetteivel – részben megtagadta a konzervatív értékeket. Ez egyértelműen pozitív kultúraszervezői és tudósi szerepére is árnyékot vet, hiszen a politikus Hóman néhány cselekedetét joggal ítéljük el. De a napjainkban ellene folyó, inkább ideológiai, mint történészi indíttatású, sokszor mérhetetlenül elfogult és indulatos támadások az egész pályáját is sommásan elítélik, miközben Hóman a kulturális közigazgatásban és a szakpolitikában többnyire kiváló teljesítményt nyújtott, és igen sokat tett azért, hogy a két világháború közötti Magyarországon komoly művészeti és tudományos eredmények születhessenek. Székesfehérvár képviselőjeként döntő szerepe volt abban, hogy a megyeszékhely az 1930-as években a legdinamikusabban fejlődő magyar város lett, infrastruktúrájában, építészetében, művészeti értékeiben rengeteget gazdagodott. Történészként pedig a legmagasabbra értékelhetjük teljesítményét: a legnagyobb magyar középkorászok között volt és marad a helye.

SZAKIRODALOM

A levéltári források és a vonatkozó szakirodalom tekintetében mindenekelőtt az először 2003-ban, Kosáry Domokos 90. születésnapjára kiadott, majd 2010-ben némileg átdolgozott, bővített változatban megjelent tanulmányomra utalok: Ujváry Gábor: A politikus Hóman Bálint. In Uő: *A harmincharmadik nemzedék.* Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban". Budapest, Ráció, 2010, 59–97.

Glatz Ferenc: Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben. In *Fejér megyei történeti évkönyv.* Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 4. Székesfehérvár, MSZMP Fejér Megyei Bizottsága – Fejér Megyei Tanács VB, 1970, 181–202.

Vértesy Miklós: Hóman Bálint és Szekfű Gyula 1918-ban. *Valóság,* 1972/7, 56–59.

Glatz Ferenc: Hóman Bálint. Németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben. In Uő: *Nemzeti kultúra, kulturált nemzet.* Budapest, Kossuth, 1988, 304–328.

Horváth László Béla: Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951). *Sic itur ad astra,* 1993/3–4, 120–229.

Tőkéczki László: Hóman Bálint művelődési és művelődéspolitikai eszményei. *Protestáns Szemle,* 1995/2, 108–123.

Farkas Gábor: Hóman Bálint pályaképe. *Árgus,* 2001/4, 73–84.

Gergely Jenő: Hóman Bálint. In Gergely Jenő – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Századformáló magyarok.* (Arcképek a XX. századból). Budapest, Gesta, 2002, 121–128.

Demeter Zsófia: Hóman Bálint és a székesfehérváriak. In Csurgai Horváth József – Demeter Zsófia – Vizi László Tamás (szerk.): *Laudatio et salutatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára.* Székesfehérvár, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata – Kodolányi János Főiskola, 2004, 61–88.

Ujváry Gábor: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány.* Budapest, Osiris, 2009, 377–413.

Ujváry Gábor (szerk.): *Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus.* Budapest, Ráció, 2011.

Ungváry Krisztián: Hóman Bálint és népbírósági pere. MTA *Law Working Papers,* 2016/1.

Ujváry Gábor: Történettudomány vagy törvényszék? Még egyszer a Hóman-perről. *Rubicon,* 2016/2, 52–65.

Ungváry Krisztián

HÓMAN BÁLINT ÉS NÉPBÍRÓSÁGI PERE

BEVEZETŐ

A népbíróságok működésének megítélése ma sem egyértelmű. Abban azonban a történettudomány képviselői egyetértenek, hogy a népbíróságok részben koncepciós jellegű és politikailag motivált ítéleteket hoztak.[1] Különösen így volt ez a háborús főbűnösöknek deklarált személyek, ezen belül is Bárdossy László esetében.[2] Másrészt viszont az eljárások, illetve az ítéletek minősége rendkívül heterogén volt és nagyban függött az eljáró ügyész, illetve bíró munkájától.[3]

Hóman Bálint pere[4] koncepciós elemekkel terhelt, de nem minősíthető kezdettől fogva koncepciós jellegűnek. Bíróság elé állítása logikus lépés volt, hiszen kultuszminiszteri tárcájához zsidóellenes törvények kötődtek. Hómant csak 1946 őszén adták át az amerikai katonai szervek a magyar hatóságoknak. Az ellene folytatott vizsgálat nem sokkal a Bárdossy-, Imrédy-, Sztójay- és Szálasi-per után történt. Ezekben a perekben már bebizonyosodott, hogy sem a bíróságok, sem a vádhatóság felkészültsége nem megfelelő. Mindez leginkább az ítéletek indoklásában volt tetten érhető. Nyilvánvaló volt ugyanis az a politikai szándék, hogy a perekkel nemcsak a vádlottakat, hanem a mögöttük feltételezett huszonöt éves „Horthy-rendszert" kívánták elítélni. Ezzel függött össze az is, hogy a háborús főbűnösök pereit nem Szálasival, hanem Bárdossyval kezdték meg. Ez politikai döntés volt, ami a per eredményeit illetően később fatálisnak bizonyult.[5]

Hóman esete több párhuzamot mutatott Bárdossyéval. Egyikük sem vállalt komolyabb szerepet 1942-től az országos politikában. Mindkettejükről elmondható volt viszont, hogy a „Horthy-rendszer" reprezentánsainak számítottak. Hómanra ez talán még jobban volt igaz, hiszen tíz éven keresztül a rendszer jellegét talán leginkább meghatározó minisztérium vezetője volt. Ez tükröződött a perrel kapcsolatos sajtóhadjáratban is: a *Képes Figyelő* 1945. november 24-i számának címlapján Hóman szerepelt a következő szöveggel: „A magyar kultúrhóhért is hazahozták". A per előterében zajló sajtópolémia kezdettől fogva radikális hangot ütött meg, és ebben nem csak a kommunista párt játszott szerepet. A polgári demokrata Zsolt Béla a Horthy-korszak egészét „letűnt félfasiszta rendszernek" nevezte, sőt Csécsy Imrével, a lap kiadójával is összeveszett, azért mert utóbbi kifogásolta, hogy Zsolt ellenőrizetlenül azt terjesztette a lapban, mintha Carlye Macartney angol professzor Hóman szabadon bocsátását kérte volna.[6]

A VIZSGÁLAT

A politikai rendőrség vizsgálótisztje, Ákos Miklós százados 1945. november 29-i összefoglaló jelentésében igyekezett alapos munkát végezni, amit az is bizonyít, hogy beszámolójához nem kevesebb, mint 147 számozott, bizonyító erejű mellékletet csatolt. Ezek, illetve Hóman ki-

hallgatáson tanúsított magatartása igencsak negatív képet mutatott róla, amit az is illusztrál, hogy Ákos Hóman magatartását úgy értékelte, hogy az „a legnagyobb mértékben visszataszító. Vénasszonyos panaszkodása, kertelése, az a mód, ahogy a felelősségvállalás alól kibújni próbál, jellegzetes megvilágításba helyezik nem csak személyét, de rajta keresztül mindazokat az államférfiakat, akik a legutolsó években Magyarország sorsát intézték és a nemzetet katasztrófába döntötték."[7]

Ákos értékelése sem volt prekoncepcióktól mentes. Ez leginkább abban a rasszista ízű megjegyzésében érhető tetten, amely a korábbi antiszemita propagandához hasonlóan egyenlőségjelet tett politikai nézetek és származás között: „Hóman tagadja, hogy imádta a nácikat, és olyan kísérletet próbált tenni, hogy vallomása során a germán fajt és a náci rendszert különválasztva, irántuk való imádatát a kitűnő germánságra és nem annak politikai rendszerére redukálja. Csak nagy vita után ismerte el a két fogalom – sajnálatos módon – azonos voltát."[8]

Csak a vizsgálótiszt összefoglalójából tudjuk, hogy mit is tartalmazott a 147 bizonyító erejűnek szánt dokumentum.

Szóba került benne Hóman teljes antiszemitizmussal kapcsolatos tevékenysége, beleértve a középiskolai numerus clausust, az egyetemi zsidóveréseket és az Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztosságát, valamint az ÁDOB-rendszert [ÁDOB = Állástalan Diplomások Országos Bizottsága – *szerk.*], valamint a csak zsidó hallgatóknak létrehozott „kisegítő előképzést", ami az antiszemita atrocitások melegágya volt.

Ákos nem vette jó néven, hogy Hóman több esetben nyilvánvaló valótlanságokat mondott neki, magyarán hazudott. Példa erre, amikor Hóman azt állította magáról, hogy csak akkor volt hajlandó a „zsidókérdést kézbevenni, ha a kormány többi tagjától ehhez megfelelő támogatást" kap[9] – miközben a helyzet pont fordított volt. Hóman magától és felszólítás nélkül készített ezzel kapcsolatos tervezeteket, amelyek később törvényerőre is emelkedtek és már azelőtt felszólalt a még ki sem dolgozott zsidótörvények mellett,[10] hogy erről minisztertársaival egyeztetett volna (pontosan egy nappal Darányi híres győri beszéde után, 1938. március 5-én már megtette ezt). Hazudott a hadiállapotot szentesítő kormányülésről is, amennyiben azt mondta, hogy „az is döntő szerepet játszott, hogy a németek részéről burkolt fenyegetésben volt részünk"[11] – valójában semmi ilyenről nem volt szó.

Vizsgálójának azt állította, hogy „soha a faji gondolat alapjára" nem helyezkedett, miközben politikai tevékenységében és Teleki Pálnak írt memorandumában a zsidóságot alapvetően fajnak tekintette. Ezen mit sem változtat az, hogy voltak zsidó barátai, sőt sokakat meg is mentett az üldözéstől. Jelentéktelennek tüntette fel szerepét a zsidótörvényekben, holott ebből egyet személyesen terjesztett elő a parlamentben, másoknak pedig az előterjesztése körül bábáskodott. Kihallgatása során igyekezett a zsidókérdést azzal elbagatellizálni, hogy „a kisebbségvédelmi törvények keretébe tartozónak véltem ezt az ügyet. (...) A MÉP zsidóbizottságáról egyáltalán nem tudok."[12] Utóbbi kijelentése igencsak furcsa, mert 1945. novemberi kihallgatásain még elismerte, hogy a MÉP [Magyar Élet Pártja – *szerk.*], illetve a NEP [Nemzeti Egység Pártja – *szerk.*] zsidóbizottságának tagja volt.[13]

Hóman kisebbségvédelmi utalása első olvasásra hajmeresztő, hiszen a kisebbségvédelem éppen ellentéte annak, mint amit a zsidótörvények jelentettek. Mégis van

ebben valami konzekvencia. Hóman megnyilatkozásaiból nyilvánvaló, hogy a jogfosztásokat utólag Németh László „Kisebbségben" című esszéjében megfogalmazott gondolatokkal próbálta legitimálni: ezek szerint a zsidókkal az baj, hogy bizonyos értelmiségi állásokban túl sokan vannak, és ezeken a helyeken a magyarság kerül kisebbségbe saját hazájában. Bírósági tárgyalásán azt mondta, hogy ő csak annyit szeretett volna, hogy a zsidóság számarányában részesülhessen a különféle jogokból.[14] Ehhez képest viszont mind a zsidótörvények preambulumai, mind Hóman ezzel kapcsolatos megnyilatkozásai (amelyek bírósági tárgyalásán már ismertek voltak) teljesen mást mondanak. A zsidótörvények Hóman intenciói szerint is azt szolgálták, hogy végső soron a zsidóság teljesen eltűnjön az országból. Érdemes ennek kapcsán idézni azt a szöveget, amelyet „rapszodikus gondolatok" címmel Teleki Pálnak írt.

„A zsidókérdés kezelésében végre szakítani kell a kompromisszumok rendszerével. Nem szólva az európai áramlatról, bent az országban is igen széles körökben kelt nyugtalanságot a félmegoldás módszere. Tudatára kell ébrednünk végre, hogy a zsidó, ha kivételezett is, sőt a zsidószármazású és zsidókapcsolatú személy is ellensége kell, hogy legyen a mai kormányrendszernek. Ha nem volna az, önmagát tagadná meg, becstelen volna. Ebből nyilván következik, hogy zsidókat semminő hatalmi pozícióban, sem a közigazgatásban, sem a bírói székben, sem az iskolában nem lehet megtűrni, s nekik a gazdasági életben sem szabad tanácsadói irányító, vezető szerepet kezükben meghagyni. Bármennyire behódolni lássanak is, természetükből következik a kérlelhetetlenség és ezért titkon mindig ellenük fognak dolgozni. A meglévő törvény rossz. Ezért mielőbb meg kell hozni az új egy-két szakaszos törvényt, mely faji alapra helyezkedik, és egyetlen kivételt ismer, meghatározott számú felmentést, amit a kormány előterjesztésére az államfő ad."[15]

Ezekről a feljegyzésekről büntetőperének vizsgálati szakaszában valótlanságokat mondott: „A zsidók kiszorítása a közhivatalokból és különösen a gazdasági életből nem lehetett a törekvésem. Hiszen ekkor már a zsidók a fajvédelmi törvény alapján a közhivatalokból és különösen a gazdasági életből teljesen ki voltak zárva."[16] Az állítás nem volt igaz, mert 1940-ben a zsidók kizárása még nem volt teljes körű: a kamarákban 6 százalék erejéig (bizonyos kivételek esetében pedig 12 százalék erejéig) részt vehettek zsidók a gazdasági életben. Memorandumában ezt kívánta Hóman tovább csökkenteni.

Hóman valótlanságokat állított az Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztosságáról,[17] amennyiben azt mondta, hogy „Az én időmben, amikor még Kulcsár az Értelmiségi Ifjúság elhelyezésével foglalkozott, sem a kormánybiztosságnak, sem neki nem volt köze a zsidó kérdéshez" – miközben a kormánybiztosság zsidók kárára helyezte el a „keresztény" értelmiségieket.[18]

Hóman valótlanságot állított kitelepítési terveiről is: „Én tehát csupán azokat kívántam kitelepíteni, akik nem asszimilálódtak, és tudjuk, mert ez nem titok, hogy ilyen elemek voltak a zsidóság körében. Szekfű is rámutatott a *Harmadik Nemzedék* című művében a zsidókérdés keletkezésének okaira, teljes objektivitással anélkül, hogy antiszemita hangot ütött volna meg"[19] – ezzel szemben a zsidótörvények szankciói nem az asszimiláció mértékétől, hanem származástól függően sújtották a zsidóságot.

Hóman egy ponton viszont igazat mondott, még ha nem is tárgyalta a kérdést nyíltan. Az antiszemita törvényeket ugyanis a nyilasokkal – pontosabban az antiszemita közhangulattal – versengve kellett meghozni: „Mindig az volt az indoklás, hogy úgy mondjam ez a legkevesebb, amivel meg lehet úszni a dolgot, hogy ez az áradat ne söpörjön el bennünket, és ne hozzon olyan túlzó intézkedéseket, amilyeneket aztán később a német megszállás hozott. Ezekkel a törvényekkel tulajdonképpen elébe akartunk menni annak, hogy itt brutális megoldás legyen."[20]

Hóman kihallgatásai során meglehetősen szerencsétlen taktikához folyamodott. Bűnössége kapcsán ugyan nem volt nagy jelentősége, de mégis jellemző az, ahogyan a *Giornale d'Italia* 1940. szeptember 17-i számában megjelent interjúját próbálta magyarázni. Ebben az szerepelt, hogy „Amikor nyolc évvel ezelőtt átvettem a kultusztárca vezetését – mondotta Hóman Bálint –, elhatároztam, hogy a magyar közoktatásból kizárom a materialista demokrata liberális felfogást." Kihallgatásán viszont azt mondta, hogy „ez a mondat nem származik tőlem, vagy az interjúvoló újságíró rosszul adta vissza szavaimat, vagy pedig az ő cikkét fordították rosszul az MTI-nél. Tény hogy a fenti mondat szószerint azonosan jelent meg a *Magyar Nemzet* című napilap 1940. szeptember 1-i számában, és én nem emlékszem, hogy bármelyik cikk ügyében rektifikációt kértem volna."[21]

Hóman ügyében Major Róbert 1946. január 15-én átiratot intézett Csillag Dezső[22] népügyészhez és ebben felsorolta a vádirat elkészítéséhez fontosnak tartott szempontokat. Major véleményében meglepően megengedő volt Hómannal szemben, kiemelve azt, hogy amiben ő bűnös, abban sok más, eljárás alá nem vont személy is

elmarasztalható (Major mások felé áradó rosszindulatát mutatja, hogy külön célzott Mester Miklósra, aki „ma baloldali támogatással bizonyos szerepet játszik"[23]). Mindennek ellenére hasznos tanácsokat adott, amelyeket érthetetlen módon a népügyész egyáltalán nem fogadott meg. Felhívta figyelmét az Értelmiségi Kormánybiztosság kérdéskörére, a zsidóverésekre, amelyeket Hóman következmények nélkül hagyott, a művészeti kamarák ügyeire, amelyekről Hóman kijelentette, hogy miniszterként felügyelni kívánja őket. Megjegyezte azt is, hogy a vizsgálati anyag rendkívül hiányos, minden bizonnyal a dokumentumok zöme a politikai rendőrségen maradt.

Major vádjavaslatai közül torokszorító Hómannak a „sport elzsidósodásával" kapcsolatos tevékenysége. Esterházy János a magyar parlamentben kifogásolta, hogy a kultuszminiszter a sportegyesületek zsidó tagjainak kérdésében olyan jogokat vindikál magának, amire még törvényi felhatalmazása sincsen, amire 1942. június 9-én Hóman kifejtette, hogy „a nemzeti érzésű magyar sporttársadalom egységesen és türelmetlenül követelte a zsidókérdés sportvonatkozásainak megoldását. E kívánságokat magam is megoldandónak tartom. Ha jogszabályaink szerint szükséges volt a nemzsidókat a zsidóktól a tanítás és a nevelés mezején hatásosan elszigetelni, … éppen ennyire szükséges volt és közérdekből sürgős megoldásra várt a sport elzsidósodását és ezen keresztül a társadalom széles rétegeinek káros irányú befolyásolását gyökeres intézkedéssel megszüntetni."[24] Hóman intézkedéseinek „köszönhetően" a sportegyesületek még a 6 százalékos arányszámoknál is szigorúbban zsidótlanították magukat – törvényi felhatalmazás nélkül. Ez az intézkedés egyúttal azzal is járt, hogy több zsi-

dónak minősített olimpiai bajnok számára lehetetlenné vált a további sporttevékenység.[25]

A sportélet zsidótlanítása Hóman esetében nem egy egyszeri döntés, hanem intézkedések sorozata volt. Egyik rendelkezésével elrendelte, hogy a zsidók külön sportegyesületeket kötelesek alakítani, egy másikkal pedig azt írta elő, hogy azok a sportegyesületek, amelyeknek tagjai csak zsidók, nem indulhattak országos bajnoki és nemzetközi versenyeken. Egy 1942. januárban hozott rendelete pedig kimondta, hogy egy sportszövetségnek csak olyan sportegyesületek lehetnek tagjai, amelyek igazolják, hogy nincs a harmadik zsidótörvény értelmében zsidónak minősíthető tagjuk. Azt a sportegyesületet, amely ennek a rendelkezésnek nem felel meg, fel kellett oszlatni. Ezzel Hóman teljesen kizárta a zsidókat a sportéletből, hiszen az egyesületi tagság tiltása a versenyszerű sportolást akadályozta meg. Mindez több neves sportegyesület (köztük az MTK) és klub feloszlatásával is járt.[26]

A VÁDIRAT

Hóman ügyében a dr. Resofnik Sándor[27] és dr. Csillag Dezső ügyészek által írt vádirat 1946. február 23-án született meg. A vád alapvetően hét pontból állt: 1. hadüzenet, 2. belépés a Nemzeti Szövetségbe 1944 szeptemberében, 3. politikai beszédek a háború folytatása mellett, 4. kapcsolat a nyilasokkal, 5. zsidótörvényekkel kapcsolatos ügyek, 6. Telekihez írt 1940. nyári memoranduma, 7. egyéb antiszemita és demokráciaellenes beszédei. Érdekes módon a numerus clausus szigorítása nem is szerepelt a vádak között. Ebből a felsorolásból is látszik, hogy a vádhatóság

egyáltalán nem állt a helyzet magaslatán, és elsősorban politikai felhasználhatóság alapján állította össze a vádiratot. Az 1. és 4. pontban szereplő vádak gyenge lábakon álltak, mivel a hadüzenet kapcsán Hóman felelőssége nem állapítható meg, a nyilasokkal való kapcsolata egyáltalán nem volt barátinak tekinthető. A 2. és a 6. pont is nagyon erőltetett volt, mivel egyik kapcsán sem lehetett bizonyítani azt, hogy (morális szempontból csakugyan vállalhatatlan) cselekedete komolyabb következményekkel járt volna. Különösen furcsa, hogy az ügyészség egy sor bizonyítékot, amelyek még a vizsgálati szakaszban keletkeztek, nem tartott fontosnak, pedig ezek esetében lett volna a legkönnyebb a bizonyítás (lásd a vád tárgyává nem tett kérdésekről szóló fejezetet). Ugyanígy reflektálatlanok maradtak Major Róbert javaslatai is.

Hóman magatartása a tárgyalás alatt sem változott. A vádiratra tett észrevételeiben a zsidótörvények kapcsán (5. vádpont) a kisebbségvédelmi elképzeléseit hangoztatta, kiegészítve azzal a freudi elszólással, hogy „azon a vonalon kell megcsinálni a zsidótörvényeket, amely most egész Európában szokásos a kisebbségekkel szemben". Mindezt annak fényében kell értelmezni, hogy 1946-ban a „kisebbségi kérdés" megoldása a kíméletlen deportálást jelentette – néha nem is annyira eltérő körülmények között, mint két évvel korábban (mint ahogyan arra Bibó István is rámutatott néhány írásában). Azt a tárgyaláson már tagadta, hogy a zsidóbizottság tagja lett volna. Tagadta a 6. vádpontot is, amely szerint ő „faji alapon" állt volna. A 7. vádpontban szerepeltetett szentesi beszédét enyhítő jellegűnek nevezte, mondván hogy ezzel akarta leszerelni a szélsőségeket. Népbírói kérdésre azt állította, hogy ő nem szigorította, hanem enyhítette a numerus

borús bűnbakokat. Ez az igyekezetük a legteljesebb mértékben találkozott a kommunista párt intencióival. Rákosi Mátyásnak döntő befolyása volt a népbíráskodás keretfeltételeinek kialakításában, és politikai érdeke azt kívánta, hogy ezt az eszközt hatalma legitimálására használja fel. Hóman Bálint esetében is ezek a körülmények határozták meg a perben részt vevő személyek magatartását. Mindez emberileg nem teljesen érthetetlen, mivel a népbírósági eljárásokat amúgy is a „zsidó bosszú" toposza lengte körül, és ezért az érintettek mindent igyekeztek elkövetni ennek elhárítására, ami abban is tetten érhető, hogy kerülték a „zsidó" kifejezés használatát. Ez a magyar zsidóság alapvető és máig tartó dilemmájából is adódott.

A zsidó származásúak túlnyomó többsége ugyanis nem akarta, hogy származása nyilvánosságra kerüljön, miközben a nem zsidó társadalomtól különböző okokból[32] továbbra is elkülönült.

A „zsidó bosszú" problematikát súlyosbította, hogy a népbíróság elé kerülő ügyek túlnyomó többsége olyan eljárás volt, ahol a sértettek „zsidók", a vádoltak pedig „keresztények" voltak. A budapesti népbíróság által tárgyalt ügyekből szúrópróbaszerűen ellenőrzött 500 per túlnyomó többsége munkaszolgálatosokkal, pontosabban keretlegényekkel kapcsolatos eljárás volt.[33] Ez a körülmény még inkább arra kényszerítette az ügyekben részt vevő vádlókat és bírókat, hogy a vádakat a zsidóügyek minél kevésbé történő kidomborításával fogalmazzák meg, hiszen ha nem így járnak el, akkor az eljárások hitelességét sértették volna. A népbíróságok deklarált célja volt ugyanis, hogy eljárásukat objektívnak és a teljes magyar nép nevében meghozottnak tüntessék fel, és ezzel egyáltalán nem lett volna kompatibilis, ha nyilvánosan is beismerésre kerül, hogy az ügyben ítélkezők egyúttal sértettként az eljárásokban érintettek is.

Mondanom sem kell, hogy ez a szőnyeg alá söprő magatartás a „zsidó bosszú" rémképét semennyire sem csökkentette, viszont a népbírósági perek minősége szempontjából fatális következményekkel járt. Alapvető vádpontok sikkadtak el miatta.

1. Nem rótták fel Hómannak, hogy kultuszminiszterként a numerus clausus alkalmazásának lelkes és túlbuzgó híve volt. Egyik első ténykedéseként 1932-ben utasította az egyetemeket, hogy a felvételeknél szigorúbban járjanak el.[34] 1933 őszén Hóman a parlamentben már bejelentette azt is, hogy a kormány a numerus clausust a középiskolákra is ki akarja terjeszteni. Az eredmény nem is váratott sokat magára: a zsidó diákok arányszáma az egyetemeken és főiskolákon a korábbi 9,7 százalékról már 1937-re 4,6 százalékra csökkent az első évfolyamon – miközben még az egyébként 1928 óta jogi értelemben nem létező „arányos" felvételt előíró törvény is 6 százalékot tett volna lehetővé.[35] Ezzel párhuzamosan rendkívül megemelkedett a csupán elégségesen érettségizett „keresztény" hallgatók száma, arányuk az egyes karokon elérte, sőt több helyen meg is haladta az 50 százalékot! Még az az abszurd helyzet is előfordult, hogy rendkívüli hallgatóként elégtelen érdemjeggyel is felvettek „keresztény" jelentkezőt, ha az illető ígéretet tett a pótérettségire.[36] Mivel a zsidó jelentkezőkből csak a legjobbakat vették fel (a jelesen érettségizettek töredékét), ezért elképzelhető az a színvonalbeli különbség, ami az egyetemeken ennek hatására kialakulhatott a tehetségesek és a tehetségtelenek csoportja között. Bibó István az ilyen helyzetekre célozva beszélt „szerencsétlen társadalmi találkozásokról".[37] Nem

véletlen, hogy a gyengébb képességű hallgatók egy része frusztrációját zsidó társaik rendszeres verésével vezette le, a korszakban az egyetemi randalírozások folyamatosak voltak.[38] Hóman ezzel egyrészt hozzájárult ahhoz, hogy a magyar felsőoktatást elöntse a gyenge képességű, színvonaltalan és többszörösen frusztrált jelentkezők áradata, másrészt megfosztotta az országot elitjének egy részétől. 1940-ben Hóman egyfajta visszatekintést készített a numerus clausus alkalmazásáról és ebben nyíltan elismerte, hogy 1928-tól a nemzetközi tiltakozások miatt „alkalmi intézkedésekkel", a „zsidó" szó említése nélkül kellett elérni a törvény fenntartását. Ez egyet jelent annak elismerésével, hogy a zsidók kirekesztésének 1938-ig valós törvényi alapja nem volt. Hóman ezzel is megvalósította a népellenes bűncselekmény fogalmát.[39]

2. Nem rótták fel Hómannak azt sem, hogy a rendszeres egyetemi zsidóverések kapcsán gyakorlatilag nem tett semmit azt leszámítva, hogy sajnálkozva megjegyezte, a zsidókérdést nem bunkósbottal kellene megoldani. A verekedések főkolomposait azonban nem büntette meg. Egyetlen keresztény hallgatót sem távolították el magyar egyetemről azért, mert fizikai atrocitásokat követett el zsidó társaival szemben. Hóman felelőssége itt tehát a bűnpártolás.

3. Nincs nyoma annak, hogy a vizsgálat és ennek nyomán az ítélet foglalkozott volna Hóman zsidótörvény-előkészítő tevékenységével, holott erre dokumentum is utal. Hóman 1938. február 25-én terjesztette elő a minisztertanácsnak az értelmiségi munkanélküliség felszámolását célzó programját. Ennek második pontjában az „idegen állampolgárok" – azaz a zsidók – visszaszorítását és kiutasítását javasolta. Ötletei közül újnak minősült az a követelés, hogy az értelmiségi munkanélküliség kezelésére kormánybiztosság állítandó fel. A kormánybiztos feladata a magántőke ellenőrzése lett volna, amely bejelentési kötelezettséggel tartozna az értelmiségi munkakörökben történő minden változásról – a későbbiekben a zsidótörvény ezt a követelését meg is valósítja. A 19. pont szerint *„Közmunka, közszállítás, ipari kedvezmény, kiviteli és behozatali engedély csak annak adható, aki igazolja, hogy bizonyos számú keresztény munkaerőt máris foglalkoztat vállalatában."*[40] Ez az ötlet a zsidótörvény megelőlegezése volt, mivel annak lényege éppen a zsidók és a keresztények „arányosítását", azaz a totális numerus clausust jelentette.[41]

1. Nemcsak Hóman perében, hanem érdekes módon egyetlen más politikai perben sem foglalkozott a vádhatóság annak megállapításával, hogy ki hozta létre a NEP, illetve a MÉP „zsidóbizottságát", milyen tevékenység is folyt ebben a testületben és kik voltak tagjai.

2. Nincs nyoma annak sem, hogy Hómanon számon kérték volna azt a jogsértés-sorozatot, amelyet leginkább az „Őrségváltás", illetve a zsidótörvény felügyeletére hivatott „Értelmiségi Kormánybiztosság" kifejezéssel foglalhatunk össze. Az „arányosítás" Hóman akaratának megfelelően a zsidótörvényben kötelezően előírt céllá vált, a kormánybiztosság ötlete kiegészült azzal, hogy feladatává vált az „arányosítás", azaz a zsidótörvény végrehajtásának ellenőrzése. A Hóman által felügyelt Értelmiségi Kormánybiztosságnak papíron az értelmiségi munkanélküliséget kellett volna megszüntetnie, de a gyakorlatban ez csak a zsidók „keresztényekkel" történő kicserélését jelentette. Ehhez az intézmény rendkívül széleskörű jogosítványokat is kapott. A nem zsidók pozitív diszkrimi-

nációját felváltotta a zsidók szisztematikus negatív diszkriminációja, azaz a totális numerus clausus. A Kormánybiztosság 35 ezer munkavállalót tartott nyilván, 290 fős személyzetéből 100 kizárólag a zsidótörvények végrehajtásának ellenőrzésével foglalkozott.[42] Ezek a számok 1941-re, amikor a Kormánybiztosság már kikerült Hóman ellenőrzése alól (közvetlenül a Miniszterelnökség alá rendelték), tovább növekedtek, a Kormánybiztosság létszáma 1941-re elérte a 600 főt. Ez a Kormánybiztosság volt az a szerv, amelyhez a legtöbb rosszindulatú feljelentés érkezett, elsősorban stróman-ügyekben, ebben a kategóriában fél év alatt 14 ezer feljelentés futott be.[43] A feljelentések mellett a kormánybiztosság saját hatáskörben is nyomoztatott, 1939 decemberére már tizenötezer eljárás indult a zsidótörvények megszegői ellen.[44] A kormánybiztosság vezetője, Kultsár István hírhedten radikális antiszemita volt, amiről Hómannak is tudnia kellett.[45] Ennek ellenére kinevezte erre a posztra, a politikai felelősség ezért őt is terhelte.

3. Nem vonták felelősségre Hómant azért sem, hogy saját miniszteri hatáskörben rendelte el a 6 százalékos zsidókvóta alkalmazását a középiskolák első évfolyamára történő felvételeknél is.[46] Azért sem vonták felelősségre, hogy négy budapesti középiskolában, ahová több zsidó felvételét engedélyezte, elrendelte a zsidó és nem zsidó tanulók fizikai szegregálását: a keresztény diákok számára A osztályokat, a zsidók számára B osztályokat kellett felállítani. Ezen politikai felelősségét nem szünteti meg az a tény, hogy a felekezeti iskolákra és néhány más iskolatípusra nem vonatkozott, és az sem mentség, hogy a közoktatásból kiszorulók bejuthattak a szakmunkásképzésbe. Már a korabeli újságok is beszámoltak ugyanis arról,

hogy Hóman intézkedései miatt a zsidónak minősített tanulók tömegei szorultak ki a középiskolai oktatásból.

4. Csak részben vonták felelősségre Hómant azért, mert elviekben további radikális intézkedéseket követelt. A parlamentben Hóman világossá tette, hogy a második zsidótörvény tiltó rendelkezéseit is kevésnek tartja. 1940. október 11-én Palló Imre nyilas képviselő beszéde közben jelezte, hogy a 6 százalékos zsidókvóta helyett ő maga a numerus nullust, a zsidók teljes eltiltását tartja követendő célnak. „Az egyetemi és főiskolai beiratkozás korlátozását – mondta Palló – csak egyetlenegy csoportra kell megtartani, a zsidóságra. (Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter: »Úgy van!«) Mégpedig a numerus nullus erejéig. (Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter: »Úgy van!«)”[47] Hóman a numerus nullus érdekében rendszeresen eljárt és a következőképpen indokolta meg követelését a parlament közoktatásügyi bizottságának ülésén. A zsidókat azért nem lehet még a 6 százalékos zsidókvóta erejéig sem értelmiségi állásban foglalkoztatni, mert a magyar állam üldözi a zsidókat. Ha pedig így van, akkor „becsületes” zsidók az őket üldöző állammal nem működhetnek együtt. „Egy országban – mondta –, ahol zsidótörvény van érvényben, és ez a törvény még szigoríttatni is fog, zsidó orvosokra bízzuk az egészségügyi gondozást. Aggodalmasnak látom ezt azért, mert zsidó orvos az egészségügyben és zsidó tanár az iskolában – ha becsületes ember – nem képviselheti annak a nemzetnek és népnek az érdekeit, amely őt korlátozza, és ki akarja szorítani.”[48] A vizsgálat nem tárta fel kellően azokat a kormánypárt jobbszárnya által 1943-ban, illetve 1944 februárjában készített memorandumokat sem, amelyeket Hóman is aláírt. Ezek a memorandumok további

radikális zsidóellenes intézkedéseket követeltek. Hóman a memorandumok aláírását elismerte, de motívumaira a bíróság előtt magyarázatot nem adott.[49]

5. Egyáltalán nem vonták felelősségre Hómant a sportélet „zsidótlanításáért", holott ez a kérdéskör is az ő tárcájához tartozott, és ezen a területen ő törvényi felhatalmazás nélkül radikálisan eljárt.

A BNB ÍTÉLETE

A BNB [Budapesti Nemzeti Bizottság – *szerk.*] gyakorlatilag átvette a vádirat „eredményeit" és ítéletében Hómant a háborús bűncselekmény mellett, amit azzal is elkövetett, hogy újságcikkekkel, beszédekkel és más tevékenységgel nagy nyilvánosság előtt folyamatosan a közfelfogást negatív irányban befolyásolta, népellenes bűncselekményért is elmarasztalta (Nbr. 15. §. 1., 3. és 17. §. 4. pontok). Hómant ezért 10 év fegyházra ítélték. Érdemes ezzel kapcsolatban felsorolni a vonatkozó paragrafusokat.

Az 1945. évi VII. törvény 15. §. szerint népellenes bűntettben bűnös:

1. A minisztériumnak, az országgyűlésnek az a tagja vagy az a vezető állást betöltő közalkalmazott, ki a nép érdekeit súlyosan sértő jogszabály kezdeményezője volt, vagy annak meghozatalában tudatosan részt vett – ennek a kritériumnak Hóman Bálint többszörösen is eleget tett, mivel több jogfosztó jogszabályt kezdeményezett, még ha vitatott is ennek a kezdeményezésnek a mértéke –, illetve miniszterként az összes ilyen jogszabályt jóváhagyta, továbbá a NEP, illetve a MÉP „zsidóbizottságaiban" ezeket

előkészítette, illetve ilyen jogszabályokat különböző memorandumokban sürgetett, valamint a tárcája alá tartozó területen kezdeményező módon lépett fel a zsidótörvény végrehajtásában. Külön meg kell említeni itt az 1939. évi IV. törvénycikk 7. §-át, amely a nyílt zsidókvótát vezette be a felsőoktatásban.[50]

Népellenes bűnös továbbá az is (2. pont), aki az 1939. évi szeptember hó 1. napját követő időben közhivatali ténykedése során a nép egyes rétegei ellen irányuló törvények és rendeletek végrehajtásában a számára előírt ténykedést túlhaladva, olyan tevékenységet fejtett ki, amely a személyes szabadságot vagy a testi épséget veszélyeztette vagy sértette, vagy egyes személyek vagyoni romlását elősegítette. A BNB ítélete Hómannak ezt a numerus clausus törvény szigorítása kapcsán rótta fel, ami érdekes, mert ez a vádak között nem szerepelt.

Népellenes bűnös továbbá az is (3. pont), aki közalkalmazottként következetesen népellenes, fasisztabarát hivatali működést fejtett ki – Hómanra ez is alkalmazható volt, demokráciaellenes, antibolsevista és háborúpárti nyilvános felszólalásai miatt.

Hozzá kell tennünk, hogy a népellenes bűncselekményekre a legsúlyosabb esetben is csak 5 év fegyházbüntetést lehetett volna kiszabni, a népellenes vétségekre pedig csak egy év fogházat. Ebből is egyértelműen látszik, hogy mi motiválta a BNB, illetve a későbbi NOT [Népbíróságok Országos Tanácsa – *szerk.*] ítéleteiben azt, hogy a hangsúlyt nem a népellenes, hanem a háborús bűncselekményre helyezték, azt ugyanis a legsúlyosabb büntetéssel is szankcionálni lehetett.

Hóman a tárgyalás során a numerus clausus szigorítását leszámítva elismerte a vele szemben felhozott ténye-

ket, de ennek ellenére nem tartotta magát bűnösnek. Védekezésében a korszellemre, Szekfű Gyulára, illetve arra hivatkozott, hogy tetteinek konkrét következménye nem volt, illetve azt állította, hogy antiszemita megállapításai csak a nem asszimilált zsidóságra vonatkoztak.

Számos mentőtanú vallott mellette, ők azonban nem a vádakat cáfolták, hanem csak azt tudták bizonyítani, hogy Hóman velük szemben nem volt antiszemita.

A NOT ÍTÉLETE

A NOT 1946. augusztus 17-i ítélete a BNB rossz, de még viszonylag differenciáltnak tekinthető ítéletét megváltoztatta, és a terhelt össztevékenységét háborús bűntettnek (Nbr. 11. §. 1. pont) minősítette, anélkül hogy bármi alól felmentette volna. Az indoklás az volt, hogy „az jellemzi a háborús és népellenes bűntettek elkövetőit, hogy ítélkezés alá kerülő működésük nem egy vagy kisszámú és egymással semmi összefüggéssel nem lévő cselekvőséget, hanem épp háborús, illetve népellenes beállítottságukból folyóan egy folyamatos, rendszeres tevékenységet mutat, amelyet az egyes résztevékenységek kellő kivizsgálása után az ítélkező bíróságnak egységbe kell foglalni. Meg kell keresni azt a törvényes tényálladékot ezután, amely a vádlott egész tevékenységét felöleli, és ennek a legtágabb tényálladékot felölelő bűntettek viszonylatában *az egyes és önmagukban is külön háborús vagy népellenes bűntettet megvalósító részmozzanatok* [kiemelés tőlem – U. K.] egközös cselekményként fognak mutatkozni, illetve amabba be fognak olvadni."[51] Ezen felül a NOT ítélete azt is leszögezte, hogy az elsőfokú bíróság népellenes bűncselekmény kapcsán tett megállapításait irányadónak tekinti.

Ezzel az ítélettel a NOT ugyan súlyosbította a minősítést, de a téves minősítés eltussolta Hóman tényleges felelősségének lényegét, ami valójában nem a háborús bűntettben, hanem a népellenes bűntettben lett volna pontosan megfogalmazható. Az ügy NOT előtti előadója, dr. Sömjén Pál, valamint dr. Borbély János népfőügyész-helyettes és dr. Szabó Mihály tanácsvezető bíró egyébként sem tartoztak a „politikamentes" szereplők közé.[52]

Hozzá kell tennünk, a NOT ítéletét Hóman rehabilitálói tévesen értelmezik. Ujváry Gábor szerint az 1946-os népbírósági ítéletnek „egyedüli vádpontja az volt, hogy Hóman részt vett azon a rendkívüli minisztertanácsi ülésen, amely 1941. július 26-án megállapította a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval – miután Horthy Miklós, államfői jogával élve már határozott erről"[53] – valójában azonban a NOT ítéletében, mint ahogyan azt az előbbiekben idéztem, nem ez áll, hanem ennek ellenkezője. A NOT az összes népellenes vádpontot fenntartotta, és azt látta jónak, ha ezt a tényállást a háborús bűncselekmény gyűjtőfogalma alá gyömöszöli be.

A RÉSZLEGES FELMENTÉS

Hóman ügyében több próbálkozás történt az ítéletek felülvizsgálatára. 1994. október 20-án a Legfelsőbb Bíróság a felülvizsgálati kérelmet elutasította. 2001. november 15-én a Fővárosi Bíróság, 2002. március 13-án pedig a Legfelsőbb Bíróság a perújítási kérelmet elutasította. 2013-ban a Fővárosi Ítélőtábla a perújítási indítványt újra elutasította. A Kúria azonban 2014. január 29. napján az

Ítélőtábla végzését hatályon kívül helyezte és új eljárást rendelt el. 2014. április 3-án a FIT [Fővárosi Ítélőtábla – *szerk.*] elrendelte a perújítást.

A Fővárosi Törvényszék [FT – *szerk.*] a 2014. október 6., 2015. február 27. és március 6. napján megtartott tárgyalásai alapján 2015. március 6-án meghozott ítélete Hómant a Nbr. 11. §. 1. pontja alatti bűntett alól felmentette. Az ítélet egyáltalán nem tért ki a BNB és a NOT által is elismert népellenes bűncselekményekre. Ez az eljárása több mint sajátos, hiszen mint már említettem, a NOT ítélete leszögezte, hogy az ítélet büntetni kívánja „a vádlott egyes olyan tevékenység[ét] is", amelyet népellenes bűntettként minősített a Népbíróság, mert „nincs kétsége az Országos Tanácsnak atekintetben, hogy a vádlottnak a nép érdekeit súlyosan sértő jogszabályok kezdeményezésében vagy meghozatalában következetesen népellenes hivatali működése, nyomtatvány, beszédek útján megnyilatkozásai végső fokon a háborús célt szolgálták."[54]

A Fővárosi Törvényszék a BNB, illetve a NOT által is elismert és vád tárgyává tett népellenes cselekmények értékelésével nem foglalkozott: „*A jogerős ítélet további megállapításait a törvényszék nem vizsgálta* [kiemelés tőlem – U. K.], mert jelen perújítási ügyben kizárólag a háborúba való belesodródás lehetett a bizonyítás tárgya." Ez alól viszont az FT Hómant felmentette. Az FT indoklása kihasználta azt, hogy a NOT-ítélet nem volt teljesen egyértelmű, mivel azt tartalmazta, hogy egyrészt Hóman „össztevékenysége" valósítja meg a háborús bűncselekmény vádját, másrészt viszont arra is hivatkozott, hogy „egymagában az a tény, hogy Hóman részt vett a hadüzenet deklarálásában, már megvalósítja a háborús bűnösség tényállását".[55] Az FT ezt a kétféle definíciót ellentmondásnak értékelte és arra a véleményre helyezkedett, hogy csak az össztevékenység (értve ezalatt mindazt, amit az elsőfokú eljárás bizonyított) alapján nevezhető Hóman háborús bűnösnek. Mivel ebből az össztevékenységből a hadüzenet deklarálása kapcsán a szándékosság hiányzik, ezért ami történt, az háborús bűncselekménynek nem nevezhető – legalábbis az FT szerint.[56]

Nehéz követni az FT döntésének logikáját. Egyrészt azért, mert a NOT meghatározása nem ellentmondásos, hanem arra utal, hogy háborús bűnt kétféle úton lehet elkövetni: „össztevékenységgel" vagy/és a „hadüzenet deklarálásával". Hóman a másodikban csakugyan nem volt vétkes, de az ezt leszámított tevékenységének értékelését továbbra is lehetett volna „össztevékenységként" háborús bűnnek minősíteni. A NOT ugyanis az össztevékenységre nem azt a definíciót adta, mint amit az FT. Az FT szerint a perben elmarasztalás tárgyává tett cselekmények összességéből akár csak egynek hiánya is elegendő ahhoz, hogy az „össztevékenység" kifejezés ne legyen fenntartható. Ezzel szemben viszont a NOT értelmezésében az „össztevékenység" egy folyamat, és sehol sincsen szó arról, hogy a folyamat minden egyes elemének szükségszerűen feltételeznie kell egymást, illetve arról, hogy egyetlen elemének hiánya magát az „össztevékenységet" is kétségbe vonta volna.[57] Egy példával élve: az FT logikája szerint az „össztevékenység" nem merítette volna ki a háborús bűncselekmény fogalmát, ha a felülvizsgálat mondjuk azt bizonyította volna be, hogy Hóman nem adta a BNB ítélet kapcsán említett nyilatkozatot a *Giornale d'Italia* című lapnak, miközben a NOT ítélete külön egy ilyen rész hiányából nem következtetett volna arra, hogy a többi külön-külön is terhelő cselekmény ne lett volna elegendő a háborús bűnösség megállapításához.

Hóman Bálint védelmezőinek visszatérő érve, hogy helytelen egy ember értékelését kizárólag a zsidókhoz való viszonyához kötni – más szavakkal helytelen a nagy formátumú historikust az emberi jogokhoz való viszonyán mérni, amikor személyiségéhez tudományos és egyéb érdemek köthetőek. Ez az értékelés két szempontból is kínos félreértés. Egyrészt azért, mert meglehetősen furcsa elvárás olyan személy „nemzeti kanonizációja", aki éppen a nemzet egy részének jogfosztásában vállalt tevőleges szerepet. Másrészt pedig azért, mert érdekes módon azok, akik ezt az argumentációt hirdetik, korántsem ennyire megértőek, ha Karl Marx, Lukács György vagy mondjuk Aczél György emlékezetéről van szó, holott a felsoroltakról is elmondható, hogy tudományosan nagy eredményeket értek el, vagy hogy egy szűkebb közösségnek hasznot hajtó tevékenységet folytattak.

Az az érvelés, hogy más nála exponáltabb politikusokat nem ítéltek el, ezért igazságtalan Hóman elítélése, meglehetősen furcsa, mert egy jogrendszer esetleges hiányosságai nem jelenthetik a törvények alkalmazásának lehetetlenségét, nem beszélve arról, hogy Hóman kapcsán nem az a kérdés, hogy ma elítéljék-e vagy sem, hanem az, hogy emlékét kanonizálják-e.

A Hóman-per minden jel szerint szimbolikus értékű aktus. Ezt bizonyítják a Nemzeti Együttműködés Rendszerének prominenseit is tömörítő Nemzeti Fórum rendezvényei is: „Hóman Bálint rehabilitációja annak a politikának a rehabilitálását is jelenti, amely a két világháború között volt hazánkban" – mondta erről dr. Varga István egykori fideszes országgyűlési képviselő. Ez az értékelés jellemző, de rámutat egy súlyos félreértésre: Hóman Bálintot a Fővárosi Törvényszék ugyanis nem teljes körben mentette fel a vádak alól. Minden jel arra mutat, hogy Hóman mai rehabilitálóit ugyanaz vezeti, mint korábbi bíráit is, csak éppen fordított értelemben. Míg utóbbiak Hóman személyén keresztül akartak megbélyegezni egy teljes korszakot, addig előbbiek most ugyancsak Hóman személyén kívánják ezt tisztára mosni. Példa erre a véleményre Tőkéczki László, aki szerint „Hómanék elindították Magyarországot a jó irányba, s a második világháború ezt az egészet elgázolta, aminek meglett a következménye"[58] – vagyis mindenről csak a csúnya külső erők tehettek.

Tőkéczkit azok a tények nem zavarják, hogy Hóman működésének visszás elemei a háborútól teljesen függetlenül már 1932-től tetten érhetőek, amennyiben ő volt az, aki a közoktatásban, majd részben az élet más területein is kíméletlenül és túlbuzgóan végrehajtatta a numerus clausust.

Ujváry Gábor szerint Hóman antiszemitizmusának „nem sok köze volt a teljes kirekesztéshez vezető – általa is kárhoztatott – 1944-es zsidóüldözéshez. (...) nem gondolt erőszakos, súlyos jogfosztást jelentő megoldásra (...) azért szavazta meg a zsidótörvényeket, mert azt gondolta, hogy ezzel a németek igényeit kielégítik", és az ellene felhozott „vádpontok egyike sem vonatkozott miniszteri tevékenységére, kizárólag bel- és külpolitikai megnyilatkozásait kifogásolták".[59] Véleménye szerint a Hómant érő kritikák jelentős része a „politikai korrektség visszavetítése a múltba".[60]

Ez az értékelés több mint sajátos. Mindez akkor is így van, ha Hóman személyesen nem támogatta a fizikai erőszakot, ha néhány tucat embert megmentett.

Egyrészt a vizsgálat és a BNB ítélete inkriminálta Hóman miniszteri működését. Másrészt semmilyen német nyomás nem létezett sem 1938-ban, sem 1941-ben a zsidótörvények kapcsán, amit egyébként az is bizonyít, hogy a magyar zsidódefiníció[61] és kivételezési eljárás[62] a németnél is szigorúbb volt (egyébként német nyomásra a zsidótörvények kapcsán Hóman sem hivatkozott). Harmadrészt rendkívül furcsa, hogy Ujváry értékelésében a zsidótörvények még nem jelentenek „erőszakos és súlyos jogfosztást". Ezek szerint emberek állampolgári jogbiztonsága és a tulajdonjog egyoldalú megvonása csak csekély jelentőségű volna? Végül pedig teljes tévedésnek tartom azt a szemléletet, amely az 1938–1941 közötti zsidótörvények és az 1944-es gyakorlat között nem kíván szinte semmilyen kapcsolatot látni. Való igaz, Hóman senkinek nem kívánta halálát. Másrészt viszont nem is érdekelte, hogy az érintettekkel mi történik, a hozzá eljutó információkat rémhírnek minősítette és meg sem próbálta azok ellenőrzését. Nyilván azért, mert nem érdekelte a megbélyegzett százezrek sorsa.

Ahhoz viszont nevét, történészi és politikai tekintélyét adta, hogy faji definíciók alapján a magyar lakosság 6 százalékát alapvető emberi jogaitól megfosszák, részben vagyontalanítsák, és távlatilag kitelepülésre kényszerítsék, mint ahogyan az a zsidótörvény preambulumában is szerepel.

Hóman kapcsán természetesen lehet a „korszellemet" emlegetni, aminek ő is áldozatául esett, de ebben az esetben szükséges leszögezni azt is, hogy ez a „korszellem" korántsem hatott mindenkire és nem jelenthet menlevelet. Hóman radikalizmusa ráadásul messze felülmúlta pl. Horthy Miklós szelektív antiszemitizmusát. A kereszténység 2000 éves történelme során sokszor történt meg,

hogy az emberi élet egyenjogúságát bizonyos politikai erők a kereszténységre hivatkozva kétségbe vonták. Olyan azonban sohasem fordult elő, hogy ne akadtak volna komoly személyiségek, akik rámutattak az ilyen gyakorlat keresztényellenességére. Több mint furcsa ezért, ha valaki a 21. század etikai elvárásainak visszavetítését véli felfedezni abban, ha Hóman antiszemitizmusát kritika éri. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a kormányközeli (!) *Magyarország* című napilap 1939. június 27-i cikke. Sokatmondó, hogy Hóman túlbuzgósága még egy ilyen újságban is kiverte a biztosítékot. „Zsidótörvény a középiskolában?" címmel a meg nem nevezett szerző a következő, mindmáig érvényes gondolatokat írta:

„Miközben a II. zsidótörvény végrehajtási utasítása készül, a kormány olyan téren is végrehajtotta a zsidótörvényt, amelyre vonatkozólag ez a törvény nem is intézkedik.

Hivatkozni lehet arra, hogy a hatszázalékos numerus clausus bevezetése az állami középiskolákban a zsidótörvény szellemében történt, de a magyar jog sohasem ismerte a jogfosztásnak ilyen kiterjesztő magyarázatát. Tény az, hogy a zsidótörvény a középiskolákról nem intézkedik, célja már a cím szerint is az, hogy a zsidók gazdasági és közéleti térfoglalását korlátozza. Mi köze azonban a gimnáziumoknak akár a közélethez, akár pedig a gazdasági élethez? A törvény úgyis útját állja annak, hogy a megszabott arányszámon túl a zsidók a közélet és a gazdasági élet pályáin elhelyezkedjenek, a középiskolás érettséginek semmiféle jogszerző ereje nincsen.

Vajon miféle érdek kívánja, hogy a tanulástól elzárjuk a tanulni vágyókat? Úgy látszik az úgynevezett korszellem kívánja ezt, az a korszellem, amely minden bizonnyal éppoly hirtelen fog véget érni, amilyen hirtelen keletkezett."[63]

JEGYZET

1 A népbíróságok működésére lásd Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború után Budapesten.* Budapest, Gondolat, 2012; Gyenesei József: *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás? Népbíróságtörténeti tanulmányok.* Kecskemét, Adria Print, 2011; Papp Attila: Néptörvényszék, népbíróság és népbírósági jog Magyarországon. *Etudomány* 4. sz. 1–141; Karsai László: The Hungarian Holocaust as reflected in Peple's Courts Trials in Budapest. *Yad Vashem Studies* 32. sz. 59–96; Zinner Tibor: *Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban 1918–1962.* Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2005.

2 Pritz Pál: *Bárdossy László.* Budapest, Elekra-Könyvesház, 2002; Perjés Géza: Bárdossy László és pere. *Hadtörténelmi Közlemények* 113. 2000, 4. 771–840.

3 Adott esetben még egy koncepciós elemekkel terhelt ügyben is van erre példa. Pálosi Béla tanácsvezető bíró például a Jány-perben korrektül járt el és nem rajta múlt, hogy a vádlottat halálra ítélték és kivégezték. Lásd Varga László: Forradalmi törvényesség… Jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon. *Beszélő*, 1999, 11. szám, 64–73.

4 A pert, valamint Hóman életének utolsó szakaszát részletesen, ámde részletes értékelés és Hóman korábbi tevékenységének elemzése nélkül feldolgozta Horváth László Béla: Hóman Bálint utolsó évei. *Sic Itur ad Astra,* 1993/2–4. szám, 120–226.

5 Ezt maga Major is elismeri. Major Ákos: *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései.* Budapest, Minerva, 1988.

6 Horváth: *Hóman,* 126–128.

7 BFL XXV-1-a, 864/1946, 8.

8 BFL XXV-1-a, 864/1946, 6.

9 Lásd BFL XXV-1-a, 864/1946, Hóman vallomása a vizsgálati szakaszban 1945. november 27., 27.

10 Az erről szóló MTI-tudósítás szerint azt mondta, hogy mivel a zsidóságnak „aránytalan befolyása és részesedése" van „gazdasági téren, az ipar, a kereskedelem és a hitelélet vállalataiban", és „aránytalanul vesz részt a kulturális életben és a sajtóban", a „kérdést" rendezni kell. „Nagy tévedés volna azt hinni, hogy erőszakos fellépéssel – mondjuk bunkóval – lehet ilyen kérdést megoldani. Erre azonban gondolni sem szabad, hiszen megvannak törvényes eszközeink ennek a kérdésnek a rendezésére."

11 BFL XXV-1-a, 864/1946, Hóman vallomása a bírósági tárgyaláson 1946. március 18. 62–63.

12 BFL XXV-1-a, 864/1946, Hóman vallomása a bírósági tárgyaláson, 1946. március 18. 71. Ugyanezt fejtette ki a bírósági tárgyaláson is (89). „Amint már kifejtettem, fajvédelem alatt kb. azt értettem, amit ma kisebbség védelmen értenek."

13 BFL XXV-1-a, 864/1946, Hóman vallomása a vizsgálati szakaszban 1945. november 27., 28.

14 BFL XXV-1-a, 864/1946, Hóman vallomása a bírósági tárgyaláson 1946. március 18., 71.

15 BFL XXV-1-a, 864/1946, Hóman Bálint kihallgatása a vizsgálati szakaszban, 1945. november 27. – Hóman itt felolvasta az 1940. június 20-án keltezett tízoldalas feljegyzésének teljes szövegét.

16 BFL XXV-1-a, 864/1946, 75.

17 A Kormánybiztosságot az 1938. évi XV. törvénycikk állította fel annak érdekében, hogy a törvény által elrendelt „egyensúly" százalékos arányainak betartását a kulturális és gazdasági életben ellenőrizze, valamint segítse a „keresztény" értelmiségi munkavállalók elhelyezkedését. A Kormánybiztosság önálló nyomozói hatáskörrel is rendelkezett. A Kor-

mánybiztosság nemcsak a munkavállalók arányában határozott meg százalékos arányokat, hanem a kiosztható bértömeg tekintetében is.

[18] Az értelmiségi munkanélküliség „keresztény" munkavállalók tekintetében 1940-re gyakorlatilag megszűnt, azonban azon az áron, hogy cserébe több tízezer zsidónak minősített személy vesztette el állását.

[19] BFL XXV-1-a, 864/1946, 79. Az utalás nyilvánvaló oldalvágás korábbi barátja és szerzőtársa, Szekfű Gyula felé, aki a kérdéses időszakban a moszkvai magyar követi poszt várományosa volt.

[20] BFL XXV-1-a, 864/1946, 77.

[21] BFL XXV-1-a, 864/1946, Hóman vallomása, 30.

[22] Csillag Dezső személyi adatai egyelőre nem ismertek.

[23] BFL XXV-1-a, 864/1946, 202. Major Róbert átirata. Major állítása valótlan volt, Mester 1945 után teljes visszavonultságban élt.

[24] A szöveget idézi BFL XXV-1-a, 864/1946, 205. Esterházy interpellációja a 239000/1942. VKM-rendeletre vonatkozott, amellyel Hóman törvényi felhatalmazás nélkül elrendelte a sportegyesületek zsidótlanítását. Az interpelláció eredetijére lásd *Felsőházi Napló,* 1939–1944, III. 20–25. Lásd még dr. Blasszauer Róbert: *Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Béldy Alajos Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943.* Budapest, Petit Real, 2002.

[25] A vívók közül Elek Ilona és Petschauer Attila ebből a szempontból Hóman Bálint áldozata is volt.

[26] A sportélet zsidótlanítására áttekintő jelleggel lásd Szegedi Péter: Pálya a magasban (árják a pályán). *Magyar Narancs,* 2008. (31), július 31. http://magyarnarancs.hu/egotripp/palya_a_magasban_arjak_a_palyan-69222.

[27] Resofnik Sándor dr. (1887–1948) 50 százalékos I. világháborús hadirokkantként 1944-ig kivételezett státusban az ügyvédi kamara tagja maradhatott, ezt követően tagságát törölték. 1945. április 10-től a BNB-n népügyész, 1946. március 6-tól a népfőügyész helyettese. 1948. augusztus 28-án elhunyt.

[28] Mindezt még Major Ákos is elismeri: a népügyészség tagjai „ismeretlen nevű, főleg pesti ügyvédekből tevődtek össze, javarészt olyanokból, akiket származásuk megakadályozott abban, hogy a fasizmus alatt kompromittálják magukat. (...) Szerény jogi képzettséggel, polgári ügyvédi gyakorlattal rendelkeztek: büntető praxisa alig volt valakinek. (...) előfordult, hogy egy-egy keretlegény ügyének tárgyalásakor a tanács tagjainak zöme és esetleg a tanácsvezető valamint a népügyész is zsidó származású volt. A népbírósági pártcsoportok vezetői közül az MKP, az SZDP és a PDP élén ugyancsak zsidók álltak." Major: *Népbíráskodás,* 160, 187.

[29] Hóman perében első fokon a már említett személyeken túl elsősorban Gálfalvi István tanácsvezető bíró, Katona Jenő politikai ügyész (korábban újságíró) és dr. Szekeres Károly ügyész járt el.

[30] Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon1944 után. In Uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949.* II. kötet, Budapest, Magvető, 1986, 762–774, különösen 771–772.

[31] Barna – Pető: *A politikai igazságszolgáltatás,* 126.

[32] Az elkülönülés okai kézenfekvőek: az eltérő kulturális háttér, a modernizációhoz való más jellegű viszony és az antiszemitizmustól való félelem egyaránt azt erősítette, hogy a kifelé teljesnek tűnő asszimiláció csak részleges legyen. Mindezt tovább erősítette a zsidóság teljesen egyenetlen társadalmi eloszlása. A középosztályon belül zsidó és nem zsidó gyakran egymás konkurenciájaként lépett fel. Lásd Gyáni Gábor: *Nép, nemzet, zsidó.* Budapest, Pesti Kalligram, 2013.

[33] Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború után Budapesten.* Budapest, Gondolat, 2012, 55–56. Az ügyek 43 százalékában munkaszolgálatosként vagy más állami intézmény által üldözve zsidók voltak a sértettek, további 7 százalékban is zsidók voltak a sértettek, de 1945 utáni ügyekben, a perek 26 százalékában a vádlottak

fegyveres pártszolgálatosok voltak és sértettjeik nyilván szintén zsidók, 12 százalék pedig „ideológiai ügynek" volt minősíthető zsidók explicit említése nélkül, és a maradék 12 százalékban egyéb népbírósági ügyeket tárgyaltak, amelyekben nem fordultak elő zsidó sértettek. Összesítve tehát az ügyek 76 százalékának volt közvetlen zsidó vonzata.

34 *Képviselőházi Napló,* 1931, XVIII. kötet, 332. Az adatért Kovács M. Máriának mondok köszönetet. Lásd még Ladányi Andor: A numerus clausustól a numerus nullusig. *Múlt és Jövő,* 56–74, itt különösen 59–60.

35 Az ezzel kapcsolatos részleteket lásd Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945.* Budapest, Napvilág, 2012, 212–215.

36 Részleges adatok is azt mutatják, hogy a pécsi tudományegyetem jog- és államtudományi karára az 1935/36-os tanévben legalább hat személyt vettek fel pótérettségivel, négy személy pedig bukott érettségivel is folytathatott ugyanott tanulmányokat. Természetesen egyikük sem volt zsidó vallású. Lásd Pécsi Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár, VIII., 104.e, 201. doboz (a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának felvételi iktatókönyve). Az adatokért Zeidler Miklósnak mondok köszönetet. Ujváry Gábor pedig maga is elismeri, hogy a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karára 189 elégségessel jelentkező hallgatóból 115-öt vettek fel, ami az összes felvett 52 százaléka volt. Mindeközben 30 jelesen érettségizettet, akiknek túlnyomó többsége vagy mindegyike zsidó származású volt, elutasítottak. A jelenség tehát már Hóman minisztersége előtt is tömeges méretű volt.

37 Bibó: *Zsidókérdés,* 688–704.

38 Ladányi Andor: A numerus clausustól a numerus nullusig. *Múlt és Jövő,* 2005/1, 64, 68.

39 Hóman 1941 után a parlamentben a numerus nullust is helyeselte és a kolozsvári egyetem több szakán teljességgel megtiltotta zsidók felvételét. Lásd Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva.* 219. „Az újjászervezett kolozsvári magyar egyetemen Hóman utasítása alapján zsidó hallgatót az orvosi, a bölcsészeti és a matematikai-természettudományi karok I. és II. évfolyamára – a magasabb évfolyamok zsidó hallgatóinak nagy számára tekintettel – egyáltalán nem lehetett felvenni. Hóman 1940. december 11-i képviselőházi nyilatkozata szerint az I. évre felvett zsidó hallgatók aránya a karokon „általában 1,8-2 százalék között mozog" Ladányi, http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/466/, 69.

40 MOL K 27, 194. doboz, 37. sz. előterjesztés 1938. február 25.

41 Ujváry szerint a keresztények arányszámának növelése nem jelentette a zsidókvóta bevezetését. Tekintettel arra, hogy harmadik csoport, amelynek kárára a keresztények arányszámát növelni lehetett volna, nem létezett, véleménye nem értelmezhető.

42 Ablonczy Balázs: *Teleki Pál,* 437.

43 *Képviselőházi Napló* 1935–1940, XXII. kt, 325.

44 MOL K 27, 199. doboz, 1938. december 20-i minisztertanácsi ülés iratai, melléklet a 702. irományhoz, 10.

45 Kultsár tevékenysége politikai okokból Kállay Miklós miniszterelnöknek is kényelmetlen volt, de sokáig nem tudott nyíltan fellépni a túlbuzgó államtitkárával szemben. Végül 1943. március 10-én leváltotta, formailag egy korrupciós ügy miatt.

46 Magyar Nemzeti Levéltár, VKM K 592-1940-3-54654, idézi Kovács M. Mária: Magyar-e a nagypapa? *Magyar Nemzet,* 2015. augusztus 15.

47 *Képviselőházi Napló,* 1939–1944, VII. kötet, 101.

48 (MNL OL, K 510, jegyzőkönyv, a közoktatásügyi bizottság ülése, 1940. október 12.). Ezt az indoklást Kovács M. Mária különösen cinikusnak, míg Ujváry Gábor egy zsidótörvényekkel egyet nem értő személy önmarcangoló véleményének tartja.

49 Glatz Ferenc: Németbarátság, kollaboráció, megszállás. Hóman Bálint 1944. március 19-ről. In *Az 1944. év históriája.* Szerk.: Glatz Ferenc. História Évkönyv 1984 [1985], 30–39.

50 „A zsidótörvénnyel kapcsolatos rendelkezések a tanárok közt történő végrehajtását Kulcsár István kormánybiztossá-

gára, illetve őrá mint kultuszminiszteri osztályfőnökre bíztam."

1 BFL XXV-1-a, 864/1946, 287. Idézet a Fővárosi Törvényszék 3.B.5.19/2014/12. számú ítéletéből.

2 Mindhárman részt vettek korábban a Bárdossy-perben (Szabó itt legalább a kegyelmi kérelmet támogatta), Borbély 1957 után a legtöbb halálos ítéletet meghozó bíró lett, és ezért a „mosolygó halál" melléknevet is megkapta, 1962-ben a sztálinista káderek menesztésével őt is nyugdíjba küldték.

3 Lásd Ujváry Gábor: Hóman Bálint rehabilitálása. *Rubicon,* 2015. 4. szám, 49.

4 BFL XXV-1-a, 864/1946, Uo. 288.

5 „Az Országos Tanács felismerése szerint vádlott ítélet tárgyává tett össztevékenysége maradéktalanul megvalósítja a felhívott törvényhelyben szabályozott tényálladékot. Egymagában az a körülmény, hogy vádlott, mint a kormány tagja, részt vett a kabinetnek azon ülésén, amely 1941. évi június hó 26-án deklarálta a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval szemben, már e törvényhely alá vonandó háborús bűnösként mutatja a vádlottat."

6 BFL XXV-1-a, 864/1946, uo. 328.

7 A NOT indoklása szerint: „[a] népbíróság elé kerülő vádlottak folyamatos cselekvőképességeit nem kiszakítva, egy-egy részletben, külön-külön kell elbírálni, hanem a kivizsgált résztevékenységeket egy összefüggő egészbe kell foglalni (jogegység). Háborús és népellenes bűntettek tényálladékai maguk is szabály szerint »tevékenységet«, »magatartást« szabályoznak és a gyakorlatban is, a dolog természete szerint indokoltan az jellemzi a háború és népellenes bűntettek elkövetőit, hogy ítélkezés alá kerülő működésük nem egy vagy zárt kis számú és egymással semmi összefüggésben nem levő cselekvőséget, hanem épp háborús, illetve népellenes beállítottságukból folyóan egy folyamatos, rendszeres tevékenységet mutat, amelyet az egyes résztevékenységek kellő kivizsgálása után az ítélkező bíróságnak egységbe kell foglalni.

Meg kell keresni azt a törvényes tényálladékot azután, amely vádlott egész tevékenységét felöleli, és ennek a legtágabb tényálladékot felölelő bűntettnek viszonylatban az egyes és önmagukban is külön háborús, vagy népellenes bűntettet megvalósító részmozzanatok eszközcselekményként fognak mutatkozni, illetve amabba be fognak olvadni."

58 http://www.homanbalintalapitvany.hu/tokeczki.html

59 Ujváry Gábor: Hóman Bálint népbírósági pere. *Rubicon,* 2011/7, 52–59. és uő: Hóman Bálint rehabilitálása: *Rubicon,* 2015/4, 49–55. Ujváry legújabb összefoglalójára lásd Történettudomány vagy törvényszék? Még egyszer a Hóman-perről. *Rubicon,* 2016, 2. szám, illetve erre Kovács M. Máriával közösen adott válaszunkat: Hóman Bálint az Igazság Intézet fogságában. In Mozgó Világ, 2016, 3. szám.

60 Ezt a kijelentést Ujváry az MTA 2. osztálya 2015. november 12-i rendezvényén tette, anélkül, hogy megnevezte volna, kikre céloz.

61 A magyar törvény „zsidónak" minősítette azokat a nem zsidókat is, akik kereszténynek születtek és egy vagy két zsidó nagyszülővel rendelkeztek, de házasságot kötöttek olyan személlyel, aki maga ugyan szintén nem minősült a törvény értelmében „zsidónak", de akinek egy vagy két nagyszülője az izraelita felekezet tagjaként született. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az elvileg mentesített „félvérek" és „negyedvérek" egymással nem házasodhattak anélkül, hogy mentességük meg ne szűnt volna. Németországban ilyen korlátozás nem létezett. A honvédségen belül már azt is szankcionálták, ha egy honvédtiszt feleségének egy nagyszülője minősült zsidónak – ezzel szemben a III. Birodalomban ez semmilyen hátrányt nem jelentett.

62 Németországban az államfő bárkit árjának minősíthetett (Hitler ezzel viszonylag sok esetben élt), Magyarországon az államfő csak bizonyos esetekben vehetett ki személyeket a törvények hatálya alól, anélkül, hogy az érintettek „nemzsidónak" minősültek volna.

63 *Magyarország,* 1939. június 27., 7.

Kelemen János

CROCE ÉS GENTILE 1924-BEN – AZ OLASZ ÉRTELMISÉG VÁLASZÚTON

Előadásom két szereplője a huszadik századi Itália politikai történetének és szellemi életének emblematikus alakja. Politikai karakterüket illetően egyikük, Benedetto Croce, liberális volt, másikuk, Giovanni Gentile, konzervatív liberálisként határozta meg magát.

Már az első világháborút megelőző évtizedekben vezető szerepet játszottak hazájuk kultúrájában. Ez kezdetben inkább csak Crocéra igaz. A nápolyi filozófus abban az időben, a *belle époque* korában szerzett magának nemzetközi hírnevet előbb esztétikájával, majd az esztétikát, a logikát, a gyakorlati filozófiát (a politikai elméletet és etikát) magában foglaló szellemfilozófiai rendszerével. Ekkor írta meg első történelemfilozófiai és történeti munkáit is. A legtöbbet fordított és világszerte a legismertebb filozófusok közé emelkedett, akiben Magyarországtól Amerikáig sokan az egyik legnagyobb élő gondolkodót látták.

A fiatal Gentile Croce követőjeként, közeli barátjaként és harcostársaként jelent meg a szellemi életben. A két gondolkodó közös program jegyében, szorosan együttműködve dolgozott az olasz kultúra megújításán. Ennek egyik fő terét jelentette a nagy hatású, Croce alapította *La Critica* című folyóirat, melyet 1903 és 1922 között közösen

szerkesztettek. Főleg filozófiai álláspontjuk azonossága, neohegeliánus idealizmusuk kötötte őket össze, bár a maga „aktualista" idealizmusának kidolgozásával Gentile az évek során egyre inkább eltávolodott Croce pozícióitól.

Hamarosan, főleg az első világháború éveitől kezdve, Gentile is a figyelem középpontjába került, legalábbis Itáliában, hiszen az ő nemzetközi ismertsége nem vetekedhetett Crocééval. Mindenesetre ettől fogva ők ketten jelentették, bár egészen különböző szerepkörökben, az olasz értelmiség számára az egyik alapvető tájékozódási pontot.

Jelentőségüknél, tekintélyüknél és politikai választásaiknál fogva életpályájuk kiváló összehasonlítási lehetőséget nyújt a két világháború közötti magyar szellemi élet kutatói számára, különösen, ha figyelembe vesszük a két ország társadalmi és politikai sajátosságait, nem utolsósorban pedig a magyar–olasz politikai és kulturális kapcsolatok akkori állását. Itt mindamellett érdemes megjegyezni, hogy magyarországi hatásuk nem volt egymáshoz fogható. Gentiléről jelentek meg elemző tanulmányok, sőt monográfiák, de nem fordították le műveit, miközben Croce *Esztétiká*ja és számos politikai írása idejében megjelent magyarul.

Rátérve az előadás címében szereplő évszámra, az 1924-es esztendő az első világháború utáni olasz történelemben, hőseink életében, nem utolsósorban pedig kettőjük személyes viszonyában fordulópontnak számít. Az áprilisban tartott választások után indult meg a totalitárius rezsim kiépítése, hogy röviddel később a Matteotti-gyilkosság és az annak következtében kirobbanó válság felgyorsítsa a folyamatot.

Érdemes közbevetőleg megjegyezni, hogy a „totalitarizmus" fogalma is pontosan ebben az időszakban szüle-

:tt meg. Úgy tűnik, a kifejezést melléknévi alakban elő-
zör a később meggyilkolt liberális újságíró és politikus
egykori miniszter), Giovanni Amendola (Fülep Lajos
orábbi barátja) használta, amikor az 1923-as választási
örvény („Acerbo törvény") által bevezetett többségi
endszert totalitáriusnak nevezte.[1] A liberális és szocialis-
a ellenzék által kovácsolt terminust utóbb Mussolini és
Gentile is átvette, s immár pozitív értelemben használta
el a fasizmus jellemzésére. Mussolini például egy 1925.
únius 22-i beszédében úgy jellemzi a fasisztákat, mint
az elszánt totalitárius akarat" letéteményeseit. S mint lát-
i fogjuk, a fasizmus filozófiai meghatározására Gentile is
„totalitárius" jelzőt tartja alkalmasnak.

Croce és Gentile a politikai elitbe is beletartozott. Az
lőbbi 1910-től szenátor volt, s 1920 és 1921 között köz-
ktatási miniszterként tagja volt a nagy liberális államfér-
, Giolitti utolsó kormányának. Mussolini első, 1922 és
924 között működő kormánya idején, mely koalíciós
lapon alakult meg, s kezdetben mérsékeltnek mutatko-
ott, erős fenntartásokkal, de még jóindulatú várakozás-
al tekintett a fasisztákra. Álláspontja azonban az 1924-es
álság idején gyökeresen megváltozott.

Gentile 1922-ben közoktatási miniszter lett, vagyis
Croce korábbi posztját töltötte be Mussolini kormányá-
an. Miniszterként megvalósította a nevéhez fűződő, si-
eres és nagy jelentőségű oktatási reformot, melynek elő-
észítésével minisztersége idején Croce is foglalkozott.
A reform olyannyira tartósnak bizonyult, hogy főbb ele-
mei a háború utáni években is megmaradtak. 1924-ben
ívozott a kormányból, de a rezsim fennállásának egész
leje alatt különböző posztokon meghatározó szerepet
átszott a kultúra politikai irányításában. Csak néhányat

említve: ő volt az alapítója és elnöke a Treccani Intézet ál-
tal kiadott *Enciclopedia Italianá*nak, a fasiszta korszak
legnagyobb kulturális vállalkozásának, vagy az *Istituto
Nazionale di Cultura Fascistá*nak. Rektora volt a pisai
Scuola Normale Superiorénak. A Salòi Köztársaság meg-
alakulásakor követte Mussolinit, s 1943 novemberében
elnöke lett az Accademia dei Lincei helyett felállított és
Firenzébe költöztetett Olasz Királyi Akadémiának. A fa-
sizmus hatalomra jutása előtt konzervatív liberálisnak
számított, de később is annak nevezte magát.

Croce, a kezdeti bizonytalanság után, mindezen idők
alatt a határozott antifasizmus álláspontján volt, s politi-
kai értelemben teljesen elszigetelve, szinte egyedül meg-
hallható hangként, képviselte az ellenzéki szellemiséget.
Könyvei megjelentek, de terjesztésükről szó sem lehetett.
Így is szinte egyszemélyes intézménnyé válva megőrizte
domináló szerepét Itália szellemi életében. Olyannyira,
hogy voltak, akik a huszadik század első felében a crocei
szellemi diktatúra korszakát látták.

Hosszú pályafutása során Croce tökéletesen megfelelt
a liberális politikusról alkotott klasszikus képnek, de gon-
dolkodóként a liberalizmus filozófiai, politikai és etikai
elméletének a területén is jelentős életművet hozott létre,
nem beszélve olyan műveiről, mint az *Olaszország törté-
nete 1871-től 1915-ig*[2] vagy az *Európa története a XIX. szá-
zadban*,[3] melyekben tulajdonképpen a liberalizmus törté-
netét írta meg a liberális értékek védelmében.

1924 őszén elérkezett a két barát szakításának pillanata,
mely egy hosszú elhidegülési folyamat végére tett pontot.
E folyamat egyik korábbi állomása volt a háborúval kap-
csolatos nézeteltérés (Gentile támogatta, Croce ellenezte
a háborúba való olasz belépést), újabb állomása pedig

Gentile hivatalos csatlakozása a fasiszta párthoz. Ezt 1923. május 31-i, Mussolinihez intézett levelében jelentette be. Ebben „szilárd és mély meggyőződésű liberálisnak" vallotta magát, kijelentve, hogy a liberalizmust, ahogyan azt ő értelmezi, s „ahogyan az Itáliát a risorgimento idején vezető dicsőséges jobboldal[4] emberei értették", vagyis „az erős és morális realitásként felfogott államban való szabadság liberalizmusát, Itáliában nem a liberálisok képviselik, akik többé-kevésbé Ön ellen vannak, hanem pontosan Ön". Így tehát – teszi hozzá – „egy valódi liberálisnak" „az Ön oldalára kell állnia".[5]

Croce Gentiléhez intézett leveleinek majdnem 700 oldalas gyűjteményében az utolsó, szám szerint a 989-ik (1924. október 24-én kelt) levél jelenti a szakítás aktusát. „Bizonyos – írja Croce –, hogy sok év óta szellemi nézeteltérés van köztünk, amely más tekintetben nem volt olyan, hogy tükröződjék személyes kapcsolatunkban. Most azonban ehhez hozzáadódott egy másik, gyakorlati és politikai természetű nézeteltérés, sőt az első átváltozott az utóbbivá, s ez még keserűbb. De nincs mit tenni."[6]

Croce, mint látjuk, kettőjük politikai egyet nem értését visszavezeti filozófiai nézeteltéréseikre, és filozófiai természetűnek fogja fel. Drámai és végleges szakítás ez, melynek drámaiságát fokozza, hogy két nagyformátumú régi elvbarát érkezett válaszúthoz, s hozott egymással ellentétes döntést, mely utóbb sokak számára példaértékűnek bizonyult. Személyes választásuk összefonódott egy általánosan fennálló politikai, morális és világnézeti döntési helyzettel. Croce ennek tudatában fűzte hozzá az előzőkhöz: „A helyzet logikájának az egyéneken keresztül és az egyének ellenére kell kibontakoznia."[7]

Azt, hogy szakításukban, a személyes viszonyukat is visszavonhatatlanul megváltoztató választásukban, valóban a helyzet logikája tükröződött, csakhamar megmutatta egy néhány hónappal későbbi esemény, melynek éppen ők ketten voltak a főszereplői.

Egy Bolognában 1925. március 29-én és 30-án tartott, „Kongresszus a fasiszta kultúráért" című értelmiségi találkozó eredményeként Gentile kezdeményezésére megszületett *A fasiszta értelmiségiek kiáltványa* (melyet aztán 1925. április 21-én, az *Il popolo d'Italiá*ban, a fasiszta párt lapjában tettek közzé). Ennek szövege a fennálló állapotokat úgy jellemzi, mint „a társadalmi széthullás, a morális degenerálódás, a minden törvénnyel és fegyelmezettséggel szembeni önző és öntudatlan lázadó szellem felülkerekedésének következményét". Az államtól függetlennek tekintett egyén ezek szerint „a lelki romlottság politikai aspektusának tipikus kifejeződése", amellyel a fasizmus mint politikai és morális mozgalom szembeállítja „az egyén önfeláldozásának és áldozathozatalának" eszméjét. A kiáltvány a fasiszta rohamosztagok felforgató működését („squadrismo") és az általuk elkövetett törvénytelenségeket is igazolja, mondván, hogy „a felfegyverzett, fekete inges, katonailag rendezett fiatalok azért fordultak szembe a törvénnyel, hogy új törvényt vezessenek be: mint fegyveres erő az Állam ellen az új Állam megalapítására".[8] Az aláírók között nem kevés neves értelmiségi szerepel, akik közül jó néhányan az akkori olasz irodalom színe-javát képviselik, így többek közt Gabriele d'Annunzio, Curzio Malaparte, Filippo Marinetti, Luigi Pirandello, Giuseppe Ungaretti.

Nem sokáig váratott magára a válasz. Giovanni Amendola meggyőzte Crocét, hogy vállalja magára az *Antifa-*

*siszta értelmiségiek kiáltványá*nak megírását. A kiáltvány Croce szövegezésében május 1-jén jelent meg az *Il mondó*ban, Amendola lapjában. Azt az adott helyzetben és egyébként általában is érvényes alapgondolatot kell kiemelnünk belőle, hogy különbséget kell tennünk aközött, hogy az értelmiségit mint állampolgárt milyen jog illeti meg, s aközött, hogy mint értelmiségire milyen kötelezettség hárul. Egyrészt állampolgári joga, hogy csatlakozzon egy párthoz, s azt hűségesen szolgálja, másrészt értelmiségiként az a kötelezettsége, hogy „a vizsgálódás és a kritika tevékenységével, valamint a művészeti alkotásokkal" „minden embert és minden pártot egyenlő módon egy magasabb szellemi szférába emeljen". Túllép hatáskörén, ha összemossa a politikát és az irodalmat, vagy a politikát és a tudományt, főleg ha ezt abból a célból teszi, mint a fasiszta kiáltvány aláírói, vagyis hogy az erőszakot, a zsarnokságot és a sajtószabadság elnyomását pártolja.[9] Ezt a kiáltványt is számos élvonalbeli értelmiségi, író, újságíró és filozófus írta alá, többek közt Corrado Alvaro, Giovanni Amendola, Antonio Banfi, Guido De Ruggero, Luigi Einaudi, Guglielmo Ferrero, Roberto Mondolfo, Eugenio Montale, Gaetano Salvemini, Matilde Serao.

Mussolini a fasizmus filozófusának nevezte Gentilét, aki maga is igényt tartott erre a címre. S valóban, ő lett a rezsim fő ideológusa, főleg a hatalom megragadása utáni első tíz évben. Ennek egyik legkézenfekvőbb bizonyítéka a Mussolini által jegyzett, *a fasizmus doktrínájáról és történetéről* szóló címszó az *Enciclopedia italianá*ban, melynek első felét, a doktrínának szentelt részt, valójában Gentile fogalmazta meg négermunkában. A kérdéses

címszó az *Enciclopedia italiana* XIV. kötetében, 1932-ben jelent meg.

A rezsim ideológusai részéről ez az írás tükrözi a legkomolyabb erőfeszítést arra, hogy a fasizmust filozófiailag alapozzák meg, s valamilyen intellektuális dimenzióba helyezzék. A szövegben feltűnnek azok a fogalmak, kifejezések és szempontok, melyek már a Mussolinihoz intézett, föntebb idézett levélben is megtalálhatók, így elsősorban az állam mindenekfölött álló lényegét hangsúlyozó antiindividualizmus, ami egyben az állam Gentile által vallott „etikai koncepciójának" a magva.

„A fasiszta felfogás – olvashatjuk a szövegben – antiindividualista lévén, az állam mellett van, de az individuum mellett is, amennyiben az egybeesik az állammal, a történeti egzisztenciájában vett ember tudatával és egyetemes akaratával".[10] Jegyezzük meg, igen jellemző Gentilére ez a hegeli bélyeget magán viselő *is-is* okoskodás, mely a szembeállított pólusokat (itt az egyént és az államot) egy magasabb egység nevében azonosítja egymással, s az adott pólus jogát a másikkal való azonosság feltétele mellett ismeri el.

Ugyanez a logika érvényesül a többi alapfogalom, így a *szabadság* és a *demokrácia* tárgyalása során. Eszerint szembe kell állítanunk az „egyedül komoly" valódi szabadságot és a vélt szabadságot, ahogyan szembe kell állítanunk a valóságos embert és az ember absztrakt fantomját is (mely nem más, mint a liberalizmus individuuma). „S ha a szabadság – olvashatjuk a dokumentumban – a valóságos ember attribútuma kell hogy legyen, nem pedig azé az absztrakt fantomé, amelyre a liberalizmus gondolt, akkor a fasizmus a szabadság mellett van." Ez pedig – ahogyan a Mussolinihez írt levélből ismerjük – „az az

;yedül komoly szabadság", amely „az állam szabadsága ; az egyénnek az államban való szabadsága".[11]

Az előbbi általános dialektikus fogalmi oppozíciók ;észen konkrét jelentésre tesznek szert, hiszen könnyen fordíthatók a kiépíteni szándékozott totalitárius rend-:er igényeinek a nyelvére: „a fasiszta számára minden az lamban van, s az államon kívül semmi sem létezik, ami nberi vagy spirituális lenne, s még kevésbé bír értékkel. bben az értelemben a fasizmus totalitárius, és a fasiszta lam, minden érték egysége és szintézise, értelmezi, fej-szti és kibontakoztatja a nép életét".[12]

Ahogyan a *szabadság* fogalmával kapcsolatban láttuk, ;y a *demokráciára* is érvényes, hogy a fasizmus egyrészt demokrácia ellen van, másrészt viszont nem más, mint demokrácia igazi formája. Ezt Gentile a mennyiség és minőség szembeállításával indokolja. A totalitárius po-:ika a minőségre hivatkozva utasítja el a demokráciát, ely nem más, mint az emberek kvantitatív nivellálásá-ık eszköze: „a fasizmus a demokrácia ellen van, mely népet a többség színvonalára alacsonyítja le", de „a de-okrácia leghamisítatlanabb formája, ha a népet kvalita-/e fogjuk fel, mint a leghatalmasabb eszmét [...], mely kevesek, sőt az Egy tudataként és akarataként valósul eg".[13]

Az *Enciclopedia Italiana* fasizmus címszavának a gon-ılati csomópontjai a mondottak szerint a következők: az yén egybeesése az állammal, az állam etikai realitása, ızabadságnak az államra való átruházása. Mindez – még indig a fasizmus címszót idézve – egészen pontosan át-hető az adott történelmi pillanat tényleges vagy vizio-ılt politikai valóságába. „Az államon kívül – olvashatjuk ég mindig a szóban forgó címszóban – nincsenek sem

egyének, sem csoportok (politikai pártok, egyesülések, szakszervezetek, osztályok)."[14]

Visszatekintve erről a pontról az 1924-es évre, az egykori barátok messzebb már nem kerülhettek egymástól.

Croce Olaszország felszabadulásának idején az újjászerveződő liberális párt elnöke lett, miniszterséget vállalt az átmeneti időszak kormányaiban, de nem fogadta el az ideiglenes államfői tisztséget, melyet szintén felajánlottak neki. Így 1952-ben bekövetkezett haláláig még maradt néhány éve, hogy folytassa filozófiai munkásságát.

Gentile útja ettől a ponttól (bár közben megadatott neki, hogy megalkosson néhány valódi filozófiai művet) a katasztrófába torkollott: 1944. március 19-én, Magyarország német megszállásának a napján, Gianbattista Vico emlékének szentelt beszédében Hitlert „a nagy Németország condottiero"-jaként dicsőítette, s pár hétre rá április 15-én a GAP-os partizánok golyói végeztek vele.

A fasizmus címszó megjelenésével egy időben, 1932-ben jelent meg Croce *Európa története a tizenkilencedik században* című könyve, mely nem juthatott el a könyvesboltokba, de titokban kézről kézre járt az olvasók körében. Európa XIX. századi történetét azért beszélte el, hogy segítsen megválaszolni a kérdést, melyet megválaszolni egy ilyen elbeszélésnek legfőbb feladata, vagyis azt, hogy „a XIX. sz. folyamán vagy a következő század első szakaszában vajon megszületett-e egy új vallás", a *szabadság vallása,* „mely az előzőnél annyira szélesebb és hatalmasabb, hogy túllépi és helyettesíti azt".[15] Croce a szabadságnak ezt a vallását remélte életre kelteni azokkal a totalitárius eszmékkel szemben, melyeket Gentile a spekulatív filozófia méltóságával ruházott fel.

JEGYZET

Amendola az *Il mondo* 1923 május 12-i számában használja ezt a melléknevet, de nem sokkal később már úgy ír, hogy a rezsimet „totalitárius szellem" hatja át. A terminus történetét, mely „olasz találmány", Bruno Bongiovanni rekonstruálta ("Il totalitarismo? Un'idea italiana". *L'Unità,* 1993. december 1. 17.) Megjegyzendő, hogy Hanna Arendtnek, amikor *A totalitarizmus gyökereit* írta, még nem volt módja ismerni e fogalom és terminus korai történetét.

Benedetto Croce: Storia d'Italia dal 1870 al 1915. Bari, Laterza, 1928. Ez a könyv 1928-ban a maga morális és intellektuális hatásán túl rendkívüli kiadói és üzleti siker is volt. A rezsim, és maga Mussolini, ekkor kapott észbe: nem elég a hivatalos fórumok részéről az elhallgatás, hanem hatékonyabb eszközökkel kell akadályozni, hogy Croce művei eljussanak az olvasókhoz. In Fabio Fernando Rizi: *Benedetto Croce and Italian Fascism.* Toronto, University of Toronto Press, 2003, 149.

Benedetto Croce: *Storia d'Europa nel secolo decimonono.* Bari, Laterza, 1932.

Egy konkrét pártra, a „történelmi jobboldalra" *(destra storica)* való hivatkozás, mely párt 1876-ig volt kormányon.

Giovanni Gentile: *La riforma della scuola in Italia,* Firenze, a cura di H. A. Cavallera, Sansoni, 1989^3, 94–95.

Benedetto Croce: *Lettere a Giovanni Gentile,* a cura di Alda Croce, Milano. Mondadori, 1981, 670.

Uo.

Giovanni Gentile: „A fasiszta értelmiségiek kiáltványa" (fordította Nagy József). *Magyar Filozófiai Szemle,* 2004/4. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=15610

9 Benedetto Croce: „Az antifasiszta értelmiségiek kiáltványa" (fordította Nagy József). *Magyar Filozófiai Szemle,* 2004/4. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=15610

10 Benito Mussolini: "La dottrina del fascismo". *Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti.* Milano, Istituto Treccani. Rizzoli, 1932, XIV. köt. 847.

11 Uo.

12 Uo.

13 I. m. 848.

14 Uo.

15 Benedetto Croce: *Storia d'Europa nel secolo decimonono.* Idézve a következő kiadásból: Bari, Laterza, 1965, 54.

Romsics Ignác megjegyzése Gyáni Gábor előadásához

konferencián Mályusz Elemérről tartott előadásában
yáni Gábor idézte *Clió bűvöletében* című, 2011-es histo-
ográfiai munkám egy mondatát (lásd e kötet 216. olda-
n), amely Mályusz Elemér 1941-es, a szélsőjobboldali
mrédysta) *Egyedül Vagyunk* hasábjain megjelent cikk-
rozatára vonatkozott, és amely kibővített formában
)42-ben *A magyar történettudomány* címmel könyvként
megjelent. Ez a mondat így hangzott: „Ez az antiszemi-
felhangoktól sem mentes írásmű [...] a német történet-
ás náci gleichschaltolását jelölte meg követendő példa-
nt."[1] Megállapításommal kapcsolatban Gyáni kifogá-
lta, hogy azt „a könyvben nem követi szövegszerű
zonyítás". Mivel a konferencia szervezési elveiből követ-
zőleg ott és akkor nem állt módomban reagálni, ezúton
eretném idézett kijelentésemet szövegszerűen alátá-
asztani. Mindenekelőtt szükségesnek tartom leszögez-
, hogy megállapításom nem Mályusz életművére vonat-
zott, amelyet könyvemben több mint hat oldalon is-
ertettem anélkül, hogy bármilyen vonatkozásban is
szefüggésbe hoztam volna a nácizmussal vagy a fasiz-
ussal, hanem – mint az idézett mondatot megelőző
ondatomban hangsúlyoztam is – azokra a „történetírás
ervezeti kereteit és személyi feltételeit" érintő 1941–
42-es elgondolásaira, amelyeket megnevezett írásában
rvonalazott. Az egymondatos idézet megalapozottsá-
t nézetem szerint igazoló szöveghelyek a következők:

(1.) „A népiségtörténetre Klebelsberg érdeklődése nem terjedt ki, ez hidegen hagyta őt. Pedig hol volnánk ma, ha 1920-ban a településtörténet érdekeit szívügyévé teszi, és példátlan energiával elhárítja az eléje tornyosuló akadályokat, áttöri a közöny kínai falát! Ugyanígy a magyarországi zsidóság történeti szerepének megismertetését sem tartotta a Társulat feladatának. [...] Ne legyünk azonban felettébb szigorúak önmagunkkal szemben sem, hanem utaljunk, az igazság érdekében, a mentőkörülményekre is. Elsősorban a zsidóságnak nemcsak az irodalom és a színház, hanem a tudomány világára is ránehezedő óriási súlyát kell kiemelnünk. A magyar történetírás napjainkban szinte teljesen zsidómentes, s így személyekkel, egyes emberekkel nincs, nem lehet harc; mégis a légkör, amely körülfog bennünket, inkább visszatartja, mint ösztönzi a zsidó vonatkozású történeti problémák kutatására szakembereinket. A kryptoiudaeusok, akik páholyok nélkül is egymásra találnak, éppen elegen vannak, hogy a régi szellem még ma is érvényesülhessen. Ennek jármát a német tudományos világ sem tudta saját erejéből ledobni – s éppen ez a körülmény szolgálhat legfőbb mentségünkre. Még ott is, noha a németség élete sohasem volt annyira elzsidósodva, mint a magyar, csak a nemzeti szocializmus uralomra jutása után került sor azon »Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschland« megalapítására, amely első és fő feladatának a zsidóság történeti szerepének tisztázását tekinti.[2] Ha sem az elementáris erővel feltörő társadalmi megmozdulás, sem a régi tudós társaságok, akadémiák, amilyenek a birodalomban, tudjuk, tucatszámra vannak, nem vittek közelebb a megoldáshoz, vajjon csodálkozhatunk-e, hogy ugyanott vagyunk ma, mint a németség 1930-ban volt?"[3]

.) „Hogyan vágjunk azonban neki a reformnak, amely em lehet elszigetelt? Két mód kínálkozik: egy XIX. és gy XX. századi. Az előbbi egy történeti kongresszus iegtártását jelentené. [...] Ilyen tanácskozásoktól azonan húzódozik tudós közéletünk. [...] A reform másik, korszerű« módja a felülről való újítás volna. Úgy, ahoyan Hitler Németországa megcsinálta. Tegnap erre minen adottság megvolt Magyarországon. Volt kultuszmiiszterünk[4] ugyanis az Akadémia oszlopos tagja, a Mayar Történelmi Társulat elnöke, de elnöke a Nemzeti Iúzeumnak és a Teleki Intézetnek is."[5]

.) A Szekfű Gyula környezetéből érkező bírálatokra Iályusz könyvének előszavában megismételte cikksoroıtának főbb gondolatait. Kijelentette: „Mivel egész nemeti életünk átalakulóban van, történettudományuknak, a méltó akar lenni a »nemzeti« jelzőre, szintén meg kell ihodnia." Illetve: „Olvasóim csak azt vették észre, hogy harag szenvedélyesebb, semhogy személyes lehetne, köetkezőleg a tárgyi tartalom, a népi nemzet gondolata eln kellett hogy feltámadjon. Azon törekvés diszkreditálálra, hogy nemzetünkből rekesszük ki a zsidóságot, ocsássuk el, békés megegyezéssel, mindazokat, akik szíikben nem érzik magukat egészen magyaroknak s aztán mi, akik megmaradtunk, alakítsuk át úgy életünket, ogy azt végre a magunkénak mondhassuk."[6]

Jegyzet

Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, Osiris, 2011, 329.

2 Az intézetet a német náci párt hozta létre 1935-ben azzal a céllal, hogy a nemzetiszocialista rezsim zsidóellenes politikáját történeti érvekkel alátámassza. Igazgatója a középszerű és nyíltan rasszista Karl Alexander von Müller (1880–1964) volt. Ugyanebben az évben mozdították el a *Historische Zeitschrift* éléről Friedrich Meineckét, akinek a helyére a történészként ugyancsak jelentéktelen, ám a náci ideológiát magáévá tevő Walter Frank (1906–1945) került.

3 Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány.* Budapest, Bolyai Akadémia, évszám nélkül, 106–108.

4 Hóman Bálint.

5 Mályusz Elemér: i. m. 137.

6 Uo. 9, 11.

\ német- és franciaországiakhoz
ıasonlóan a magyarországi neo-
:onzervatív áramlatoknak is integ-
áns része volt az antiszemitizmus.
\ lakosság 5%-át kitevő zsidóság
ı magyarországi gazdasági moder-
ıizáció és a polgári átalakulás
olyamatában közismerten megha-
ározó szerepet játszott. Ez tömeges
elemelkedéssel és látványos vagyo-
ıosodással járt együtt. Az átala-
kulás vesztesei közül ez sokakat
ellenük hangolt. A gazdasági és
ársadalmi ellentétekhez markáns
kulturális különbségek is társultak.
Mindezek miatt a magyar közéletben
már az 1870-es években megjelent
ı zsidó bevándorlás korlátozásá-
ıak, majd a zsidók kitelepítésének
ı követelése.

Romsics Ignác

925-ben George Bernard Shaw
kapta az irodalmi Nobel-díjat.
Horváth János Herczeg Ferencet
erjesztette föl e díjra, elsősorban
Az élet kapuja alapján, amely kétség-
kívül e túlzottan is termékeny szerző
obb alkotásai közé tartozik. Ettől
üggetlenül ez a pályakép az irodal-
már életművének mélypontját
elenti.

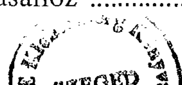
Szegedy-Maszák Mihály

KONZERVATÍV GONDOLKODÓK

EGY AKADÉMIAI ÜLÉSSZAK ELŐADÁSAI

TARTALOM

Hóman Bálint pere koncepciós elemekkel terhelt, de nem minősíthető kezdettől fogva koncepciós jellegűnek. Bíróság elé állítása logikus lépés volt, hiszen kultuszminiszteri tárcájához zsidóellenes törvények kötődtek. Hómant csak 1946 őszén adták át az amerikai katonai szervek a magyar hatóságoknak. Az ellene folytatott vizsgálat nem sokkal a Bárdossy-, Imrédy-, Sztójay- és Szálasi-per után történt. Ezekben a perekben már bebizonyosodott, hogy sem a bíróságok, sem a vádhatóság felkészültsége nem megfelelő. Mindez leginkább az ítéletek indoklásában volt tetten érhető.

Ungváry Krisztián

A két világháború között a konzervatív reform szellemében fölépített magyar kultúrpolitika eredményei lenyűgözőek: nehezen cáfolható, hogy ez az időszak a magyar művészeti és tudományos élet egyik aranykora volt. Még akkor is, ha tudjuk, hogy számos – többnyire a tanácsköztársaság alatti szerepvállalása miatt kompromittálódott – művész és tudós vagy a numerus clausus miatt eltávozott fiatal külföldön kényszerült folytatni a pályáját.

Ujváry Gábor

Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és
rténettudományok Osztálya 2015 novemberé-
n „A konzervatív társadalomtudósok politikai
laszútja a '30-as, '40-es években" címmel igen
tuális történeti kérdéskörnek szentelt tudomá-
os ülést. Akkor a médiában és a politikai élet-
n is szinte mindennapos kérdés volt a Hóman-
obor sorsa és a történészként és politikusként
en eltérő pályát befutó Hóman Bálint értéke-
se, de a kor vezető tudósainak és politikusainak
például Teleki Pálnak vagy Bethlen Istvánnak –
érlegre tétele voltaképp a rendszerváltás óta
egosztja a két világháború közötti korral foglal-
zókat.

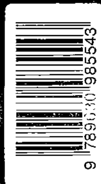
Az ülés olyan korszakot igyekezett sokoldalúan
rgyalni, amely a 20. század magyar történeté-
k újragondolása és újraértékelése során a tár-
dalmi és szakmai figyelem előterébe került.
en belül egy olyan szellemi irányzat alakulását
tte szemügyre, amely a Horthy-korszak fontos
kotóeleme, tükre és formálója volt; ennek sze-
plői formálisan és informálisan a kulturális-
domános élet markáns pozícióit töltötték be:
mát, értékszempontokat, intellektuális arcula-
t kölcsönöztek a hazai politikai küzdőtér nem-
ti-konzervatív erőinek.

KOSSUTH KIADÓ

www.kossuth.hu

e-mail: kiado@kossuth.hu

2980 Ft

Konzervatív gondolkodók a két világháború között

HiSTORY KÖNYVEK

Konzervatív gondolkodók a két világháború között

Dénes Iván Zoltán | Frank Tibor | Gyáni Gábor
Hunyady György | Kelemen János | Romsics Ignác
Szabadfalvi József | Szegedy-Maszák Mihály
Ujváry Gábor | Ungváry Krisztián